

BAiD

Balıkesir İlahiyat Dergisi / Balıkesir Theology Journal

Sayı: 20, Aralık 2024

Issue: 20, December 2024

ISSN 2149-9969 | e-ISSN 2717-669X

Balikesir İlahiyat Dergisi
Balikesir Theology Journal

Derginin Eski Adı

Balikesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
(Yayımlanan Sayılar: Yıl 2015, Cilt 1, Sayı 1 - Yıl 2019, Sayı 10)

Sahibi/Owner

Balikesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi adına
Prof. Dr. Yücel Oğurlu

Yazı İşleri Müdürü/Responsible Manager

Dr. Öğr. Üyesi Lütfü Cengiz

Editörler/Editors in Chief

Doç. Dr. Ahmet Ali Çanakcı

Yayın Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Mehmet Özkan, Balikesir Üniversitesi
Prof. Dr. Muhiddin Okumuşlar, Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Çaycı, Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Ejder Okumuş, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Prof. Dr. Süleyman Akkuş, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Bahçekapılı, Yalova Üniversitesi
Doç. Dr. Abdülkerim BELLİL, Şadlı Bin Cedid El-Tarf Üniversitesi, Cezayir
Doç. Dr. Ahmet Ali Çanakcı, Balikesir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Demir, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Lütfü Cengiz, Balikesir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Polat, Balikesir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Eşer, Balikesir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sulman Alomirat, Katar Üniversitesi, Katar
Dr. Öğr. Üyesi Ali Haydar Öksüz, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ali İnan, Yalova Üniversitesi

Yazışma/Correspondence

Balikesir Üniversitesi Çağış Yerleşkesi Bigadiç Yolu 17.km Altieylül/Balikesir

Telefon: 0 266 249 61 79 & **Faks:** 0 266 239 87 46

E-posta: balikesirilahiyatdergisi@gmail.com

Web: <http://ilahiyatdergisi.balikesir.edu.tr>, <https://dergipark.org.tr/pub/baid>

Baskı Yeri

Erman Ofset Matbaacılık LTD. ŞTİ. - Fevzi Çakmak Mah. Özlem Cad. No: 33/G Karatay/Konya
Tel: 0332 342 01 55 • Sertifika No: 15409

Yayın Tarihi

31 December 2024

Balıkesir İlahiyat Dergisi, yılda iki kez yayınlanan akademik uluslararası hakemli bir dergidir. BAİD’de yayınlanan yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir. Yayın dili Türkçe olmakla birlikte diğer dillerde de yazılar yayınlanmaktadır. Yayınlanan yazıların bütün yayın hakları BAİD’ye ait olup yayıncının izni olmadan kısmen veya tamamen basılamaz, çoğaltılamaz ve elektronik ortama taşınmaz. Yazıların yayınlanıp yayınlanmamasına derginin yayın kurulu karar verir.

Alan Editörleri / Field Editors

- Doç. Dr. Hesham Motava, Balıkesir Üniversitesi - Arap Dili ve Belagatı
Doç. Dr. Semra Tüfenkci, Balıkesir Üniversitesi - İslam Felsefesi
Doç. Dr. Mustafa Polat, Balıkesir Üniversitesi - İslam Tarihi
Dr. Öğr. Üyesi Hatice Arslan, Balıkesir Üniversitesi - Dinler Tarihi
Dr. Öğr. Üyesi Recep Kırıcı, Balıkesir Üniversitesi - Arap Dili ve Belagatı
Dr. Öğr. Üyesi Fatma Balcı Arvas, Balıkesir Üniversitesi - Din Psikolojisi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Eşer, Balıkesir Üniversitesi - Hadis
Dr. Öğr. Üyesi Fatih Yavuz, Balıkesir Üniversitesi - İngilizce
Dr. Öğr. Üyesi Ali İnan, Yalova Üniversitesi - Din Sosyolojisi
Dr. Öğr. Gör. Şemsettin Çoban, Bursa Uludağ Üniversitesi - Dinî Müzik
Dr. Öğr. Üyesi. Ekrem Sakar, Balıkesir Üniversitesi - Türk İslam Edebiyatı
Arş. Gör. Enise Osmanoğlu Bengi, Balıkesir Üniversitesi – Tefsir
Arş. Gör. Dr. Azime Merve Taşdelen Balıkesir Üniversitesi – Tasavvuf
Dr. Arş. Gör. Hakan Atalay, Balıkesir Üniversitesi - Kalam ve İslam Mezhepleri Tarihi

Dil Editörleri / Language Editors

- Doç. Dr. Hesham Motava, Balıkesir Üniversitesi - Arapça
Dr. Öğr. Üyesi Fatih Yavuz, Balıkesir Üniversitesi - İngilizce
Dr. Arş. Gör. Ekrem Sakar, Balıkesir Üniversitesi - Türkçe

Sekreteryaya / Secretariat

- Arş. Gör. Enise Osmanoğlu Bengi, Balıkesir Üniversitesi

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Abdullah Kahraman, Marmara Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Abdurrahman Kurt, Bursa Uludağ Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Ahmet Saim Kılavuz, Bursa Uludağ Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Ahmet Turan Arslan, F. S. Mehmet Vakfı Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Ali Büyükaslan, İstanbul Medipol Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Ali Kaya, Bursa Uludağ Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Anja Zalta, University of Slovenia, Slovakia
Prof. Dr. Bedrettin Çetiner, Marmara Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Çağfer Karadağ, Uludağ Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Cemal Tosun, Ankara Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Ejder Okumuş, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Farid Alatas, Singapur, National University of Singapore
Prof. Dr. H. Yunus Apaydın, Erciyes Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Hamdi Döndüren, Karatay Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Hamit Er, İstanbul Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Hayati Hökelekli, İstanbul Aydın Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Hüsameddin Affâne, Kudüs Üniversitesi, Filistin
Prof. Dr. Hossein Godazgar, Al Maktoum Higher Education College, Scotland
Prof. Dr. İsmail Sağlam, Bursa Uludağ Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. James L. Cox, University of Edinburgh, İngiltere
Prof. Dr. Kaşif Hamdi Okur, Hitit Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Bahçekapılı, Yalova Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Bayyigit, Balıkesir Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Yalar, Uludağ Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Muqtedar Khan, University of Delavare, İran
Prof. Dr. Muhsin Akbaş, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Musa Musai, Tedova State Ünivesity, Makedonya
Prof. Dr. Mustafa Kara, Bursa Uludağ Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Mustafa Tekin, İstanbul Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Mustafa Yıldırım, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Nurullah Altaş, Yalova Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Recep Cici, Bursa Uludağ Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Saffet Köse, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Seyid Shterin, King's College London, University of london, İngiltere
Prof. Dr. Süleyman Akkuş, Sakarya Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Tevfik Yücedoğru, Bursa Uludağ Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Ahmet Yaman, NE Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Yunus Vehbi Yavuz, Bursa Uludağ Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Şükrü Keyifli, Burdur MAKÜ Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Naile Süleymanova, Turizm ve Menecment Üniversitesi, Azerbaycan
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Demir, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sulıman Alomırat, Katar Üniversitesi, Katar

BALIKESİR İLAHİYAT DERGİSİ - İNDEKSLER/VERİ TABANLARI

30.06.2019

08.06.2020

30.06.2019

30.06.2015

03.05.2020

30.06.2015

İÇİNDEKİLER / TABLE OF CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

Ortaöğretim Öğrencilerinin DKAB Dersine Yönelik Tutumlarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi

Investigation of Secondary School Students' Attitudes Towards DKAB Course in Terms of Various Variables

Mehmet Nas / 9-38

Ahmed Teymur Paşa'nın el-Kinâyâtü'l-Âmmiyye Adlı Eserinde Yer Verdiği Bazı Kinâyeli Kullanımlar

Some of Ahmad Taymûr Pasha Use of Sarcasm in His Work Titled al-Kinâyât al-Âmmiyya

Mahfuz Geylani / 39-54

Tasavvuf Temelli Psikolojiye Dair Lisansüstü Tezler: Doküman Analizi

The Post-Graduate Dissertations Relating Sufi-Based Psychology: a Document Analysis

Cemile Sağır / 55-76

Moral Teaching in Sufi Education

Tasavvuf Eğitiminde Ahlak Öğretimi

Esmâ Sayın / 77-89

Kürâunneml'in el-Münecced Fi'l-Luğa'sında Hadisle İstişhâd

The Inference of Hadîth in Kürâ' al-Naml's al-Munajjad fî al-Luğa

Şeyma Savaş & Ramazan Ege / 91-113

نصيحة الحكام والولاة: حكمها - أهميتها-ضوابطها - مجالاتها

Yöneticiler ve Valilere Nasihatler (Hükümleri, Önemi, Kuralları ve Alanları Bağlamında)

Advice for Leaders and Governors: Ruling, Importance, Guidelines, and Applications

Üsâme Abdullah / 115-141

Balıkesir İlahiyat Dergisi Yazım Kuralları / 143

Etik Beyanı / 145-149

ARAŞTIRMA MAKALELERİ
RESEARCH ARTICLES

Ortaöğretim Öğrencilerinin DKAB Dersine Yönelik Tutumlarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi*

Mehmet Nas**

Öz

Son yıllarda eğitim felsefesinde ve pedagojisinde yaşanan değişikliklerle birlikte program geliştirme sürecinin tüm aşamalarında öğrencilerin ilgi ve ihtiyaçlarına daha fazla yer vermeye başlanmış ve öğrenenlerde davranış değişikliği gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Öğrenen merkezli bir anlayışla oluşturulan bu programlarda öğrencilerin ilgi, beklenti, ihtiyaç ve tutumlarının merkezde yer alması programın başarılı olmasında ve öğrencilerde istendik değişimlerin yaşanmasına katkı sunar. Bu nedenle de genelde tüm derslerin özelde ise DKAB dersine yönelik öğrencilerin ilgi, beklenti ve tutumlarını araştıran çalışmaların gerçekleştirilmesi gereklidir. Bu çalışmada, Manisa ilinin ortaöğretim kurumlarındaki öğrencilerin DKAB dersine ilişkin ilgi, beklenti ve tutumlarının neler olduğu ve bu tutumlara etki eden faktörlerin belirlenmesi amaçlanmıştır. Araştırmanın evren ve örnekleme, Manisa ilindeki 7 farklı okul türünde 12 lisede öğrenim gören basit-tesadüfi olarak seçilen 506 öğrenciden oluşmaktadır. Araştırma; kişisel bilgi formu ve DKAB Dersi Tutum Ölçeği'nden oluşmaktadır. Araştırma sonucunda bu iki ölçeğin açıkladığı toplam varyans % 43,1; Barlett's test değeri ,000 ve Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) değeri 0,94 olarak tespit edilmiştir. Bu durum örneklemden elde edilen verilerin yeterli ve ölçeğin faktör analizi için uygun olduğunu gösterir. Ayrıca Cronbach's Alpha kat sayısının 0,914 olarak bulunması da tutum ölçeğinin güvenilir olduğunu gösterir. Anket verileri SPSS 21.00 programı ile analiz edilmiştir. Analizde Anova, Varyans analizi, T-testi; çoklu karşılaştırmalarda Games-Howell ve LSD testlerinden faydalanılmıştır. Araştırma sonucunda öğrencilerin DKAB dersine yönelik ilgi, beklenti ve tutumlarının, okul türü, gelir düzeyi, anne ve baba öğrenim ve anne meslek durumu değişkenlerine göre farklılıklar gösterdiği diğer değişkenlerin ise araştırmada herhangi bir etkisinin olmadığı belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Din Öğretimi, DKAB Dersi, Tutum, Dini Tutum.

Investigation of Secondary School Students' Attitudes Towards DKAB Course in Terms of Various Variables

Abstract

With the changes in educational philosophy and pedagogy in recent years, the interests and needs of students have started to be more involved in all stages of the curriculum development process and behavioral changes in learners have been tried to be realized. In these programs created with a learner-centered approach, the

* Bu çalışma 2021-2022 eğitim-öğretim yılında araştırmacının "Ortaöğretim DKAB Öğretim Programlarında Değerler İle İlgili Kazanımların Gerçekleşme Düzeyi (Manisa İli Örneği)" adlı doktora tezi için Manisa ilinde gerçekleştirdiği anketten elde edilen verilere dayanarak hazırlanmıştır.

** Dr. Öğretmen. Millî Eğitim Müdürlüğü, Manisa-Türkiye.

e-mail: nas_mehmet29@hotmail.com, **ORCID:** <https://orcid.org/0000-0002-0129-1271>

Atıf/Citation: Nas, Mehmet. "Ortaöğretim Öğrencilerinin DKAB Dersine Yönelik Tutumlarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi". *BAİD 20* (Aralık 2024), 9-38.

centrality of students' interests, expectations, needs and attitudes contributes to the success of the program and the desired changes in students. For this reason, it is necessary to carry out studies that investigate students' interests, expectations and attitudes towards all courses in general and the DKAB course in particular. In this study, it is aimed to determine the interests, expectations and attitudes of students in secondary education institutions in Manisa province towards the DKAB course and the factors affecting these attitudes. The population and sample of the study consisted of 506 students from 12 high schools in 7 different school types in Manisa province, selected by simple random selection. The study consisted of personal information and the Attitude Scale for DKAB Lesson. As a result of the research, the total variance explained by these two scales was 43.1%, Barlett's test value was .000 and Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) value was 0.94. This shows that the data obtained from the sample is sufficient and the scale is suitable for factor analysis. In addition, the Cronbach's Alpha coefficient of 0.914 indicates that the attitude scale is reliable. The survey data were analyzed with SPSS 21.00 program. Anova, Variance analysis, T-test, Games-Howell and LSD tests were used in multiple comparisons. As a result of the research, it was determined that the students' interests, expectations and attitudes towards the DKAB course differed according to the variables of school type, income level, mother and father's education and mother's occupational status, while other variables did not have any effect on the research.

Keywords: Religious Education, Religious Teaching, Religious Education Course, Attitude, Religious Attitude.

Giriş

Eğitim, tarihsel süreç içerisinde dinî, siyasi, sosyal, bilimsel, kültürel ve ekonomik saiklerin etkisiyle değişim ve dönüşüm geçirerek yenilenmiştir. Eğitime yön veren kişi ve kurumlar, ortaya çıkan ihtiyacı karşılamak ve nesilleri geleceğe hazırlamak için belirledikleri amaçlar doğrultusunda bireyi ve toplumu şekillendirecek yeteneklerle donatmaya çalışmaktadırlar. Bu nedenle de eğitim ve öğretim alanında birtakım programlar düzenlenmekte ve ihtiyaca göre bu programlar yenilenmektedir. Aksi takdirde eğitimin statik bir yapıda olması, çağın gerisinde kalınmasına, medeniyetin gelişmişlik düzeyinin yakalanmamasına, bireyin yeteneklerinin gelişmemesine ve ihtiyaçlarının karşılanmamasına neden olabilmektedir. Özellikle de günümüz dünyasında yaşanan hızlı değişimler, insan hayatının her alanını etkilediği gibi ülkelerin eğitimlerinde de değişim ve düzenlemeleri zorunlu kılmaktadır.¹ Bu durum istendik bir değişimi doğurmakta ve eğitim alanında istendik davranış değişimi için de öğretim programlarıyla planlı bir öğretim sürecini tasarlamayı gerekli kılmaktadır.² Çünkü bireyin farklı yönlerini geliştirme sürecini gelişigüzelikten kurtararak istenen sonuçlara beklendik düzeyde erişebilmek için eğitim-öğretim sürecinin belirli bir disiplinde gerçekleşmesi gereklidir. Ayrıca bu sürecin çağdaş olarak nitelendirilebilmesi de süreç içerisinde yapılacak etkinliklerin, insan ve

¹ Beyza Bilgin-Mualla Selçuk, *Din Öğretimi* (Ankara: Gün Yayıncılık, 2000), 25; Mehmet Nas, *Ortaöğretim DKAB Öğretim Programlarında Değerler İle İlgili Kazanımların Gerçekleşme Düzeyi (Manisa İli Örneği)* (İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 2-10.

² Semra Güven, *"Program Geliştirme", Öğretimde Planlama, Uygulama ve Değerlendirme* (Elazığ: Üniversite Kitabevi, 2004), 1; Mehmet Taşdemir, *Eğitimde Planlama ve Değerlendirme (Program, Öğretim, Yönetim ve Değerlendirme)* (İstanbul: Ocak Yayınları, 2003), 2-5; Selahattin Ertürk, *Eğitimde Program Geliştirme* (Ankara: Yelken Tepe Yayınları, 1975), 12.

gelişimine yönelik çağdaş bulguların ve geliştirilen öğretim sistemlerinin ışığında düzenlenmesi ile olur.³ Bu yönüyle program geliştirme; hem okul içinde hem de okul dışında okulun ve milli eğitimin amaçlarını gerçekleştirmek hedefiyle düzenlenen muhteva, yöntem, faaliyet, teknik, araç ve gereçlerin kullanıldığı koordineli bir süreçtir. Diğer bir tanımlamayla öğretim programı; hedef, içerik, öğrenme-öğretme ve değerlendirmeyi içinde bulunduran bir süreçtir.⁴ Program geliştirilirken bu öğelerin her birinin işleyişine özen gösterilmesi, uygun hedeflerin belirlenmesi, hedefe yönelik içeriklerin oluşturulması, hedef ve içeriğin başarıya ulaşmasında öğrenme-öğretme sürecinin tasarlanması ve değerlendirmenin iyi yapılması programın başarısı açısından önemlidir.⁵

Eğitimi etkileyen önemli unsurlardan biri olan din de tarih boyunca birey ve toplum yaşamında oldukça önemli kabul edilmiş, her toplum tarihsel gerçekleri ve dinî geleneklerine uygun bir din eğitimi/öğretimi yapmaya çalışmıştır. Çünkü bireysel ve toplumsal bir gerçeklik olarak görülen din unsurunun eğitim yoluyla verilmeye çalışılması, bireyin hem sağlıklı bir gelişim süreci geçirmesi hem de toplumsal kültürün devamlılığı açısından son derece elzem kabul edilmiştir. Bu nedenle de insanlık tarihi boyunca bazı dönemler hariç din eğitimi, ya eğitimin ana unsuru ya da bir parçası görülerek eğitim-öğretimde yerini almıştır. Ülkemizde bu gerçeklik, bazı dönemlerde çeşitli sebeplerden dolayı kesintiye uğrasa da din eğitimi verilmeye devam etmiştir. Özellikle 1982 anayasanın 24. maddesi ile ilk ve ortaöğretim düzeyinde DKAB dersi zorunlu dersler arasına girmiştir. Ancak olağanüstü şartlar içerisinde hazırlanan ilk ODKAB öğretim programı, program geliştirme aşamaları yönünden eksiklikler içermektedir. Bu program kayda değer bir değişiklik yapılmadan 2005 yılına kadar kullanılmıştır.⁶

Son yıllarda ise, eğitim ortamlarının değişmesi, ölçme-değerlendirme metodolojisinin farklılaşması, eğitim sürecinde imkânların artması ve sonuç merkezli eğitim anlayışından vazgeçilerek süreci önceleyen bir değerlendirme yöntemine önem verilmesi öğretim programlarının temel belirleyicileri olmuştur.⁷ Özellikle de 2005 yılında hazırlanan ODKAB öğretim programının,

³ Taşdemir, *Eğitimde Planlama ve Değerlendirme (Program, Öğretim, Yönetim ve Değerlendirme)*, 2-5.

⁴ Özcan Demirel, *Eğitimde Program Geliştirme* (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2012), 74-77; İzzet Görgeç, "Program Geliştirmede Temel Kavramlar", (Ed: Hasan Şeker), *Eğitimde Program Geliştirme Kavramlar Yaklaşımlar* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2019), 1-5; Birol Vural, *Eğitim Öğretimde Planlama-Ölçme ve Stratejiler* (İstanbul: Hayat Yayınları, 2006), 10.

⁵ Münire Erden, *Eğitimde Program Geliştirme* (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 1995), 13-20; Hıfzı Doğan, *Eğitimde Program ve Öğretim Tasarımı* (Ankara: Önder Matbaacılık, 1997), 3-5.

⁶ *MEB Tebliğler Dergisi*, 45/2109, (29 Mart 1982), 155-161; Nas, *Ortaöğretim DKAB Öğretim Programlarında Değerler İle İlgili Kazanımların Gerçekleşme Düzeyi (Manisa İli Örneği)*, 2.

⁷ Akif Akto, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programlarında Öğrenci Kazanımlarının Gerçekleşme Düzeyleri (Van İli Örneği)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 1; Mehmet Zeki Aydın, *Orta Dereceli Okullarda*

değişen ihtiyaçlar ve pedagojik anlayış çerçevesinde geliştirilmeye çalışılması önemli bir kazanımdır. Yeni programın öğrenci merkezli olması, pedagojik program hazırlama yöntemleri kullanması ve öğretim sürecine ilişkin detaylı açıklamalar yapması önceki programlara göre ileri atılmış önemli bir adımdır. Söz konusu program, 2010 ve 2018 yıllarında yapısal ve içeriksel olarak tekrar güncellenmiş, öğretim programlarının temel öğeleri olan öğretimin planlanması, yürütülmesi ve değerlendirilmesinde değişiklikler meydana gelmiştir. Bu durum değişen zaman ve şartlara göre son derece normaldir. Çünkü her dersin öğretim programında olduğu gibi ODKAB öğretim programı da, Milli Eğitim kurumunun amaçlarına dönük olarak gençler için çeşitli etkinlikler gerçekleştirilmesini ve öğrencilerin birtakım yetenekleri kazanmasını istemektedir. Özellikle de değer yönünden son birkaç yüzyılda yerel ve küresel ölçekte yaşanan ahlaki değer kaybı ve anlam bunalımının bireysel, toplumsal ve küresel alanda çeşitli olumsuz durumlara neden olması⁸ bu dersin önemini daha da artırmıştır. Ayrıca hazırlanan yeni programların içerik ve yaklaşımının çoğulcu nitelikte olması, çoklu zekâ anlayışı, yapılandırmacılık yaklaşımı çerçevesinde öğrenci merkezli bir anlayışla oluşturulması, DKAB öğretim programının ve dersinin hedeflerine ulaşmada öğrencilerin derse karşı ilgi, beklenti ve tutumlarının oldukça önemli görüldüğünü göstermektedir.

Toplumun beklentilerine, öğrencilerin ilgi ve ihtiyaçlarına ve eğitim felsefesine uygun bir şekilde geliştirilen bu programlarla öğretim yapılmak istenmekte ve öğrenenlerde davranış değişikliği gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır.⁹ Öğrenen merkezli bir anlayışla hazırlanan programların tüm aşamalarında öğrencinin ilgi ve ihtiyaçlarının merkezde yer alması¹⁰ programın başarılı olmasına ve öğrencilerde istendik değişimlerin yaşanmasına katkı sunar.¹¹ Çünkü insanın diğer insanlar, kurumlar, nesnelere, fikirler, olaylar ve durumlara karşı bir tavır biçimi ya da davranış oluşturma eğilimi olarak tanımlayabileceğimiz tutumlar¹²

Yürütülen Din Eğitim Öğretiminin Problemleri Sempozyumu (Kayseri: İlahiyat Bilimleri Araştırmaları Vakfı, 1998), 194.

⁸ Nas, *Ortaöğretim DKAB Öğretim Programlarında Değerler İle İlgili Kazanımların Gerçekleşme Düzeyi (Manisa İli Örneği)*, 4-5; Hayati Hökelekli, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din* (İstanbul: Dem Yayınları, 2009), 35; Mustafa Köylü "Küresel Bağlamda Değerler Eğitimine Duyulan İhtiyaç", (Ed. Recep Kaymakcan vd.), *Değerler ve Eğitimi* (İstanbul: Dem Yayınları, 2004), 287-309.

⁹ Mualla Selçuk, "Din Eğitimi Özgürleştiren Bir Süreç Olabilir mi?", *İslamiyat Dergisi*, 1/1, (1998), 73-87.

¹⁰ Nurullah Altaş, "İlköğretim Öğrencilerinin Din Öğretimi Sürecinde İlgi Duydukları Konular (Ankara İli Örneğinde 6, 7 ve 8. Sınıf Öğrencileri Üzerinde Karşılaştırmalı Bir Analiz)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 49/II, (2008), 103-120.

¹¹ Milli Eğitim Bakanlığı, *2005-2006 İlk ve Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı*, 20-80.

¹² Metin İncoğlu, *Tutum, Algı, İletişim* (İstanbul: Beykent Üniversitesi Yayınları, 2010), 5.

önemlidir ve ayrıntılı olarak incelenmesi gerekir. Zira tutumlar, bireye özgü bir özellik olup, nesnesine karşı bireyin davranışları gerek önem gerekse kuvveti açısından farklılıklar gösterir. İnsana özgü olan tutumlar bir nesneye yönelik düşünce, duygu ve davranışı içine alan bilişsel, duyuşsal ve davranışsal olmak üzere üç bileşenden oluşur. Bu bileşenler birbirlerinden ayrı olmayıp olumlu ya da olumsuz şekilde birbirlerini etkilerler.¹³

Kişinin tutum nesnesine yönelik bilgi yapıları, inançları, düşünceleri ve algısal tepkileri bilişsel bileşeni; hoşlanma/hošlanmama boyutunda heyecan ve duygusal tepkileri duyuşsal bileşeni; davranış eğilimleri ve açık edimleri ise davranışsal bileşeni oluşturur.¹⁴ Örneğin, öğrencinin DKAB dersinin mahiyeti, dersin gerekli olup-olmadığına ilişkin inançları, dersin faydaları ve kendisine yönelik edineceği faydaları hakkındaki bilgileri, öğrencinin bilişsel bileşenini; öğrencinin bu dersi sevmesi, ondan keyif alması ve derse karşı istekliliği duyuşsal bileşeni oluşturur. Öğrencin bu derse yönelik olumlu ya da olumsuz olarak davranış göstermesi, desteklemesi, eleştirmesi, uzaklaşması veya yakınlaşması da davranışsal bileşeni oluşturur. Öğrencinin tutumları derse, ders içindeki konulara, dersin öğretmene karşı değişebilmekle birlikte tutumların gücü, karmaşıklık derecesi, tutumların bilişsel, duyuşsal ve davranışsal bileşenleri arasındaki tutarlılığı, farklı alanlardaki tutumların diğerini etkilemesine göre güçlü ya da zayıf olabilir.¹⁵ Ayrıca tutumlar doğrudan gözlenebilen değişkenler olmaması nedeniyle doğrudan ölçülmez. Bu durumda tutumlar ile ilgili bilgi yalnız bireylerin duygu, düşünce ve tepki eğilimlerini ölçecek dolaylı, güvenilir bazı teknikler kullanılarak ölçülür. Bu ölçeklerden en sık kullanılan önceden hazırlanan tutum maddelerine bireylerin tepkilerine dayanan kendini rapor etme aracı olan tutum ölçekleridir. Bu ölçekte deneğin konu hakkındaki tutumunu yansıtan olumlu/olumsuz ifadeleri onaylamasına bakılmakta ve bu puanlama işleminden deneğin almış olduğu puanla konuya ait tutumun yönü ve derecesi tespit edilmeye çalışılmaktadır.¹⁶

Öğrencilerin gerek okula ve öğretmene gerekse derse yönelik geliştirdikleri tutumlar aile, okul ve öğrencilerin akademik başarıları için oldukça önemlidir. Çünkü okulun görevlerinden birisi de öğrencilerde kurum, konu ve değerlere

¹³ Orhan Aydın, "Tutumlar", *Davranış Bilimlerine Giriş*, (Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2008), 281.

¹⁴ Adnan Erkuş, *Psikometri Üzerine Yazılar* (Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları, 2003), 154.

¹⁵ Mahmut Zengin, "Öğrencilerin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Yönelik Tutumlarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 11/25, (Haziran 2013), 275-278.

¹⁶ Ezel Tavşancıl, *Tutumların Ölçülmesi ve SPSS ile Veri Analizi* (Ankara: Nobel Yayınları, 2006), 101-109.

yönelik olumlu tutum geliştirmektir.¹⁷ Nitekim yapılan araştırmalara göre öğrencilerin derse karşı ilgi, beklenti ve tutumları yani duyuşsal özellikleri derslerdeki başarısının dörtte birini açıklayabilmektedir.¹⁸ Bu da göstermektedir ki öğrencilerin derse yönelik olumlu/olumsuz duyuşsal davranışları dersteki başarılarını önemli ölçüde etkilemektedir. Çünkü öğrencilerin derse karşı olumlu duyuşsal özelliklere sahip olması derse istekli gelmelerini etkiler, dersteki motivasyonu artırır ve derse yönelik etkinlikleri yapmasını sağlar. Aksi takdirde olumsuz tutum öğrencinin derse çalışma arzusunu ve başarısını düşürür.¹⁹ Özellikle bilişsel yönüne göre duyuşsal yönü ağır basan din, ahlak ve değerler eğitiminin verilmeye çalışıldığı DKAB dersinde, öğrencilerin olumlu tutum geliştirmeleri daha fazla önem taşır.²⁰ Çünkü DKAB dersinin genel amacı; Türk Milli Eğitiminin ilkeleri ve amaçları doğrultusunda öğrencilere İslam dini ve ahlak ile ilgili yeterli temel bilgi kazandırmak, vatan ve millet sevgisi kazandırarak millî birlik ve beraberliği sağlamak, iyi ahlaklı ve faziletli insanlar yetiştirmektir.²¹ Bu nedenle din ve ahlak eğitiminin amacının, öğrencilerde dinî ve ahlaki davranışlara yönelik olumlu tutumlar geliştirmek olduğu söylenebilir.

1. Amaç

Yapılan araştırmalarda dine karşı tutum ile DKAB dersine ilişkin tutumlar arasında sıkı bir bağın olduğu, DKAB dersini ve öğretmenini seven öğrencilerin hem derse hem de dine karşı olumlu tutumlar geliştirdikleri ve dersten başarılı oldukları tespit edilmiştir.²² Dolayısıyla din öğretiminde arzu edilen başarıya ulaşmak için okul, müfredat, program, öğrenci, veli, öğretmen gibi boyutlar bakımından araştırılması ve değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu boyutlardan her biri hem tek başına hem de birbirleriyle ilişkilerinin olumlu/olumsuz olması, öğrencinin eğitim-öğretimdeki başarısını etkilemektedir. Örneğin; öğrencinin okula, derse ve dersin öğretmenine karşı tutumu dersin amaçlarının gerçekleşmesini artıracığı ya da azaltacağından bu boyutlardan her birinin ayrı ayrı incelenmesi ve tespit edilen eksikliklerin giderilmesi için bilimsel çalışmalar yapılması gerekmektedir. Bu bağlamda din öğretimının amaçlarının gerçekleştirilmesinde önemli faktörlerden biri olarak kabul edilen öğrenci faktörünün, DKAB dersine yönelik ilgi, beklenti ve tutumlarının incelenmesi son

¹⁷ Zengin, "Öğrencilerin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Yönelik Tutumlarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi", 279.

¹⁸ Benjamin S.Bloom, *İnsanın Nitelikleri ve Okuma Öğrenme*, (Çev.:D. Ali Özçelik), (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 102.

¹⁹ Gülten Ülgen, *Eğitim Psikolojisi* (Ankara: Nobel Akdemik Yayıncılık, 1994), 81.

²⁰ Mevlüt Kaya, "İlköğretim ve Ortaöğretim Öğrencilerinin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Karşı Tutumları", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/13, (2001), 46-47.

²¹ MEB, "İlköğretim ve Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Programı", *Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, (2 9.03.1982), 155-161.

²² Mevlüt Kaya, *Din Eğitiminde İletişim ve Dini Tutum* (Samsun: Etüt Yayınları, 1998), 45.

derece elzemdir. Bu yüzden araştırmada, örgün eğitimdeki din öğretimi faaliyetinin hedef kitlesini oluşturan öğrenciler üzerine odaklanılmakta, onların DKAB dersine yönelik tutumlarını ve bu tutumlara etki eden faktörleri tespit etmek amaçlanmaktadır.

2. Hipotezler/Denenceler

1. Ortaöğretim öğrencilerinin DKAB dersine karşı olumlu tutum ve beklentileri vardır.

2. Örgün eğitimdeki öğrencilerin DKAB dersine ilişkin tutumları; cinsiyetleri, okul dışında din eğitimi alma durumları, okul türleri, öğrencilerin sınıf düzeyleri, anne-babalarının öğrenim durumları ile meslekleri, yaş düzeyleri ve gelir düzeylerine göre farklılaşmaktadır.

3. Yöntem

Bu çalışma İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Araştırmalar Etik Kurulu'ndan 29.03.2022 tarihinde 2002/07-09 sayılı izin alınarak gerçekleştirilmiştir. Araştırmada öğrencilerin DKAB dersine ilişkin tutumlarının bazı faktörlere göre farklılaşıp farklılaşmadığı araştırıldığından ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır. Bu model ile iki veya daha fazla değişken arasındaki ilişkilerin varlığı, değişimi ya da derecesi tespit edilmeye çalışılmaktadır.²³ Bu tür modellerde veriler, çeşitli araçlar kullanılarak araştırma evrenindeki birey veya objelerden toplanır. Ayrıca bu yöntem, değişkenler arasındaki ilişkileri tespit etmek ve muhtemel sonuçlara ulaşmak için kullanılır. Son olarak da soruna ilişkin duruma müdahale etmeden durum betimlenmeye çalışılır.²⁴ Yine araştırma; tek faktörlü bir desen²⁵ olarak gerçekleştirilmiştir. Tek faktörlü desenler, bağımlı değişken üzerinde tek bir bağımsız değişkenin etkisini araştırır. Bu çalışmada araştırmanın problemi gösteren bağımlı değişken, DKAB dersini alan öğrencilerin tutumlarında değişikliğin olup olmadığıdır. Çalışmadaki bağımsız değişkenler; öğrencilerin cinsiyetleri, okul dışında din eğitimi alma durumları, okul türleri, öğrencilerin sınıf düzeyleri, anne-babalarının öğrenim durumları ile meslekleri, yaş seviyeleri ve gelir durumlarına ilişkin durumlardır.

²³ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (Ankara: Nobel Yayınları, 1998), 79-81.

²⁴ Ali Balcı, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem, Teknik ve İlkeler* (Ankara: Pegem A Yayınları, 2015), 240; Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, 79-81.

²⁵ Balcı, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem, Teknik ve İlkeler*, 242.

3.1. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırmanın evren ve örnekleme, Manisa İlindeki Milli Eğitim Müdürlüğü'ne bağlı ortaöğretim kademelerindeki okullarda okuyan ve DKAB dersine giren 9-12 sınıftaki basit-tesadüfi olarak seçilen toplam 506 öğrenciden oluşmaktadır.

3.2. Veri Toplama Teknikleri

Ölçme aracı öğrencilere yönelik kişisel soruların yer aldığı kişisel bilgi envanteri ile DKAB dersine karşı tutumlarını ölçecek soruların yer aldığı DKAB Dersi Tutum Ölçeği'nden oluşmaktadır.

3.3. Araştırmanın Sınırlıkları

- 1- 2018'de uygulamaya alınan ortaöğretim DKAB programının ve dersinin yeterliliğine yönelik öğrencilerin tutumları ile,
- 2- Geliştirilen ölçme aracının uygulandığı 2022 yılı ile,
- 3- Araştırmanın yapıldığı Manisa İlindeki ortaöğretim öğrencileri ile sınırlıdır.

3.4. Veri Toplama Aracının Geçerlilik ve Güvenirlilik Çalışmaları

Ölçme aracının geçerliliği, "hazırlanan anketin hazırlanış amacını ve ne ölçtüğünü ne kadar iyi gerçekleştirdiğini; güvenilirliği ise "ölçme aracının ölçtüğü özelliği veya özellikleri ne derece kararlılıkta ölçtüğünü gösterir."²⁶ Araştırmanın güvenilirlik katsayısını bulmak için Cronbach Alfa katsayısı; ölçekteki boyutların tek bir yapıyı ölçüp ölçmediğini tespit için de faktör analizi kullanılmıştır.²⁷ Yine katılımcıların DKAB dersine yönelik tutumlarını belirleyebilmek için ölçeğin her bir boyutunun geçerlik-güvenirlilik çalışması, verilerin çok değişkenli normal dağılımdan geldiğini belirtmek için Barlett Testi ve verilerdeki yeterliliğin saptanması için de KMO uygulanmıştır. Son olarak da verilere faktör analizi yapılarak madde test korelasyonları incelenmiştir. İnceleme sonucunda, toplam korelasyonu 0,30'un altında kalan maddeler ölçekten çıkarılmıştır.

²⁶ Ezel Tavşancıl, *Tutumların Ölçülmesi ve SPSS ile Veri Analizi* (Ankara: Nobel Yayınları, 2014), 16.

²⁷ Şener Büyüköztürk, *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı* (Ankara: Pegem Akademi, 2015), 117.

Tablo 1: DKAB Dersi Tutum Ölçeğinin Madde ve Faktör Analiz Sonuçları

	Faktör Yük Değeri	Madde Toplam Korelasyonu
DKAB dersini severim.	,846	,790
DKAB dersi benim için ilgi çekicidir.	,841	,793
DKAB dersine çok önem veririm.	,839	,781
DKAB dersindeki konulara merak duyarım.	,826	,774
DKAB dersi ile ilgili verilen ödevleri yapmak hoşuma gider.	,814	,764
DKAB dersinde öğrendiklerim güzel ahlaklı ve iyi bir insan olmama katkı sağlıyor.	,790	,738
DKAB dersinde öğretmenin anlattıklarını can kulağıyla dinlerim.	,786	,726
DKAB dersi ile ilgili daha çok şey öğrenmek isterim.	,780	,720
DKAB ders kitaplarını ilgiyle okurum.	,744	,699
Boş zamanlarımda DKAB dersine çalışmaya istekli olurum.	,712	,659
DKAB dersinde derse katılarak fikirlerimi söylemekten mutluluk duyarım.	,708	,654
DKAB dersinde öğrendiklerimi günlük hayatta uygulamaya özen gösteririm.	,646	,593
DKAB dersinin sıkıcı bir ders olmadığını düşünürüm.	,609	,582
DKAB dersi zorunlu olmasa da dersi almak isterdim.	,561	,523
DKAB dersine ayrılan ders saatlerinin fazla olmasını isterim.	,549	,497
Gelecekteki hayatımda DKAB dersine ihtiyaç duyacağıma inanmam.	,528	,496
DKAB dersiyle ilgili yapılan etkinliklere katılırım.	,474	,422
DKAB dersinde öğrendiklerim hayatımdaki sorunlarımı çözmeme yardım ediyor.	,440	,383
DKAB dersini diğer derslerden daha çok severim.	,398	,345
DKAB dersine girmekten hiç zevk almam.	,665	,501
DKAB dersinin gereksiz bir ders olmadığına inanırım.	,643	,474
DKAB dersinde zorlandığımı düşünürüm.	,638	,374
DKAB dersi ile ilgili ödev yapmaktan hoşlanmam.	450	,266

KMO: 95 Bartlett's Test: 000 Cronbach's Alpha: ,914 Açıkladığı Varyans: 43,181

Tablo 1'de öğrencilerin DKAB dersine yönelik ilgi, beklenti ve tutumlarının faktör ve madde analiz sonuçları bulunmaktadır. Sonuçlara ilişkin maddelerin birinci

faktör yük değerleri, ,39 ile ,84 arasında değişiklik göstermektedir. Ayrıca ölçek birbiriyle ilişkili maddelerden oluşmaktadır. Dolayısıyla DKAB dersine yönelik öğrenci tutumlarının yapıyı ölçtüğü söylenebilir. Her bir tutum maddesinin öğrencileri ne oranda ayırt ettiğinin tespiti için gerçekleştirilen madde analiz çıktılarına göre madde toplam korelasyonlarının, ,26 ile ,79 arasında değiştiği ve korelasyonların yüksek düzeyde olduğu belirlenmiştir. Bu bilgiye göre 23 tutum ifadesinin her biri ayırt edici özelliğe sahiptir. Ölçeğin Cronbach Alpha katsayısı, ,91'dir. Bu puan ölçeğin yüksek düzeyde güvenilir olduğunu gösterir. Sonuç olarak ölçeğin geçerli ve güvenilir bir veri toplama aracı olduğu çıkarımında bulunulabilir.

3.5. Verilerin Analizi ve Değerlendirilmesi

Araştırmada tutum ölçekleri içerisinde en yaygın olarak kullanılan, hazırlanması ve uygulanışı kolay olan Likert tipi beşli derecelendirme ölçeği kullanılmıştır. Likert tipi tutum ölçekleri kişinin kendisi hakkında bilgi vermesi, tutum ölçeğinde onayladığı ifadeleri işaretlemek yerine, kendisine sunulan soruya ne düzeyde katılıp katılmadığını belirtmesi açısından yararlıdır. Bu ölçekte kişi çeşitli özellikler yönüyle kendisi hakkındaki gözlem sonuçlarını iletir. Genelde bir soru listesi (ölçek, envanter, anket, test) verilir ve bireyden bu listedeki maddelerin cevaplanması beklenir. Ölçek sorularında, bireyden hipotetik olarak belirtilen durumlarda takınacağı tavır ya da davranışın ne olabileceğini işaretlemesi istenir. Ayrıca bu ölçekte bireyden hem kendisi hakkındaki bilgileri tam ve çarpıtmadan vermesi hem de sorulan varsayımı karşılayacak iç görüye sahip olması beklenir.²⁸ Katılımcıların DKAB dersine ilişkin tutumlara sahip olma düzeyleri ölçekten elde edilen ortalama puanlar ile tespit edilmiştir. Likert Tipi ölçeğinde elde edilecek puanlar sırasıyla 1. Kesinlikle Katılmıyorum (1.00-1.79), 2. Katılmıyorum (1.80-2.59), 3. Kararsızım (2.60-3.39), 4. Katılıyorum (3.40-4.19) ve 5. Kesinlikle Katılıyorum (4.20-5.00) olarak puanlanmıştır. Tutum maddelerine katılım düzeylerinde esas alınan puan aralıkları ise 1.00-1.79 Hiç; 1.80-2.59 Az; 2.60-3.39 Orta; 3.40-4.19 Oldukça ve 4.20-5.00 Tam'dır. Tutum ölçeğinden alınabilecek en yüksek ortalama puan $23 \times 5 = 115$ iken en düşük $23 \times 1 = 23$ 'tür. Çözümleme sonucunda ulaşılan veriler bilgisayara aktarılarak düzenlenmiş, Sosyal Bilimler İstatistiksel Paket Programı (SPSS) ile analiz edilmiştir. İki alt kategoriye sahip değişkenler için t-testi; ikiden fazla alt kategoriye sahip değişkenler için ANOVA testi kullanılmıştır. Analiz sonucu farkın kaynağının tespiti için de çoklu karşılaştırmalarda Games-Howell ve LSD testlerinden yararlanılmıştır.

²⁸ Ata Tezbaşaran, *Likert Tipi Ölçek Geliştirme Klavuzu* (Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları, 1997), 53; W. Laerence Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri Nitel ve Nicel Yaklaşımlar 1*, çev. Sedef Özge (Ankara: Yayın Odası Yayınları, 2014), 302-307.

4. Bulgular ve Yorumlar

Tablo 2: DKAB Dersi Tutum Ölçeğinin Aritmetik Ortalaması ve Standart Sapması

	\bar{X}	Ss
DKAB dersine çok önem veririm.	4,50	1,45
DKAB dersini severim.	4,15	1,04
DKAB dersinde öğrendiklerim güzel ahlaklı ve iyi bir insan olmama katkı sağlıyor.	4,07	1,13
DKAB dersinde öğretmenin anlattıklarını can kulağıyla dinlerim.	4,05	1,05
DKAB dersinde derse katılarak fikirlerimi söylemekten mutluluk duyarım.	4,04	1,14
DKAB dersinin gereksiz bir ders olmadığına inanırım.	4,03	1,37
DKAB dersindeki konulara merak duyarım.	3,99	1,12
DKAB dersi ile ilgili daha çok şey öğrenmek isterim.	3,99	1,14
DKAB dersinde etkinliklere katılırım.	3,96	1,76
DKAB dersine girmekten hiç zevk almam.	3,94	1,32
DKAB dersinde öğrendiklerim hayatımdaki sorunlarımı çözmeme yardım ediyor.	3,92	2,58
DKAB dersinin sıkıcı bir ders olmadığını düşünürüm.	3,91	1,30
DKAB dersinde zorlandığımı düşünürüm.	3,91	1,29
DKAB dersi benim için ilgi çekicidir.	3,90	1,14
DKAB dersinde öğrendiklerimi günlük hayatta uygulamaya özen gösteririm.	3,82	1,19
Gelecekteki hayatımda DKAB dersine ihtiyaç duyacağıma inanmam.	3,70	1,44
DKAB dersi ile ilgili verilen ödevleri yapmak hoşuma gider.	3,68	1,28
DKAB ders kitaplarını ilgiyle okurum.	3,60	1,27
DKAB dersi ile ilgili ödev yapmaktan hoşlanmam.	3,53	2,44
DKAB dersi zorunlu olmasa da dersi almak isterdim.	3,34	1,31
DKAB dersine ayrılan ders saatlerinin fazla olmasını isterim	3,26	1,47
Boş zamanlarımda DKAB dersine çalışmaya istekli olurum.	3,21	1,45
DKAB dersini diğer derslerden daha çok severim.	3,16	1,57

Tablo 2’de DKAB dersi tutum ölçeğinin aritmetik ortalaması ve standart sapmaları mevcuttur. Tabloya göre ölçekle ilgili sorularda ortalaması en yüksek ifade (\bar{X} :4,50) ile “DKAB dersine çok önem veririm.” En yüksek ikinci ifade “DKAB dersini severim.” (\bar{X} :4,15); üçüncü ise, “DKAB dersinde öğrendiklerim güzel ahlaklı ve iyi bir insan olmama katkı sağlıyor.” (\bar{X} :4,07) olmuştur. En düşük ortalamaya sahip son üç ölçek sorusu sırasıyla “DKAB dersine ayrılan ders saatlerinin fazla olmasını isterim.” (\bar{X} :3,26); “Boş zamanlarımda DKAB dersine çalışmaya istekli olurum.” (\bar{X} :3,21), sonuncusu ise “DKAB dersini diğer derslerden daha çok severim.” (\bar{X} :3,16) olmuştur. Ortaöğretim öğrencilerin DKAB dersine karşı olumlu tutum ve beklentilerinin olduğu tespit edilmiştir. Ortaöğretim öğrencilerine yapılan DKAB dersi tutum ölçeği ortalama puanlarının yüksek olduğu ve sorulara verilen cevaplardan olumlu ifadelerin yüksek puanlara sahip olduğu görülmektedir. Ancak son üç ifadeye bakıldığında DKAB dersine yönelik öğrencilerin olumlu bakışlarının olmasına karşın boş zamanlarda DKAB dersiyle ilgilenmedikleri ve ders saatinin yeterli olduğunu

düşündükleri belirlenmiştir. Aşağıdaki verilerde ise öğrencilerin DKAB dersine yönelik tutumları çeşitli bağımsız değişkenler yönüyle incelenmektedir.

Tablo 3: DKAB Dersi Tutum Ölçeği Toplam Puanlarının Katılımcıların Cinsiyetlerine Göre Değişip-Değişmediğine İlişkin T- Testi Sonuçları

Cinsiyet	N	\bar{X}	Ss	sd	t	p
Kız	267	77,98	14,31	504	,967	,334
Erkek	239	76,75	14,30			

Tablo 3'te öğrencilerin DKAB dersi tutum ölçeği toplam puanlarının cinsiyete göre değişip-değişmediğine ilişkin t-testi sonuçları bulunmaktadır. Tabloya göre, katılımcıların DKAB dersi tutum ölçeğinden aldıkları toplam puanları ile cinsiyet faktörü arasında anlamlı bir fark bulunmamaktadır [$t(504)=,967, p>.05$]. Ayrıca sig değerinin, $.05$ 'ten büyük olması varyansların homojen dağıldığını göstermektedir. Cinsiyete göre kızların ortalaması erkeklerin ortalamasından yüksektir. Konuyla ilgili yapılan diğer çalışmalarda Kaya, Çakmak, Danışmaz ve Bayraktar bu konudaki tutumlarda cinsiyetin etkili olmadığı çıktısına ulaşmıştır.²⁹ Bu bakımdan diğer araştırma bulguları elde edilen araştırma bulgularını desteklemektedir. Bununla birlikte konuyla ilgili yapılan bir diğer çalışmada Zengin, bu konudaki tutumlarda cinsiyetin etkili olduğu sonucuna ulaşmıştır.³⁰

Tablo 4: DKAB Dersi Tutum Ölçeği Toplam Puanlarının Katılımcıların Okul Dışı Din Eğitimi Alma Durumlarına Göre Değişip-Değişmediğine İlişkin T- Testi Sonuçları

Okul dışı din eğitim alma durumları	N	\bar{X}	Ss	sd	t	p
Evet	379	77,72	14,11	493	1,298	,378
Hayır	116	76,37	15,21			

²⁹ Kaya, "İlköğretim ve Ortaöğretim Öğrencilerinin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Karşı Tutumları", 53; Fatih Çakmak, "Lise Öğrencilerinin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programına Yönelik Tutumlarını Etkileyen Faktörler", *Kurumsal Eğitim Bilim Dergisi*, 11/4 (Ekim 2018), 1024-1027; Tuğba Danışmaz, *Lise Öğrencilerinin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Yönelik Tutumları ve Diğergamlık Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 95-130; Güllü Manolya Bayraktar, *Öğrencilerin Ahlaki Olgunluk Düzeyleri ve DKAB Dersine Yönelik Tutumları (Rize İli Örneği)*, (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 90-120.

³⁰ Zengin, "Öğrencilerin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Yönelik Tutumlarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi", 284-285.

Tablo 4’te katılımcıların DKAB dersi tutum ölçeği toplam puanlarının okul dışı din eğitimi alma durumlarına göre değişip-değişmediğine ilişkin t-testi sonuçları gösterilmiştir. Tablonun çıktıklarına göre, öğrencilerin DKAB dersi tutum ölçeğinden aldıkları toplam puanları ile okul dışı din eğitimi alma durumları arasında anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır [$t(493)=1,298$, $p>.05$]. Konuyla ilgili gerçekleştirilen diğer çalışmalarda Kaya ve Zengin bu boyuttaki tutumlarda okul dışı din eğitimi alma durumlarının etkili bir faktör olduğunu tespit etmiştir.³¹ Sig değerinin, ,05’ten büyük olması varyansların eşit dağıldığını gösterir. Ancak p değerlerinin, ,05’ten büyük olması nedeniyle anlamlı sonuçların olmadığı söylenebilir.

Tablo 5: DKAB Dersi Tutum Ölçeği Toplam Puanlarının Katılımcıların Lise Türlerine Göre Analiz Sonuçları (Anova)

Okul Türleri	N	\bar{X}	Ss
Fen Lisesi	67	73,40	9,76
Çok Programlı Anadolu Lisesi	80	84,88	15,78
Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi	93	76,39	12,59
Anadolu Lisesi	130	72,62	14,66
Güzel Sanatlar Lisesi	45	86,84	9,07
Spor Lisesi	45	82,75	13,51
Sosyal Bilimler Lisesi	46	71,28	13,14
Toplam	506	77,40	14,30

Tablo 5’te öğrencilerin DKAB dersine yönelik tutumlarının okul türlerine göre değişimi bulunmaktadır. Tabloya göre lise türlerinden öğrencilerinin DKAB dersine yönelik tutumlarından aldıkları ortalama puanları en yüksek ($\bar{X}:86,84$) Güzel Sanatlar Lisesi, en düşük ise Sosyal Bilimler Lisesi öğrencilerinin olduğu ($\bar{X}:71,28$) görülmektedir.

³¹ Kaya, “İlköğretim ve Ortaöğretim Öğrencilerinin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Karşı Tutumları”, 54; Zengin, “Öğrencilerin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Yönelik Tutumlarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi”, 285-286.

Tablo 6: DKAB Dersi Tutum Ölçeği Toplam Puanlarının Katılımcıların Lise Türlerine İlişkin Varyans Analiz Sonuçları

Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	P	Anlamlı Fark
Gruplar Arası	15641,289	6	2606,882	14,827	,000	1-5;2-4,5,7;3-5,7;4-2,5,6;5-1,2,3,4,6,7;6-4,7;7-2,3,5,6
Gruplar İçi	87734,466	499	175,821			
Toplam	103375,755	505				

Tablo 6'nın sonuçlarına göre öğrencilerin DKAB dersi tutum ölçeğinden aldıkları puanlar, lise türlerine göre anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır [$F(6-499)=14,827$, $p<.05$]. Bu bilgi, lise türlerinin öğrencilerin DKAB dersine yönelik tutumlarını edinmelerinde farklı etkilere sahip olduğunu göstermektedir. Homojenlik testi sonuçlarında sig değerinin, ,05'ten küçük çıkması (,002) testin homojen olmadığını gösterir. Farkın kaynağının tespiti için gerçekleştirilen Games-Howell testi sonucunda, Fen Lisesinin Güzel Sanatlar Lisesi ile; Çok Programlı Anadolu Lisesinin Meslek, Anadolu, Sosyal Bilimler ve Güzel Sanatlar Lisesi ile; Meslek Lisesinin, Sosyal Bilimler ve Güzel Sanatlar Lisesi ile, Anadolu Lisesinin Çok Programlı, Spor ve Güzel Sanatlar Lisesi ile; Güzel Sanatlar Lisesinin tüm okul türleri ile, Spor Lisesinin Anadolu ve Sosyal Bilimler Lisesi ile; Sosyal Bilimler Lisesinin ise Çok Programlı, Meslek, Güzel Sanatlar ve Spor Liseleri ile arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Konuyla ilgili yapılan diğer çalışmalarda da Kaya, Zengin, Danışmaz ve Bayraktar bu boyuttaki tutumlarda okul türünün etkili bir faktör olduğu sonucuna ulaşmıştır.³² Bu bakımdan diğer araştırma bulguları yaptığımız araştırma bulgularını desteklemektedir. Sonuç olarak, "öğrencilerin DKAB dersine ilişkin tutumları lise türlerine göre anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır" şeklindeki hipotezimiz doğrulanmıştır.

³² Kaya, "İlköğretim ve Ortaöğretim Öğrencilerinin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Karşı Tutumları", 53-55; Zengin, "Öğrencilerin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Yönelik Tutumlarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi", 285-286; Danışmaz, *Lise Öğrencilerinin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Yönelik Tutumları ve Diğergamlık Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*, 95; Bayraktar, *Öğrencilerin Ahlaki Olgunluk Düzeyleri ve DKAB Dersine Yönelik Tutumları (Rize İli Örneği)*, 100-120.

Tablo 7: DKAB Dersi Tutum Ölçeği Toplam Puanlarının Katılımcıların Sınıf Düzeylerine Göre Analiz Sonuçları (Anova)

Sınıf Düzeyi	N	\bar{X}	Ss
9. Sınıf	139	77,10	13,86
10. Sınıf	124	78,57	14,79
11. Sınıf	140	75,17	15,60
12. Sınıf	103	79,16	12,09
Toplam	506	77,40	14,30

Tablo 7’de katılımcıların DKAB dersine ilişkin tutumlarının sınıf düzeylerine göre değişimi bulunmaktadır. Öğrencilerin DKAB dersine ilişkin tutumlarının ortalama puanları en yüksek 12. sınıf (\bar{X} :79,16), ikinci düzeyde 10. sınıf (\bar{X} :78,57), en düşük düzeyde ise 11.sınıf öğrencilerinin olduğu (\bar{X} :75,17) tespit edilmiştir.

Tablo 8: DKAB Dersi Tutum Ölçeği Toplam Puanlarının Katılımcıların Sınıf Düzeylerine Göre Varyans Analiz Sonuçları

Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	P
Gruplar Arası	1167,565	3	389,188	1,912	,127
Gruplar İçi	102208,190	502	203,602		
Toplam	103375,755	505			

Tablo 8’e göre katılımcıların DKAB dersi tutum ölçeğinden aldıkları puanları ile sınıf düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır [$F(3-502)=1,912$, $p>.05$]. Bu bilgi, sınıf düzeyinin öğrencilerin DKAB dersine yönelik tutumlarını etkilemediği sonucuna götürmektedir. Homojenlik testi sonuçlarında sig değerinin, ,05’ten büyük çıkması (,201) testin homojen olduğunu göstermektedir. Ancak konuyla ilgili yapılan diğer çalışmalarda Kaya, Zengin, Danışmaz ve Çakmak bu boyuttaki tutumlarda sınıf düzeylerinin etkili bir faktör olduğu sonucuna ulaşmıştır.³³

³³ Kaya, “İlköğretim ve Ortaöğretim Öğrencilerinin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Karşı Tutumları”, 55; Zengin, “Öğrencilerin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Yönelik Tutumlarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi”, 286; Danışmaz, *Lise Öğrencilerinin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Yönelik Tutumları ve Diğergamlık Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*, 102; Çakmak, “Lise Öğrencilerinin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programına Yönelik

Tablo 9: DKAB Dersi Tutum Ölçeği Toplam Puanlarının Katılımcıların Baba Öğrenim Durumuna İlişkin Analiz Sonuçları (Anova)

Baba Öğrenim Durumları	N	\bar{X}	Ss
Okuryazar değil	7	79,71	14,33
Okuryazar	17	90,17	21,15
İlkokul mezunu	129	77,64	14,25
Ortaokul mezunu	110	79,80	13,31
Lise mezunu	134	75,02	14,53
Üniversite ve üzeri mezunu	109	75,38	12,53
Toplam	506	77,40	14,30

Tablo 9’da katılımcıların DKAB dersine ilişkin tutumlarının baba öğrenim durumlarına göre değişimi verilmektedir. Öğrencilerinin DKAB dersine yönelik tutumlarından aldıkları ortalama puanları en yüksek baba öğrenim durumu okuryazar (\bar{X} : 90,17) iken en düşük ortalama lise olan (\bar{X} :75,02) öğrencilerdir.

Tablo 10: DKAB Dersi Tutum Ölçeği Toplam Puanlarının Katılımcıların Baba Öğrenim Durumuna Göre Varyans Analiz Sonuçları

Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	F	p	Anlamlı Fark
Gruplar Arası	4614,530	5	922,906	4,672	,000	2-3,5,6;3-2;4-5;5-2,4;6-2
Gruplar İçi	98761,225	500	197,522			
Toplam	195,417	505				

Tablo 10’a göre öğrencilerin DKAB dersi tutum ölçeğinden aldıkları puanları ile baba öğrenim durumu arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır [$F(5-500)=4,672, p<.05$]. Bu bilgi, öğrencilerin baba öğrenim durumu faktörünün, DKAB dersine yönelik tutumlarında farklı etkilere sahip olduğunu göstermektedir. Yapılan LSD testi ile baba öğrenim durumu okuryazar olanlar

ilkokul, lise, üniversite ve üzeri mezunu olanlarla; ilkokul mezunu olanlar okuryazar olanlarla; ortaokul mezunu olanlar lise mezunu olanlarla; lise mezunu olanlar okuryazar ve ortaokul mezunu olanlarla; üniversite ve üzeri mezunu olanlar da okuryazar olanlar arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Homojenlik testi sonuçlarında sig değerinin, ,05'ten büyük çıkması (,385) testin homojen olduğunu göstermektedir. Konuyla ilgili yapılan diğer çalışmalarda da Kaya, Zengin ve Bayraktar'ın bu boyuttaki tutumlarda baba öğrenim durumlarının öğrencilerin tutumlarında etkili olduğu sonucuna ulaşmıştır.³⁴ Bu bakımdan diğer araştırma bulguları elde edilen araştırma bulgularını destekler niteliktedir. Sonuç olarak, katılımcıların DKAB dersine ilişkin tutumlarının baba öğrenim durumlarına göre anlamlı bir şekilde farklılaştığına yönelik hipotezimiz doğrulanmıştır.

Tablo 11: DKAB Dersi Tutum Ölçeği Toplam Puanlarının Katılımcıların Anne Öğrenim Durumlarına İlişkin Analiz Sonuçları (Anova)

Anne Öğrenim Durumları	N	\bar{X}	Ss
Okuryazar değil	46	76,80	13,06
Okuryazar	32	82,68	13,96
İlkokul mezunu	144	77,68	14,47
Ortaokul mezunu	99	80,40	16,81
Lise mezunu	96	76,13	12,34
Üniversite ve üzeri mezunu	89	73,38	12,63
Toplam	506	77,40	14,30

Tablo 11'de öğrencilerin DKAB dersine ilişkin tutumlarının anne öğrenim durumlarına göre değişimi bulunmaktadır. Tabloya göre öğrencilerinin DKAB dersine yönelik tutumlarından aldıkları ortalama puanları en yüksek anne öğrenim durumu okuryazar (\bar{X} : 82,68) iken en düşük üniversite ve üzeri olan (\bar{X} :73,38) öğrencilerden oluşmaktadır.

³⁴ Kaya, "İlköğretim ve Ortaöğretim Öğrencilerinin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Karşı Tutumları", 57; Zengin, "Öğrencilerin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Yönelik Tutumlarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi", 287-288; Bayraktar, *Öğrencilerin Ahlaki Olgunluk Düzeyleri ve DKAB Dersine Yönelik Tutumları (Rize İli Örneği)*, 105-110.

Tablo 12: DKAB Dersi Tutum Ölçeği Toplam Puanlarının Katılımcıların Anne Öğrenim Durumlarına Göre Varyans Analiz Sonuçları

Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	F	P	Anlamlı Fark
Gruplar Arası	3406,614	5	681,323	3,408	,005	2-6;4-6;6-2,4
Gruplar Arası	99969,141	500	199,938			
Toplam	103375,755	505				

Tablo 12'ye göre öğrencilerin DKAB dersi ölçeğinden aldıkları puanları ile anne öğrenim durumları arasında anlamlı bir fark bulunmaktadır [$F(6-499)=3,408$, $p<.05$]. Bu bilgiye göre, anne öğrenim durumu faktörü, katılımcıların DKAB dersine yönelik tutumlarını anlamlı bir şekilde etkilemektedir. Yapılan LSD testi sonucunda annesi okuryazar ve ortaokul mezunu olanların üniversite ve üzeri mezun olanlarla karşılıklı olarak aralarında anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Homojenlik testi sonuçlarında sig değerinin, ,05'ten büyük çıkması (,059) testin homojen olduğunu göstermektedir. Konuyla ilgili gerçekleştirilen diğer çalışmalarda Kaya, Zengin ve Bayraktar bu boyuttaki tutumlarda anne öğrenim durumlarının etkili bir etken olduğu çıktısına ulaşmıştır.³⁵

Tablo 13: DKAB Dersi Tutum Ölçeği Toplam Puanlarının Katılımcıların Baba Meslek Faktörüne İlişkin Analiz Sonuçları (Anova)

Baba Meslek Durumu	N	\bar{X}	Ss
İşçi	118	77,51	14,39
Memur	69	73,86	11,83
Ev Hanımı	-	-	-
Serbest Meslek	91	78,51	15,62
İşsiz	20	73,75	19,71
Emekli	43	79,40	12,70

³⁵ Kaya, "İlköğretim ve Ortaöğretim Öğrencilerinin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Karşı Tutumları", 57-58; Zengin, "Öğrencilerin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Yönelik Tutumlarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi", 287-288; Bayraktar, *Öğrencilerin Ahlaki Olgunluk Düzeyleri ve DKAB Dersine Yönelik Tutumları (Rize İli Örneği)*, 110-115.

Çiftçi	28	77,67	13,36
Özel Sektör	40	75,65	15,82
Esnaf ve Zanaatkâr	82	79,18	14,02
Diğer (Mühendis, Mimar, Avukat vb.)	15	80,13	12,70
Toplam	506	77,40	14,30

Tablo 13'te öğrencilerin DKAB dersine yönelik tutumlarının baba meslek durumuna göre değişimi verilmektedir. Tablo incelendiğinde öğrencilerin baba meslek faktörü aritmetik ortalaması en yüksek diğer seçeneği (\bar{X} :80,13) iken en düşük işsiz (\bar{X} :73,75) olduğu görülmektedir.

Tablo 14: DKAB Dersi Tutum Ölçeği Toplam Puanlarının Katılımcıların Baba Meslek Faktörüne İlişkin Varyans Analiz Sonuçları (Anova)

Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	P
Gruplar Arası	2326,386	9	258,487	1,269	,251
Gruplar İçi	101049,368	496	203,729		
Toplam	103375,755	505			

Tablo 14'ün sonuçları göre katılımcıların DKAB dersi tutum ölçeğinden aldıkları puanları ile baba meslek durumu arasında anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır [$F(9-496)=1,269 p>.05$]. Bu bilgi, katılımcıların baba meslek durumu faktörünün, DKAB dersine yönelik tutumlarında farklı etkilere sahip olmadığını göstermektedir. Homojenlik testi sonuçlarında sig değerinin, ,05'ten büyük çıkması (,629) testin homojen olduğunu göstermektedir. Konuya ilişkin gerçekleştirilen bir diğer çalışmada Zengin bu boyuttaki tutumlarda baba meslek durumunun etkili bir faktör olmadığı sonucuna ulaşmıştır.³⁶

³⁶ Zengin, "Öğrencilerin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Yönelik Tutumlarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi", 289.

Tablo 15: DKAB Dersi Tutum Ölçeği Toplam Puanlarının Katılımcıların Anne Meslek Durumuna İlişkin Analiz Sonuçları (Anova)

Anne Meslek Durumu	N	\bar{X}	Ss
İşçi	69	75,62	16,44
Memur	62	71,58	14,26
Ev Hanımı	339	78,89	13,86
Serbest Meslek	3	67,66	4,04
Emekli	8	81,08	9,10
Çiftçi	1	62,00	.
Özel Sektör	12	76,37	13,46
Esnaf ve Zanaatkâr	5	76,80	13,10
Diğer (Mühendis, Mimar, Avukat vb.)	7	76,14	9,61
Toplam	506	77,40	14,30

Tablo 15'te öğrencilerin DKAB dersine yönelik tutumlarının anne meslek durumlarına göre değişimi verilmektedir. Tabloya incelendiğinde öğrencilerin anne mesleği faktörünün aritmetik ortalaması en yüksek emekli seçeneği (\bar{X} :81,08) iken en düşük çiftçi (\bar{X} :62,00) olduğu görülmektedir.

Tablo 16: DKAB Dersi Tutum Ölçeği Toplam Puanlarının Katılımcıların Anne Meslek Faktörüne İlişkin Varyans Analiz Sonuçları

Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	F	P	Anlamlı Fark
Gruplar Arası	3776,378	8	472,047	2,356	,017	1-4;2-4,6;4-7;7-3
Gruplar İçi	99599,377	497	200,401			
Toplam	103375,755	505				

Tablo 16'nın sonuçlarına göre öğrencilerin DKAB dersi tutum ölçeğinden aldıkları puanları ile anne meslek faktörü arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır [$F(8-497)=2,356$, $p<.05$]. Bu bilgi, öğrencilerin anne meslek faktörünün, araştırmaya katılan öğrencilerin DKAB dersine yönelik tutumlarında

etkili bir etken olduğunu göstermektedir. Farkın kaynağının tespit edebilmek için gerçekleştirilen LSD testine göre öğrencilerin anne meslek durumu faktörü işsiz olanlar serbest meslek olanlarla; memur olanlar serbest meslek ve çiftçi olanlarla; serbest meslek olanlar özel sektör olanlarla; özel sektör olanlar ise ev hanımı olanlarla aralarında anlamlı bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Homojenlik testi sonuçlarında sig değerinin, ,05'ten büyük çıkması (,454) testin homojen olduğunu göstermektedir. Çalışmamızın sonuçlarından farklı olarak Kaya, konuya ilişkin yaptığı araştırmada bu boyuttaki tutumlarda anne meslek durumunun etkili bir faktör olmadığı sonucuna ulaşmıştır.³⁷ Sonuç olarak, “öğrencilerin DKAB dersine ilişkin tutumları anne meslek faktörüne göre anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır” şeklindeki hipotezimiz doğrulanmıştır.

Tablo 17: DKAB Dersi Tutum Ölçeği Toplam Puanlarının Katılımcıların Yaş Faktörüne İlişkin Analiz Sonuçları (Anova)

Yaş Düzeyi	N	\bar{X}	Ss
14 ve altı	61	76,46	14,27
15	114	76,68	14,52
16	113	76,61	15,17
17	125	77,03	14,27
18	77	79,71	11,92
19 +	16	77,21	18,08
Toplam	506	77,40	14,30

Tablo 17’de öğrencilerin DKAB dersine yönelik tutumlarının yaş faktörüne göre değişimi bulunmaktadır. Tablo incelendiğinde öğrencilerin yaş seviyelerine ilişkin aritmetik ortalamalarından aldıkları puanları en yüksek 18 yaş (\bar{X} :79,71) iken en düşük 14 yaş ve altı (\bar{X} :76,46) olduğu görülmektedir.

³⁷ Kaya, “İlköğretim ve Ortaöğretim Öğrencilerinin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Karşı Tutumları”, 59.

Tablo 18: DKAB Dersi Tutum Ölçeği Toplam Puanlarının Katılımcıların Yaş Faktörüne İlişkin Varyans Analiz Sonuçları

Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	F	P
Gruplar Arası	1170,287	8	146,286	,711	,682
Gruplar İçi	102205,468	497	205,645		
Toplam	103375,755	505			

Tablo 18'in sonuçlarına göre katılımcıların DKAB dersi tutum ölçeğinden aldıkları puanları ile yaş seviyesi faktörü arasında anlamlı bir fark bulunmamaktadır [$F(5-500)=,711$, $p>.05$]. Bu bilgi, katılımcıların yaş düzeyi faktörünün, DKAB dersine yönelik tutumlarında farklı etkilere sahip olmadığını göstermektedir. Homojenlik testi sonuçlarında sig değerinin, ,05'ten büyük çıkması (,293) testin homojen olduğunu gösterir. Gerçekleştirilen bir diğer çalışmada Kaya, bu konudaki tutumlarda yaş faktörünün etkili bir etken olmadığı çıktısına ulaşmıştır.³⁸ Ancak konuyla ilgili yapılan diğer çalışmalarda Çakmak ve Bayraktar, bu boyuttaki tutumlarda yaşın etkili bir faktör olduğu sonucuna ulaşmıştır.³⁹

Tablo 19: DKAB Dersi Tutum Ölçeği Toplam Puanlarının Katılımcıların Gelir Düzeylerine Göre Analiz Sonuçları (Anova)

Gelir Düzeyi	N	\bar{X}	Ss
4999 tl ve altı	165	78,53	14,29
5.000 tl ve 9999 tl arası	204	78,14	14,65
10.000 tl ve üzeri	137	74,61	13,52
Toplam	506	77,40	14,30

Tablo 19'da DKAB dersine yönelik tutum ölçeğinin öğrencilerin gelir düzeylerine göre değişimi bulunmaktadır. Ortalamalar incelendiğinde, öğrencilerin gelir düzeyleri arttıkça DKAB dersine yönelik tutumlarının da düştüğü görülmektedir.

³⁸ Kaya, "İlköğretim ve Ortaöğretim Öğrencilerinin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Karşı Tutumları", 54-56.

³⁹ Çakmak, "Lise Öğrencilerinin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programına Yönelik Tutumlarını Etkileyen Faktörler", 1028-1032; Bayraktar, *Öğrencilerin Ahlaki Olgunluk Düzeyleri ve DKAB Dersine Yönelik Tutumları (Rize İli Örneği)*, 110-115.

Tablo 20: DKAB Dersi Tutum Ölçeği Toplam Puanlarının Katılımcıların Gelir Düzeylerine İlişkin Varyans Analiz Sonuçları

Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	P	Anlamlı Fark
Gruplar Arası	1877,693	4	469,423	2,317	,002	1-2,3;2-1,3;3-1,2
Gruplar İçi	101498,061	501	202,591			
Toplam	103375,755	505				

Tablo 20'ye göre katılımcıların DKAB dersi tutum ölçeğinden aldıkları puanları ile gelir düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır [$F(2-503)=2,317$, $p<.05$]. Bu bilgi, gelir düzeylerinin öğrencilerin DKAB dersine yönelik tutumlarının değişmesinde farklı etkilere sahip olduğunu göstermektedir. Homojenlik testi sonuçlarında sig değerinin, ,05'ten büyük çıkması (,713) testin homojen olduğunu göstermektedir. Yapılan LSD testi sonuçlarına göre tüm gelir durumlarının birbirleriyle ilişkisi olduğu görülmektedir. Konuyla ilgili yapılan diğer çalışmalarda da Kaya, Zengin ve Bayraktar bu boyuttaki tutumlarda ailenin ekonomik durumunun etkili bir faktör olmadığı sonucuna ulaşmıştır.⁴⁰ Sonuç olarak, "öğrencilerin DKAB dersine ilişkin tutumları gelir düzeylerine göre farklılaşmaktadır" şeklindeki denencemiz doğrulanmıştır.

Sonuç ve Öneriler

Eğitim, toplumu şekillendiren bir kurum olarak insanlık tarihi boyunca var olmuş ve topluma yön vermiştir. Bu kurumun sağlıklı bir şekilde işlemesi ancak toplumun ihtiyaçlarının analiz edilmesi ve öğretim programlarının toplumun ilgi, beklenti, tutumlarına yönelik hazırlanması ile mümkündür. Din de eğitim gibi bireysel ve toplumsal yaşamın merkezi konumunda bulunması nedeniyle insanı ve toplumu şekillendirmektedir. Bu nedenle de etkin bir din eğitimi gerçekleştirmek için program geliştirmenin tüm aşamalarında bireyin ilgi, beklenti ve tutumlarının saptanması gerekmektedir. İşte bu çalışmada öğrencilerin DKAB dersine ilişkin tutumlarının neler olduğu ve bu tutumlara etki eden faktörler belirlenmek istenmiş, bu amaç için tutum ölçme aracı geliştirilmiştir. Ölçek Manisa ilindeki 7 farklı okul türünde toplam 12 lisede basit-tesadüfi olarak seçilen 506 öğrenciyle gerçekleştirilmiştir. Öncelikle likert tipi ölçme aracının faktör ve güvenilirlik analizleri incelenmiş, ölçeğin hem KMO değerleri hem de Cronbach Alpha değerlerinin mükemmel boyutlarda olduğu

⁴⁰ Kaya, "İlköğretim ve Ortaöğretim Öğrencilerinin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Karşı Tutumları", 56-57; Zengin, "Öğrencilerin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Yönelik Tutumlarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi", 286-287; Bayraktar, *Öğrencilerin Ahlaki Olgunluk Düzeyleri ve DKAB Dersine Yönelik Tutumları (Rize İli Örneği)*, 115-120.

açığa çıkmıştır. Bu bilgi geliştirilen ölçeğin, tutumları ölçmekte geçerli ve güvenilir bir veri toplama aracı olduğunu göstermiştir. Ayrıca her bir tutum maddesinin öğrencileri ne oranda ayırt ettiğini değerlendirmek için gerçekleştirilen madde analiz sonuçları da ölçeğin madde toplam korelasyonlarının yüksek düzeyde olduğunu göstermiştir.

İkinci aşamada ortaöğretim öğrencilerinin DKAB dersine karşı olumlu tutum ve beklentilerinin olduğu tespit edilmiştir. Zira ortaöğretim öğrencilerine yapılan DKAB dersi tutum ölçeği ortalama puanlarının 3,16-4-50 arasında olduğu, genel anlamda öğrencilerin DKAB dersine ilişkin duygu ve düşüncelerinin olumlu olduğu ve olumlu ifadelere daha yüksek puan verdikleri belirlenmiştir. Öğrencilerin kazanımlara verdikleri yanıtların ortalamalarının \bar{X} : 3,47 ile “Katılıyorum” düzeyinde olduğu göz önüne alındığında öğrencilerin DKAB dersine yönelik tutumlarının iyi düzeyde olduğu söylenebilir. Bu da araştırmanın başında belirttiğimiz “ortaöğretim öğrencilerinin DKAB dersine karşı olumlu tutum ve beklentileri vardır” varsayımımızı doğrulamaktadır.

Öğrencilerin DKAB dersine yönelik tutumlarını etkileyen bağımsız değişkenlerin tespiti için gerçekleştirilen anket sonuçlarına bakıldığında; DKAB dersi tutum ölçeğinden aldıkları puanların cinsiyetleri, okul dışı din eğitimi alma durumları, sınıf düzeyi, baba meslek durumları ve yaş seviyeleri faktörlerine göre farklılaşmadığı tespit edilmiştir. Bu durum da söz konusu değişkenlerin, öğrencilerin DKAB dersine yönelik tutumlarının değişiminde etkili olmadığını göstermektedir. Ancak öğrencilerin okul türü, gelir düzeyi, baba ve anne öğrenim durumları, anne meslek durumu bağımsız değişkenlerinin öğrencilerin DKAB dersine ilişkin tutumlarında etkili olduğu belirlenmiştir. Bu durum söz konusu değişkenlerin öğrencilerin DKAB dersine ilişkin tutumlarını etkilediğini göstermektedir. Nitekim araştırma başında belirtilen “öğrencilerin DKAB dersine ilişkin tutumlarının gelir düzeyi, okul türü, baba-anne öğrenim ve anne meslek durumlarına göre anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır” şeklindeki denence doğrulanırken diğer bağımsız değişkenlere göre doğrulanmamıştır. Örneğin; bağımsız değişkenlerden biri olan öğrencilerin anne öğrenim durumu faktörünün DKAB dersine yönelik tutumları etkilediği diğer araştırmalarda da tespit edilmiştir. Böyle bir sonucun ortaya çıkmasının sebebinin Zengin, öğrencilerin okulda geçirdiği süreleri arttıkça dini tutum düzeylerinin azaldığı, bunun sonucu olarak da dine karşı tutum düzeyleri düşük olan ailelerde yetişen çocukların dini tutumlarında azalma görüldüğü, bu durumun öğrencilerin DKAB dersine ilişkin tutumlarını da olumsuz etkilediği şeklinde açıklamıştır.⁴¹

⁴¹ Zengin, “Öğrencilerin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Yönelik Tutumlarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi”, 287-301.

Bulgular ve yorumlar bölümünde belirtilen diğer araştırma verilerinden bazıları elde edilen araştırma çıktılarıyla benzerlik gösterirken bazıları da aksi yönde sonuçlara ulaşmıştır. Örneğin; öğrencilerin DKAB dersine yönelik tutumları okul türü, din eğitimi alma durumu, sınıf düzeyi, baba-anne öğrenim ve meslek durumu faktörlerine göre ulaşılan sonuçlar diğer araştırma verileri ile benzerlik gösterirken; cinsiyet, yaş ve gelir düzeylerine göre sonuçların farklılaştığı tespit edilmiştir. Yapılan tespitler ve değerlendirmeler sonucunda eksikliklerin giderileceği, ileride hazırlanacak muhtemel öğretim programlarına katkı sağlanacağı, okul ve çevresinin etkili olan faktörlerin belirleneceği, bu doğrultuda da öğrenme alanının etkili düzenlemesine ilişkin öneriler ortaya koyacağı ve daha sağlıklı ilerlemeler kaydedileceği düşünülmektedir. Ayrıca çalışma sonucunda şu öneriler de sunulabilir:

- Öğrencilerin DKAB dersine yönelik tutumlarının değiştirilmesine etki eden/edecek faktörler daha geniş bir evren ve örneklem üzerinde araştırılmalıdır.
- Hem bu çalışmada hem de diğer çalışmalarda ortaya çıkan sonuçlar, öğrencilerin DKAB dersine yönelik tutumlarının değişimine etki eden faktörlerin alt yapısı bakımından ayrıntılı bir şekilde incelenmelidir.
- Öğrencilerin DKAB dersine yönelik tutumlarını artırmak için gerekli okul, öğretmen, çevre, müfredat, öğretim yöntem ve teknikleri vb. alanlarda gerekli çalışmalar yapılarak ders ilgi çekici bir hâle getirilmelidir.
- Dersler öğrencilerin gelişim özelliklerine ve ihtiyaçlarına göre hazırlanmalıdır. Özellikle müfredat hazırlanırken güncel olmasına önem verilmeli, öğrencilerin yaşamlarında karşılaşılabilecekleri durum ve olaylara yer verilmeli, ünite ve kazanımlar sonrasında gerekli dönütler alınmalıdır.
- Öğrencilerin DKAB dersine karşı olumsuz tutum sergilemelerine neden olacak faktörler tespit edilerek olumlu tutum geliştirecek yollar aranmalıdır. Özellikle de ders sonunda maddi ve manevi pekiştireçler verilmelidir.
- Dersi anlatacak öğretmenler, öğrencilere iyi bir rol model olmalı, konuları anlatırken akli ve nakli delilleri çok iyi kullanmalıdır. Sunuş, buluş ve araştırma-inceleme yoluyla öğrenme stratejileri işe koşulmalı, ders görsel içerikler ile zenginleştirilmelidir.

Kaynakça

- Akto, Akif. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programlarında Öğrenci Kazanımlarının Gerçekleşme Düzeyleri (Van İli Örneği)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Altaş, Nurullah. "İlköğretim Öğrencilerinin Din Öğretimi Sürecinde İlgili Duydukları Konular (Ankara İli Örneğinde 6, 7 ve 8. Sınıf Öğrencileri Üzerinde Karşılaştırmalı Bir Analiz)". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/II (2008), 103-120.
- Aydın, Mehmet Zeki. *Orta Dereceli Okullarda Yürütülen Din Eğitim Öğretiminin Problemleri Sempozyumu*. Kayseri: İlahiyat Bilimleri Araştırmaları Vakfı, 1.Baskı, 1998.
- Aydın, Orhan. "Tutumlar", *Davranış Bilimlerine Giriş*. Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 11. Baskı, 2008.
- Balcı, Ali. *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem, Teknik ve İlkeler*. Ankara: Pegem A Yayınları, 11. Baskı, 2015.
- Bayraktar, Güllü Manolya. *Öğrencilerin Ahlaki Olgunluk Düzeyleri ve DKAB Dersine Yönelik Tutumları (Rize İli Örneği)*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Benjamin S.Bloom, *İnsanın Nitelikleri ve Okuma Öğrenme*. çev. D. Ali Özçelik. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 3. Baskı, 1979.
- Bilgin, Beyza - Selçuk, Mualla. *Din Öğretimi*. Ankara: Gün Yayıncılık, 2. Baskı, 2000.
- Büyükköztürk, Şener. *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı*. Ankara: Pegem Akademi, 22. Baskı, 2015.
- Çakmak, Fatih. "Lise Öğrencilerinin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programına Yönelik Tutumlarını Etkileyen Faktörler". *Kurumsal Eğitim Bilim Dergisi* 11/4 (Ekim 2018), 1019-1069.
- Danışmaz, Tuğba. *Lise Öğrencilerinin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Yönelik Tutumları ve Diğergamlık Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Demirel, Özcan. *Eğitimde Program Geliştirme*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 18. Baskı, 2012.
- Doğan, Hıfzı. *Eğitimde Program ve Öğretim Tasarımı*. Ankara: Önder Matbaacılık, 3. Baskı, 1997.
- Erden, Münire. *Eğitimde Program Geliştirme*. Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2. Baskı, 1995.
- Erkuş, Adnan. *Psikometri Üzerine Yazılar*. Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları, 1. Baskı, 2003.

- Ertürk, Selahattin. *Eğitimde Program Geliştirme*. Ankara: Yelken-tepe Yayınları, 3. Baskı, 1975.
- Görgeç, İzzet. "Program Geliştirmede Temel Kavramlar", *Eğitimde Program Geliştirme Kavramlar Yaklaşımları*. ed. Hasan Şeker. 1-18. Ankara: Anı Yayıncılık, 5. Baskı, 2019.
- Güven, Semra. "Program Geliştirme", *Öğretimde Planlama, Uygulama ve Değerlendirme*. Elazığ: Üniversite Kitabevi, 2. Baskı, 2004.
- Hökekleli, Hayati. *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*. İstanbul: Dem Yayınları, 2. Baskı, 2009.
- İnceoğlu, Metin. *Tutum, Algı, İletişim*. İstanbul: Beykent Üniversitesi Yayınları, 5. Baskı, 2010.
- Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayınları, 10. Baskı, 1998.
- Kaya, Mevlüt. "İlköğretim ve Ortaöğretim Öğrencilerinin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Karşı Tutumları". *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/13 (2001), 43-78.
- Kaya, Mevlüt. *Din Eğitiminde İletişim ve Dini Tutum*. Samsun: Etüt Yayınları, 1. Baskı, 1998.
- Köylü, Mustafa. "Küresel Bağlamda Değerler Eğitimine Duyulan İhtiyaç", *Değerler ve Eğitimi*. ed. Recep Kaymakcan vd. 287-309. İstanbul: Dem Yayınları, 1. Baskı, 2004.
- MEB Tebliğler Dergisi*, 45/2109, (29 Mart 1982), 155-161.
- MEB. "İlköğretim ve Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Programı". *Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi* (29 Mart 1982), 155-161.
- Milli Eğitim Bakanlığı. *2005-2006 İlk ve Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı*, 1-200.
- Nas, Mehmet. *Ortaöğretim DKAB Öğretim Programlarında Değerler ile İlgili Kazanımların Gerçekleşme Düzeyi (Manisa İli Örneği)*. İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Neuman, W. Laerence. *Toplumsal Araştırma Yöntemleri Nitel ve Nicel Yaklaşımlar 1. çev.* Sedef Özge. Ankara: Yayın Odası Yayınları, 2. Baskı, 2014.
- Selçuk, Mualla. "Din Eğitimi Özgürleştiren Bir Süreç Olabilir mi?", *İslamiyat Dergisi*, 1/1, (1998), 73-87.
- Taşdemir, Mehmet. *Eğitimde Planlama ve Değerlendirme (Program, Öğretim, Yönetim ve Değerlendirme)*. İstanbul: Ocak Yayınları, 1. Baskı, 2003.
- Tavşancıl, Ezel. *Tutumların Ölçülmesi ve SPSS ile Veri Analizi*. Ankara: Nobel Yayınları, 5. Baskı, 2014.

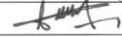

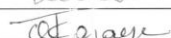
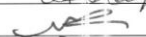

- Tezbaşaran, Ata. *Likert Tipi Ölçek Geliştirme Klavuzu*. Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları, 2. Baskı, 1997.
- Ülgen, Gülten. *Eğitim Psikolojisi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 1. Baskı, 1994.
- Vural, Birol. *Eğitim Öğretimde Planlama-Ölçme ve Stratejiler*. İstanbul: Hayat Yayınları, 1. Baskı, 2006.
- Zengin, Mahmut. "Öğrencilerin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Yönelik Tutumlarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi". *Değerler Eğitimi Dergisi* 11/25 (Haziran 2013), 271-301.

T.C.
İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL ARAŞTIRMALAR ETİK KURULU

ETİK ONAY BELGESİ

ARAŞTIRMANIN BAŞLIĞI	Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programındaki değerler ile ilgili kazanımların gerçekleşme düzeyi (Manisa ili örneği)
SORUMLU ARAŞTIRMACININ ADI SOYADI	Mehmet NAS
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ KARAR	Bu araştırmanın amacı, 2018 yılı Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programındaki değerler ile ilgili kazanımların gerçekleşme düzeyinin ölçülmesi amaçlanmaktadır.
ETİK KURUL KARARI	Yukarıda bilgileri verilen başvuru dosyası ile ilgili belgeler araştırmanın /çalışmanın gerekçe, amaç, yaklaşım ve yöntemleri dikkate alınarak incelenmiş ve araştırmanın / çalışmanın başvuru dosyasında belirtilen kişilerle gerçekleştirilmesinde etik ve bilimsel sakınca bulunmadığına oy birliği ile karar verilmiştir.
KARAR NO	2022/07-09
KARAR TARİHİ	29.03.2022

SOSYAL ARAŞTIRMALAR ETİK KURULU

1. Prof. Dr. Kerem BATIR - Başkan	
2. Doç. Dr. M. Ağah TEKİNDAL – Başkan Yardımcısı (izinli)	
3. Prof. Dr. Çiğdem ÜNAL- Üye	
4. Doç. Dr. Aytuğ ARSLAN- Üye	
5. Prof. Dr. Esra AKIN- Üye (katılmadı)	
6. Doç. Dr. Levent ÇETİN- Üye	
7. Doç. Dr. Özge KARAEGE - Raportör	
8. Doç. Dr. Mehmet DİRİK- Üye	
9. Doç. Dr. İsmail ERKAN- Üye	
10. Doç. Dr. Nurchihan KİRİŞ- Üye (izinli)	
11. Doç. Dr. Fatma GÜRİSOY - Üye	

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı/ Contribution of Authors

Araştırma tek bir yazar tarafından yürütülmüştür.

The research was conducted by a single author.

Çıkar Çatışması Beyanı / Conflict of Interest

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

There is no conflict of interest with any institution or person within the scope of the study.

İntihal Politikası Beyanı / Plagiarism Policy

Bu makale iThenticate yazılımıyla taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism was detected.

Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı / Scientific Research and Publication Ethics Statement

Bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında uyulması belirtilen kurallara uyulmuştur.

In this study, the rules stated in the “Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive” were followed

Ahmed Teymur Paşa'nın el-Kinâyâtü'l-Âmmiyye Adlı Eserinde Yer Verdiği Bazı Kinâyeli Kullanımlar

Mahfuz Geylani *

Öz

Kinâye meramı daha etkili bir şekilde ifade etmek ve anlamı kuvvetli hale getirmek için etkin bir şekilde kullanılan edebî sanatlardandır. Sarih bir şekilde ifade edilen sözler bazı durumlarda karşımızdaki hitap ettiğimiz kişide yeterli etki meydana getiremeyebilir. Ya da söylenmek istenmeyen ifadeler kullanılmak istenilmez. Bu sebeplerden dolayı belâğatın etkin edebî sanatlarından olan kinâye sanatının kullanılmasına ihtiyaç duyulur. Kinâye sanatı Kur'ân-ı Kerîm, hadis, edebî metin ve şiir de kullanılmıştır. Kny (كنية) kökünden türetilmiş bir masdar olan kinâye (كنائية) sözcüğü "bir şeyi başka bir şeyle örtüp gizlemek" anlamına gelir. Kinâye anlamı itibari ile sıfattan, mevsûftan ve nisbetten olmak üzere üç kısımda ele alınmıştır.

Ahmed Teymur Paşa Mısır'ın önemli edip, tarihçi ve araştırmacılarındandır. Çeşitli ilim dallarında önemli eserler telif etmiştir. Müellif çalışma konumuzu oluşturan *el-Kinâyâtü'l-Âmmiyye* adlı eserinde Mısır halk dilinde kullanılan 315 kinâyeli kullanıma yer vermiştir. Mısır halk dilinde kullanılan kinâyeli kullanımlara yönelik bu denli kapsamlı bir çalışma kendisinden önce yapılmamıştır. Makale boyutunu aşmaması için çalışmada bu kullanımların bir kısmına yer verilecektir. Çalışmamız iki bölümden oluşmaktadır. Çalışmada öncelikle Mısırlı edip Ahmed Teymur Paşa'nın hayatı ve ilmî kişiliği ele alınacak olup ardından müellifin *el-Kinâyâtü'l-Âmmiyye* adlı eserinde yer verdiği Mısır halk dilinde kullanılan bazı kinâyeli kullanımlara yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Belagat, Kinâye, Ahmed Teymur Paşa, el-Kinâyâtü'l-Âmmiyye.

Some of Ahmad Taymûr Pasha Use of Sarcasm in His Work Titled al-Kinâyât al-Âmmiyya

Abstract

Allegory is one of the literary arts used effectively to express the meaning more effectively and to make the meaning stronger. In some cases, explicitly expressed words may not have enough effect on the person we are addressing. Or unwanted expressions are not wanted to be used. For these reasons, there is a need to use the art of allegory, which is one of the effective literary arts of rhetoric. The art of allegory is used in the Qur'an, hadith, literary texts and poetry.

The word allegory (كنائية), which is a masdar derived from the root kny (كنية), is a word that means "to cover and conceal something with something else". In terms of its meaning, allegory is dealt with in three parts: from adjective, from mawsûf and from relation.

* Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı.

e-mail: mahfuz@comu.edu.tr, **ORCID:** <https://orcid.org/0000-0001-6148-4342>

Atıf/Citation: Geylani, Mahfuz. "Ahmed Teymur Paşa'nın el-Kinâyâtü'l-Âmmiyye Adlı Eserinde Yer Verdiği Bazı Kinâyeli Kullanımlar". *BAİD* 20 (Aralık 2024), 39-54.

Ahmed Taymur Pasha is one of the most important Egyptian writers, historians and researchers. He wrote important works in various branches of science. In his work titled al-Kinâyât al-Âmmiyya, which constitutes the subject of our study, the author included 315 allegorical usages used in Egyptian colloquial language. Such a comprehensive study on the Egyptian colloquial uses of allusions has not been done before him. In order not to exceed the size of the article, some of these usages will be included in the study. Our study consists of two parts. First, the life and scholarly personality of the Egyptian writer Ahmed Taymur Pasha will be discussed, and then the Egyptian colloquialisms that the author includes in his work al-Kinâyât al-Âmmiyya will be discussed.

Keywords: Arabic language, Rhetoric, Kinâyah, Ahmad Taymûr Pasha, al-Kinâyât al-Âmmiyya.

Giriş

Kinâyeye (كناية) sözcüğü birinci babdan gelen يَكْنُو كَنَى veya ikinci babdan gelen - يَكْنِي fiilinden türetilmiş bir masdar olup lügatte “söylenilen sözle başka bir anlamı kastetmek”¹ veya “bir şeyi örtmek”² anlamlarını ifade eder. Herhangi bir sözün açıkça söylenmemesi durumunda كَذَا عَنْ كَذَا (Fılan şöyle filan şeyden kinâyeye ettim) ifadesi kullanılır.³ İstilahta ise kinâyeye, aslî (gerçek) anlamının kastedilmesine engel bir kârine olmamakla birlikte aslî anlamının lâzımı kastedilen sözdür.⁴

Kinâyeye sanatına başvuran kişi kastettiği anlamı doğrudan ifade edecek sözcüğü kullanmaz bunun yerine kastettiği anlamı ima eden veya ona delil teşkil eden bir sözcük kullanır.⁵ Kinâyeli kullanımlarda gerçek anlamın kastedilmesi mümkün olmakla birlikte lâzım anlam da kastedilebilir.⁶ Kinâyeye bu yönüyle mecazdan ayrılır. Kinâyede aslî anlamın kastedilmesi mümkün iken mecazda bu durum mümkün değildir.⁷

Kinâyeye anlamı itibari ile üç kısma ayrılır.

- 1 Mecdüddîn Muhammed b. Yakûb el-Fîrûzâbâdî, *Mu'cemu'l-kâmûsî'l-muhit*, trt. Halîl Memûn Şeyhâ (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1430/2009), 1152; Abdülazîz Atîk, *İlmu'l-beyân* (Beyrût: Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 1405/1985), 203; Ahmed el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâga* (Hindâvî, 2017), 345; Muhammed Ahmed Kâsım, Muhyiddîn Dîb, *Ulûmu'l-belâga (el-Bedî 've'l-beyân ve'l-ma'ânî)* (Lübân: el-Müessesetü'l-Hadîse li'l-Kitâb, 2003), 241.
- 2 Alî b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerif el-Cürcânî, *Mu'cemu't-ta'rifât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî (Kâhire: Dâru'l-Fazîle,t.s.), 157.
- 3 Atîk, *İlmu'l-beyân*, 203.
- 4 Bahâuddîn es-Subkî, *'Arûsu'l-efrâh fî şerhi telhîsî'l-miftâh*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Beyrût: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 2003/1423), 2/206; Kâsım, Dîb, *Ulûmu'l-belâga (el-Bedî 've'l-beyân ve'l-ma'ânî)*, 241.
- 5 Ebûbekr Abdulkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *Delâilü'l-icâz*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 2008), 66; Kâsım, Dîb, *Ulûmu'l-belâga (el-Bedî 've'l-beyân ve'l-ma'ânî)*, 241.
- 6 Kâsım, Dîb, *Ulûmu'l-belâga (el-Bedî 've'l-beyân ve'l-ma'ânî)*, 241.
- 7 Subkî, *'Arûsu'l-efrâh fî şerhi telhîsî'l-miftâh*, 2/207.

a. Sıfattan kinâye

Burada sıfattan kasıt nahiv ilmindeki tevâbi‘ çeşitlerinden olan sıfat olmayıp cömertlik, cesaret gibi mânevî sıfatlardır.⁸ Bu çeşit kinâye mevsûfun zikredilmesi ile bilinir. **هُوَ رَبِّبُ أَبِي أَهْوَلٍ** (O, Ebu’l-Hevl’in arkadaşıdır) cümlesi herhangi bir şahsın aşırı bir şekilde sırrını gizlemesinden kinâyedir.⁹

b. Mevsûftan kinâye

Bu çeşit kinâye ise sıfatın zikredilmesi ile bilinir. **مَدِينَةُ النُّورِ** (parlak şehir) ve **هُوَ حَارِسٌ عَلَى مَالِهِ** (O, malına karşı çok düşkündür) cümleleri bu kinâye çeşidine örnek olarak verilebilir. Zikri geçen birinci örnek Mısır halkından, ikinci örnek Paris şehrinde ve üçüncü örnek ise sürekli mal toplayarak cimrilik yapan kişiden kinâyedir.¹⁰

c. Nispetten kinâye

Olumlu veya olumsuz bir hükmün herhangi bir şahsa nisbet edildiği kinâye çeşididir. Ziyâd el-‘Acem’in İbnu’l-Haşrac’ı medhettiği aşağıdaki şiir bu çeşit kinâyeye istişhâd olarak gösterilebilir.¹¹

إِنَّ السَّمَاحَةَ وَالْمُرُوءَةَ وَالنَّدَى ... فِي قَبَّةِ ضُرْبَتْ عَلَى ابْنِ الْحَشْرَجِ

“Müsamaha, yiğitlik ve cömertlik İbnu’l-Haşrac’ın üzerine kurulmuş bir kubbenin içindedir.”

Şiir de görüldüğü gibi şair müsamaha, yiğitlik ve cömertlik gibi mânevî sıfatları İbnu’l-Haşrac’a nisbet etmiştir.

Kinâye belâgat üslûbunun en latif ve en dakik üslûplarından biridir. Kinâyeli anlatım bir davayı delil ile sunmak gibidir. Sözün kinâyeli bir şekilde kullanımı belâgat açısından sözün açık bir şekilde söylenmesinden daha etkilidir. **زَيْدٌ كَثِيرٌ** (Zeyd’in küllü boldur) ifadesinden Zeyd’in cömert olduğu anlaşılır. Çünkü Zeyd’in küllünün bol olması onun cömert oluşunu gerekli kılar.¹² **هُوَ طَوِيلُ النَّجَادِ** (Onun kılıcının bağı uzundur) ifadesi de bir şahsın uzun boylu oluşundan kinâyedir.¹³

⁸ Atik, *İlmu’l-beyân*, 212.

⁹ Hâşimî, *Cevâhiru’l-belâga*, 345.

¹⁰ Hâşimî, *Cevâhiru’l-belâga*, 345, 346.

¹¹ Muhammed b. Alî İbnu’l-Kâdî Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Fârûkî et-Tehânevî, *Keşşâfu istilâhati’l-fûnun ve’l-ulûm*, Alî Dahrûc, Abdullâh el-Hâlidî (Beyrût: Mektebetu Lübnân, 1996), 2/1387; Hâşimî, *Cevâhiru’l-belâga*, 347.

¹² Subkî, *‘Arûsu’l-efrâh fi şerhi telhîsi’l-miftâh*, 2/206, 213; Hâşimî, *Cevâhiru’l-belâga*, 348, 351.

¹³ Cürcânî, *Delâilu’l-icâz*, 66; Ebû Yakûb Yûsuf b. Ebî Bekr Muhammed b. Alî es-Sekkâkî, *Miftâhu’l-‘ulûm* (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1403/1983), 402.

Kinâyenin mecaz mı veya hakikat mı olduğu konusunda dört görüş vardır.¹⁴

a. Hakikattir.

b. Mecazdır.

c. Ne mecaz ve ne de hakikattir. Hatîp el-Kazvînî (v. 739/1338) bu görüşü benimsemiştir.

d. Mecaz ve hakikat olmak üzere iki kısma ayrılır. Kinâyeli lafız vazedildiği anlamda kullanılırsa hakikat olur. Ancak vazedildiği anlamda kullanılmayıp lâzım (gereken) melzûm (gerektiren) ile ifade edilmişse bu durumda mecaz olur.

Kinâye belâgatın beyan kısmına ait edebî sanatlardandır. Modern dönemde kinâye hakkında Mısır'ın önemli çağdaş dil bilginlerinden olan Ahmed Teymur Paşa (v. 1348/1930) *el-Kinâyâtü'l-Âmmiyye* adlı bir eser telif etmiştir. Müellif bu eserde Mısır halk dilinde kullanılan 315 kinâyeli kullanıma yer vermiştir. Eser Mısır halk dilinde kullanılan kinâyeli kullanımlara yönelik yazılmış kapsamlı bir çalışmadır. Çalışmamızda makale boyutunu aşmaması için müellifin eserinde yer verdiği kinâyeli kullanımların bir kısmına yer verilecektir.

1. Ahmed Teymur Paşa'nın Hayatı ve İlmî Kişiliği

1.1. İsmi ve Nisbesi

Adı Ahmed b. İsmâil b. Muhammed b. İsmâil b. Alî Teymûr el-Mûsulî'dir.¹⁵

1.2. Doğum Yeri ve Tarihi

Ahmed Teymur Paşa hicrî 1288/1871 yılında¹⁶ Kâhire'de doğmuştur.¹⁷

¹⁴ Tehânevî, *Keşşâfu ıstılahatı'l-fûnun ve'l-ulûm*, 2/1389.

¹⁵ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, (Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993), 1/105; Hayreddîn ez-Ziriklî, *el-'A'lâm Kâmûs terâcim li eşheri ricâli ve nisâi'l-'Arabî ve'l müsta'ribîn ve'l müstaşrikîn* (Beyrût: Dâru'l-İlmi lil-Melâyin, 2002), 1/100; Zeki Muhammed Mucâhid, *el-A'lâmü's-şarkıyye* (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1949), 838.

¹⁶ Muhammed Kürd Alî, *el-Mu'âsirûn* (Dımaşk: Matbû'âtu Mecma'i'l-Lugati'l-'Arabiyye, 1980), 37; Ahmed Teymûr Paşa, *Târihu'l-üsreti't-Teymûriyye* (Hindâvî, 2017), 16; Cemâl Muhammed Hamâde, *Terâcimu a'ÿâni'l-üseri'l-İlmiyye fî Mısır* (Ummân: Dâru'l-Feth, 1442/2021), 122; Mucâhid, *el-A'lâmü's-şarkıyye*, 838; Fuat Günel, "Ahmed Teymur Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/140.

¹⁷ ez-Ziriklî, *el-'A'lâm*, 1/100; Günel, "Ahmed Teymur Paşa", 2/140.

1.3. İlmî Kişiliği

Ahmed Teymur Paşa Mısır'ın önde gelen edebiyatçı, araştırmacı ve tarihçilerindedir.¹⁸ Kuvvetli bir zekaya sahip olup¹⁹ dil ilimlerinde zamanının önde gelen âlimlerinden olmuştur.²⁰ Fazilet sahibi bir aileye mensuptur.²¹ Dedesi Mısır'ın Kürtlerindedir.²² Doğduğunda Ahmed Tevfik ismi ile isimlendirilmişse de²³ daha çok Ahmed Teymûr adı ile meşhur olmuştur.²⁴ Küçük yaşlarda babasını kaybedince şair olan ablası Aişe kendisinin bakımını üstlenmiştir.²⁵ Cömert ve mütevazi bir kişiliğe sahip olmuş,²⁶ Müslümanların ihtiyaçlarını gidermiştir.²⁷

Ahmed Teymur Paşa Arapça, Fransızca, Türkçe ve Farsça dillerinin önemli kurallarını evinde öğrendikten sonra²⁸ Fransız okulunda 5 yıl eğitim almıştır.²⁹ Dil ilimleri, dinî/şer'i ve aklî/felsefî ilimleri döneminin önde gelen âlimlerinden tahsil etmiştir.³⁰ Bunlar arasında Mahmûd eş-Şenkitî³¹, Muhammed Abduh³², Hasan et-Tavîl³³, Hasan Abdulvehhâb³⁴, İbrâhim el-Yâzici³⁵, Rıdvân el-Muhallelâtî³⁶ ve Tâhir el-Cezâirî³⁷ gibi dönemin meşhur âlimleri de vardır.³⁸ Muhammed Abduh, İsmâil Sabri Paşa, Mahmûd Sâmî el-Bârûdî Paşa, Şeyh Hasan Mansûr ve Hayruddîn ez-Ziriklî gibi önde gelen ilim erbabının da iştirak ettiği kendisine ait bir ilim meclisi vardı. Arap dili ve edebiyatına bütün yönleri ile vâkıftı.³⁹

18 ez-Ziriklî, *el-'A'lâm*, 1/100.

19 Alî, *el-Mu'âsirûn*, 46.

20 Alî, *el-Mu'âsirûn*, 44.

21 ez-Ziriklî, *el-'A'lâm*, 1/100.

22 Alî, *el-Mu'âsirûn*, 37.

23 Paşa, *Târihu'l-üsreti't-Teymûriyye*, 16; Hamâde, *Terâcimu a yâni'l-üseri'l-İlmiyye fî Mısır*, 122.

24 Hamâde, *Terâcimu a yâni'l-üseri'l-İlmiyye fî Mısır*, 122.

25 ez-Ziriklî, *el-'A'lâm*, 1/100.

26 Muhammed Receb el-Beyyûmî, *en-Nahdatu'l-İslâmiyye fî siyeri a lâmiha'l-muâsirîn* (Beyrût: ed-Dâru's-Şâmiyye; Dimaşk: Dâru'l-Kâ', 1415/1995), 2/14.

27 Alî, *el-Mu'âsirûn*, 40.

28 Paşa, *Târihu'l-üsreti't-Teymûriyye*, 17.

29 Alî, *el-Mu'âsirûn*, 37, 38.

30 Mucâhid, *el-A'lâmü's-şarkiyye*, 839.

31 Paşa, *Târihu'l-üsreti't-Teymûriyye*, 17.

32 Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 1/105.

33 Paşa, *Târihu'l-üsreti't-Teymûriyye*, 17.

34 Mucâhid, *el-A'lâmü's-şarkiyye*, 839.

35 Hamâde, *Terâcimu a yâni'l-üseri'l-İlmiyye fî Mısır*, 122.

36 Mucâhid, *el-A'lâmü's-şarkiyye*, 839.

37 Hamâde, *Terâcimu a yâni'l-üseri'l-İlmiyye fî Mısır*, 122.

38 Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 1/105.

39 Mucâhid, *el-A'lâmü's-şarkiyye*, 839.

Ahmed Teymur Paşa ücret mukabilinde birçok yazma eseri satın alarak⁴⁰ çok zengin bir kütüphaneye sahip olmuştur.⁴¹ Sahip olduğu eserlerin yarısını yazma eserler oluşturmaktadır.⁴² Kütüphanesinde bulunan yazma eserleri kendisinden talep eden bütün araştırmacılara ödünç olarak vermiştir.⁴³ Ahmed Teymur Paşa, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye⁴⁴, el-Mecma'u'l-Mısri,⁴⁵ el-Mecma'ul-İlmu'l-'Arabi⁴⁶ ve el-Mecma'u'l-Lugavi⁴⁷ gibi kurumlara üye olmuş ve sahip olduğu yazma nüshalar ve yaptığı araştırmalar ile zikri geçen bu kurumlara önemli ilmî hizmetlerde bulunmuştur.⁴⁸

1.4. Vefatı

Hicrî 1348/1930 yılında⁴⁹ Kâhire'de vefat etmiştir.⁵⁰

1.5. Eserleri

Ahmed Teymur Paşa'nın çeşitli ilim dallarında telif etmiş olduğu eserlerinden bazıları şunlardır:

1. *Tashîhu aġlâtî'l-Kâmusi'l-muhît*.⁵¹
2. *Nevâdiru'l-mesâil*.⁵²
3. *Lehecâtu'l-'Arab*.⁵³
4. *Tashîhu Lisâni'l-'Arab*.⁵⁴
5. *Ebyâtu'l-ma'ânî ve'l-'âdât*.⁵⁵
6. *el-Muntahabât fi'ş-şî'ri'l-'Arabî*.⁵⁶
7. *Esrâru'l-'Arabiyye*.⁵⁷

⁴⁰ Alî, *el-Mu'âsirûn*, 38.

⁴¹ Paşa, *Târihu'l-üsreti't-Teymûriyye*, 18.

⁴² Âlî, *el-Mu'âsirûn*, 38.

⁴³ Alî, *el-Mu'âsirûn*, 38.

⁴⁴ Alî, *el-Mu'âsirûn*, 42.

⁴⁵ Alî, *el-Mu'âsirûn*, 42.

⁴⁶ ez-Ziriklî, *el-'A'lâm*, 1/100.

⁴⁷ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, 1/105.

⁴⁸ Alî, *el-Mu'âsirûn*, 42.

⁴⁹ Hamâde, *Terâcimu a'ÿâni'l-üseri'l-İlmiyye fî Mısır*, 123.

⁵⁰ ez-Ziriklî, *el-'A'lâm*, 1/100.

⁵¹ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, 1/105.

⁵² Beyyûmî, *en-Nahdatu'l-İslâmiyye fî siyeri a'lâmiha'l-muâsirîn*, 2/10.

⁵³ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, 1/105.

⁵⁴ Alî, *el-Mu'âsirûn*, 44; Hamâde, *Terâcimu a'ÿâni'l-üseri'l-İlmiyye fî Mısır*, 123.

⁵⁵ Hamâde, *Terâcimu a'ÿâni'l-üseri'l-İlmiyye fî Mısır*, 123.

⁵⁶ ez-Ziriklî, *el-'A'lâm*, 1/100.

⁵⁷ Hamâde, *Terâcimu a'ÿâni'l-üseri'l-İlmiyye fî Mısır*, 123.

8. *el-Elfâzu'l- 'ammiyye*.⁵⁸

9. *Kâmusu'l-kelimâtu'l- 'ammiyye*.⁵⁹

10. *el-Kinâyâtü'l- 'ammiyye*.⁶⁰ Çalışma konumuzu oluşturan eserdir.

2. Ahmed Teymur Paşa'nın *el-Kinâyâtü'l- 'ammiyye* Adlı Eserinde Yer Verdiği Bazı Kinâyeli Kullanımlar

Ahmed Teymur Paşa, çalışma konumuzu oluşturan *el-Kinâyâtü'l- 'ammiyye* adlı eserinde Mısır halk dilinde kullanılan 315 kinâyeli kullanıma yer vermiştir. Bunlardan bazıları şunlardır:

إِبْنُ حَرَامٍ , إِبْنُ رُضَا : Zinadan doğan çocuktan kinâyedir.

إِتَّأَوِبُ عَ النَّأْمُوسِ : Fakirlikten ve yiyecek bir şey bulamamaktan kinâyedir.⁶¹

أَجْرُ مَنْأَوِلٍ : Mükâfatın Allah tarafından verileceği anlamından kinâyedir.⁶²

إِدْنٌ فِي مَأَطَهٗ : Kendisinden verim alınmayan bir işten kinâyedir.

أَشْكُرُهُ حَبْرٍ : Bir fiili açıktan işlemekten kinâyedir.

أَكَلَ فِي قَتِّهِ مَحْلُوءَةً : Malını israf edip elindekilerin kıymetini bilmeyen şahıstan kinâyedir.

أَكُنْ لَحْمَةً : Gıybetten kinâyedir.⁶³

أَكَلَ وَ شَهٗ : Aşırı bir şekilde azarlamaktan kinâyedir.

إِيدُهُ نَأَشْفَهُ : Cimrilikten kinâyedir.

إِيدُهُ وَ رَجُلُهُ : Başkasının yardımı olmadan bir iş yapmayı beceremeyen kişiden kinâyedir.⁶⁴

بَأَطُهُ وَ النَّجْمَةُ : Herhangi bir şeye mâlik olmayan kişiden kinâyedir.

بِأَلْبَاعِ وَ الدَّرَاعِ : Başkasına ait bir şeyi zorbalıkla gasb etmekten kinâyedir.

بِالرَّطْنِ : Bir şeyin çok oluşu ve ucuz oluşundan kinâyedir.⁶⁵

بِالْعَرَبِيِّ : Sözü açık bir şekilde söylemekten kinâyedir.⁶⁶

⁵⁸ Paşa, *el-Emsâlu'l- 'ammiyye*, 558.

⁵⁹ ez-Ziriklî, *el-'A'lâm*, 1/100.

⁶⁰ Paşa, *el-Emsâlu'l- 'ammiyye*, 557.

⁶¹ Paşa, *el-Kinâyâtü'l- 'ammiyye*, 17.

⁶² Paşa, *el-Kinâyâtü'l- 'ammiyye*, 17.

⁶³ Paşa, *el-Kinâyâtü'l- 'ammiyye*, 18.

⁶⁴ Paşa, *el-Kinâyâtü'l- 'ammiyye*, 19.

⁶⁵ Paşa, *el-Kinâyâtü'l- 'ammiyye*, 21.

⁶⁶ Paşa, *el-Kinâyâtü'l- 'ammiyye*, 22.

بِالْهَبُؤْلِ : Bir şeyin çokluğundan kinâyedir.

بَلْعُ رَيْقُهُ : Yorgunluk ve sıkıntıdan sonraki sükûnetten kinâyedir.

بَيْتُهُ مَفْتُوحٌ : Cömertlikten kinâyedir.⁶⁷

تُرْشَنَ الْمَلْحِ مَا يَنْزَلُشَنَ : Şiddetli izdihamdan kinâyedir.

تَلْفِ أَمَلُهُ : Ümitsizlikten kinâyedir.⁶⁸

جَمَلٍ جَا فِي جَمَلٍ : Yüksek bir şeyi talep etmekten kinâyedir.

جَابَ الْخَبْرَ مِنْ يَزْ أَمُهُ : Haberin güvenilir bir kaynaktan geldiğinden kinâyedir.

جَرَّحَهُ طَرِي : Yakın olan musibetten kinâyedir.

جَرِي رَيْقُهُ عَلَيْهِ : İnsan nefsinin herhangi bir şeyi istemesinden kinâyedir.⁶⁹

حِبَالُهُ فِي الْهَوَا طَارَتْ : Firar etmekten ve hızlıca koşmaktan kinâyedir.

حَرَقَ الْعِصْلَ : Bir işi yapmadaki aşırılıktan kinâyedir.⁷⁰

حَطَّ الْهَمُّ فِي التَّرْبَاسِ : Süratli bir şekilde kaçmaktan kinâyedir.

حَطَّ صَبَاعُهُ فِي الشَّقِّ : Herhangi bir işi yapmaktan âciz olan kişiden kinâyedir.

حُطِّي : Zayıf olmaktan kinâyedir.

حَلَّهُ وَهُوَ مَعْرِفَتُهَا : Kişinin kendi ülkesini bütün yönleriyle tanimasından kinâyedir.⁷¹

خَبْرٌ أَبْيَضٌ : Kötü haberden kinâyedir.

خَذَ بِحَقَّةِ خَلْفِهِ : Hakkin zayı olması durumunda intikam almaktan kinâyedir.⁷²

خَذَهُ قَبَالَهُ وَمَسَاحَهُ : Herhangi bir şeyin tamamını alıp geride bir şey bırakmamaktan kinâyedir.

خَرَجَ مِنْ إِيدِهِ : Kişinin yaptığı işi yapabilecek kabiliyette oluşundan kinâyedir.

خَرَقَ الْبِرْشَتَقُ : Haya örtüsünü atmaktan kinâyedir.

خُسِرَ الْجُدُّ وَالسَّقَطُ : Her şeyi kaybetmekten kinâyedir.⁷³

دَخَلَ فِي زَوَارِقِهِ : Birinin gözüne girip onun has adamı olmaktan kinâyedir.

دَقَّ الْهَمِّ وَنَخْلَهُ : Üzüntü ve kederlerin devam etmesinden kinâyedir.

⁶⁷ Paşa, *el-Kinâyâtü'l-Âmmiyye*, 23.

⁶⁸ Paşa, *el-Kinâyâtü'l-Âmmiyye*, 25.

⁶⁹ Paşa, *el-Kinâyâtü'l-Âmmiyye*, 27.

⁷⁰ Paşa, *el-Kinâyâtü'l-Âmmiyye*, 29.

⁷¹ Paşa, *el-Kinâyâtü'l-Âmmiyye*, 30.

⁷² Paşa, *el-Kinâyâtü'l-Âmmiyye*, 33.

⁷³ Paşa, *el-Kinâyâtü'l-Âmmiyye*, 34.

الدُّنْيَا بِتَضْرِبٍ وَتَقْلِبٍ : Bir mekandaki insanların izdihamından kinâyedir.⁷⁴

رَاحٌ بِلَاثِنٍ : Ücretsiz gitmekten kinâyedir.

رَاحٌ عَلَى بُلَاقٍ : Kusmaktan kinâyedir.

رَأْسٌ فِي رِجْلَيْنِ : Şiddetli baygınlıktan kinâyedir.⁷⁵

رَجَعَتِ الْمَيَّةُ لِمَجَارِيهَا : Bir durumun ve işin olacağına varmasından kinâyedir.

رَمَى طَوْبَتَهُ : Bir şahıstan ümit kesilmesinden kinâyedir.

رَمَى وَرَاةَ قَوَارِهِ : Gidenin bir daha dönmemesi için yapılan duadan kinâyedir.

رَنَ لَهَا الْقَدْحُ : Önemli bir işten kinâyedir.⁷⁶

رَبْدَهُ عَلَى فُطَيْرَةٍ : Çalışmadan ve meşakkat çekmeden bir amaca ulaşmaktan kinâyedir.

رَزَعَهُ زَرَاعٌ بَصَلٍ : Bir şeyin üstünü altına getirmekten kinâyedir.

رَزِيَ الدُّودُ : Çokça insanların bir mekanda toplanmalarından kinâyedir.

رَزِيَ الشُّورْبَةُ : Düzensiz bir şekilde toplanmadan kinâyedir.

رَزِيَ اللَّيِّ الدَّايِهَ جَرَّاهُ مِنْ لِسَانِهِ : Çok konuşmaktan kinâyedir.

رِيَاةٌ عَلَى حَمَارَةٍ : Bir kasıt olmadan herhangi bir eylemin yapılmasından kinâyedir.⁷⁷

سَرَجُوا لَهُ شَمْعَهُ : İflas etmekten kinâyedir.⁷⁸

سَرَقِ الْكُخْلِ مِنَ الْعَيْنِ : Bir insanın hırsızlık konusundaki maharetinden kinâyedir.⁷⁹

سَكْرَتٌ يَتَّى : Şiddetli sarhoşluktan kinâyedir.

السَّمَا وَ الطَّارِقِ : Herhangi bir şeye malik olmayan kişiden kinâyedir.⁸⁰

سِنَّتَكَ بِيضَةً : Kötü durumdan kinâyedir.⁸¹

شَارِبٌ مِنْ بَرِّ أُمَّهُ : Bedenin kuvvetli oluşundan kinâyedir.

شَأْلُهُ بِالْكَبَيْهَةِ وَ حَطَّهُ بِأَطَاعُونَ : Bir şahsın isminin zikredildiğinde kendisine beddua edilmesinden ve aşırı bir şekilde kendisine buğz edilmesinden kinâyedir.

⁷⁴ Paşa, *el-Kinâyâtü'l- 'âmmiyye*, 35.

⁷⁵ Paşa, *el-Kinâyâtü'l- 'âmmiyye*, 37.

⁷⁶ Paşa, *el-Kinâyâtü'l- 'âmmiyye*, 38.

⁷⁷ Paşa, *el-Kinâyâtü'l- 'âmmiyye*, 39.

⁷⁸ Paşa, *el-Kinâyâtü'l- 'âmmiyye*, 41.

⁷⁹ Paşa, *el-Kinâyâtü'l- 'âmmiyye*, 41.

⁸⁰ Paşa, *el-Kinâyâtü'l- 'âmmiyye*, 42.

⁸¹ Paşa, *el-Kinâyâtü'l- 'âmmiyye*, 43.

شَايِلُ عَبْدِ الْقَائِدِ : Üzüntü ve kederin devam etmesinden kinâyedir.

شَمُّ عَلَى ضَهْرٍ اِيْدُهُ : Gaybın bilinmemesinden kinâyedir.⁸²

الصَّبَاحِ رَبَاحٍ : Herhangi bir işin yarın yapılacağından kinâyedir.⁸³

ضَرْبِ الدُّنْيَا طَبْنَجُهُ : Herhangi bir işe ihtimam edilmemesinden kinâyedir.

ضَرْبِ مَدْفَعٍ : İflas etmekten kinâyedir.

ضِلَّةُ حَفِيفٍ : Ruhun hafifliğinden kinâyedir.⁸⁴

طَارَ مِنَ الْفَرَحِ : Aşırı sevinçten kinâyedir.

طَلَعٌ فِي الْغُسْبِ : Vakti geldiğinde kötülüğe misli ile karşılık verileceğinden kinâyedir.⁸⁵

طَلَعٌ مِنْ عَيْنِهِ : Bir şeyi gasb ederek almaktan kinâyedir.

طَوَرَ اللَّهُ فِي بَرَسِيمِهِ : Herhangi bir şey kavramayan gabiden kinâyedir.

طَوَّلَ رُوحَهُ : Bir şahsın teenni ile hareket etmesinden kinâyedir.⁸⁶

عَاشَ عَلَى الْهَوَا : Az yemekten kinâyedir.

عَامِلِ السِّكَّةِ قَيَّاسَهُ : Çok gidip gelmekten kinâyedir.⁸⁷

عَرَفِ الْكُفْتِ : Yüksek zekadan ve her şey hakkında bilgi sahibi olmaktan kinâyedir.

عَسَلٌ وَ يَنْعَسِلُ : Zail olan ve herhangi bir eser bırakmayan şeyden kinâyedir.⁸⁸

عُطْسٌ نَزْلُهُ مِنْ مَنَاخِيرِهِ : İki şahsın birbirine çok benzemesinden kinâyedir.

عَلَى الْوَكَا : Bir şeyin sona ermesinden kinâyedir.

عَمَّرَ الطَّاسَةَ : İçki içmekten ve sarhoşluktan kinâyedir.⁸⁹

عَنْدُهُ السِّرُّ بِالْمُقْلَاحِ : Sırrı gizlemeyip insanlar arasında ifşa etmekten kinâyedir.⁹⁰

الْعَيْنِ الْحَمْرَةَ : Öfkeli bir şekilde bakmaktan kinâyedir.

عَيْنِي عَيْنِكَ : Bir şeyi açık bir şekilde ifade etmekten kinâyedir.⁹¹

⁸² Paşa, *el-Kinâyâtü'l-Âmmiyye*, 45.

⁸³ Paşa, *el-Kinâyâtü'l-Âmmiyye*, 47.

⁸⁴ Paşa, *el-Kinâyâtü'l-Âmmiyye*, 49.

⁸⁵ Paşa, *el-Kinâyâtü'l-Âmmiyye*, 51.

⁸⁶ Paşa, *el-Kinâyâtü'l-Âmmiyye*, 52.

⁸⁷ Paşa, *el-Kinâyâtü'l-Âmmiyye*, 55.

⁸⁸ Paşa, *el-Kinâyâtü'l-Âmmiyye*, 56.

⁸⁹ Paşa, *el-Kinâyâtü'l-Âmmiyye*, 57.

⁹⁰ Paşa, *el-Kinâyâtü'l-Âmmiyye*, 58.

⁹¹ Paşa, *el-Kinâyâtü'l-Âmmiyye*, 58.

عَسَلٌ وَ نَشْرٌ : Çok konuşmaktan kinâyedir.

عُلْبٌ حُمَارُهُ : Acziyyetten kinâyedir.⁹²

فُحْتِ الْبَحْرُ : Eski zamandan kinâyedir.

فَرَكْتُ كَعْبٍ : Kısa mesafeden kinâyedir.

فَصُ مَلْجٍ وَ دَابٍ : Aniden izini kaybeden kişiden kinâyedir.⁹³

قَالَ وَاحِدٌ وَ سَيِّئٌ : Giderken acele etmekten kinâyedir.

قَرَأَ الْجَوَابَ مِنْ عُنْوَانِهِ : Çok zeki olmaktan kinâyedir.⁹⁴

قَرَّيْتُهُ عَلَى بِلَاطٍ : Bir şahsın çok fakir oluşundan kinâyedir.⁹⁵

قَطَعَ الْبَاطِ : Yavaş yürümekten kinâyedir.⁹⁶

قَطَعَ الْحَلِيْبَةَ وَ الرَّايْبَةَ : Kötülükte sınır tanımamaktan kinâyedir.⁹⁷

قَطَعَ فِي فَرَوْتِهِ : Gıybetten kinâyedir.

قَعْدَ لَهُ فِي الْخَطِّ : Tembellikten kinâyedir.

قَوْلٌ يَا بَاسِطٍ : Hüzün ve kederi terk etmeye yönelik yapılan teşvikten kinâyedir.⁹⁸

كَسَرَ عَلِيٌّ مَنَاخِيْرَهُ بَصَلَةً : Zilletten kinâyedir.

الْكَعْبُ وَ الْخَنْصَرُ : Mahir olmaktan kinâyedir.

كَفَّهُ مَفْتُوحٌ : Cömertlikten kinâyedir.

كَفَى عَلِيٌّ الْخَبْرَ مَا جَوْرٌ : Haberi gizlemekten kinâyedir.⁹⁹

كَلَّمَهُ وَرَدٌ عَطَا : Çok kısaltmaktan kinâyedir.¹⁰⁰

لَا جَهْ مِنْ بَابٍ وَ لَا رَاحٍ مِنْ حَيْطٍ : İki şahsın birbirlerine çok benzemesinden kinâyedir.

لَا يَحِلُّ وَ لَا يُرْبِطُ : Elinde yetki olmayan aciz kişiden kinâyedir.

لِسَانُهُ مَالُوشٌ تَقَالَه : Sırrı gizlemekten kinâyedir.

لِلرُّكْبِ : Bir şeyin çokluğundan kinâyedir.

⁹² Paşa, *el-Kinâyâtü'l-âmmiyye*, 59.

⁹³ Paşa, *el-Kinâyâtü'l-âmmiyye*, 61.

⁹⁴ Paşa, *el-Kinâyâtü'l-âmmiyye*, 63.

⁹⁵ Paşa, *el-Kinâyâtü'l-âmmiyye*, 63.

⁹⁶ Paşa, *el-Kinâyâtü'l-âmmiyye*, 64.

⁹⁷ Paşa, *el-Kinâyâtü'l-âmmiyye*, 64.

⁹⁸ Paşa, *el-Kinâyâtü'l-âmmiyye*, 65.

⁹⁹ Paşa, *el-Kinâyâtü'l-âmmiyye*, 67.

¹⁰⁰ Paşa, *el-Kinâyâtü'l-âmmiyye*, 68.

لَتَّ وَعَجَنَ : Sözü tekrar edip gereksiz yere uzatmaktan kinâyedir.¹⁰¹

لِسَانُهُ طَوِيلٌ : Sefahetten kinâyedir.

لَقَطِ الْفُؤْلَهُ : Herhangi bir şahsın maksadı anlamasından kinâyedir.¹⁰²

مَاتَ فِي جِلْدِهِ : Aşırı korkudan kinâyedir.

مَاتْفُوتُوشِ الْوَاحِدَهُ : Teyakkuz halinde olmaktan kinâyedir.

مَاتْخَرِشْ مِنْ إِيدُهُ الْمِيَّةَ : Aşırı cimrilikten kinâyedir.¹⁰³

مَا تَنْبَلِشْ فِي بَقَّةِ فُؤْلَهُ : Herhangi bir şahsın sırrı gizlemeyip onu insanlar arasında yaymasından kinâyedir.

مَا خَلَّاشْ عَ الْعَصَابِيَّةَ : Mübalağalı bir şekilde bir şahsın azarlanmasından kinâyedir.

مَا حَدَّ يَعْزَفُ بِقَلْبِ وَرَاهُ طَحِينٌ : Çokça konuşup insanlara söz hakkı tanımamaktan kinâyedir.¹⁰⁴

مَا دَخَلْشْ دُنْيَا : Sonradan evlenmeyen kişilerden kinâyedir.

مَا سَعَّرُوشِ : Bir şahsın diğerini hakir görmesinden kinâyedir.

مَا فَيْشْ صَرِيخِ ابْنِ يَوْمِينِ : Evde herhangi bir sesin olmayışından kinâyedir.¹⁰⁵

مَا يَسْوَاشْ مَلُودُنُهُ نَخَالَهُ : Değersiz olan şeyden kinâyedir.

مَا يَعْزَفْشْ كُوعُهُ مِنْ بُوَعُهُ : Bir şahsın cehalete daldığından kinâyedir.

مَاتْلَعَّ بِلِسَانِهِ : Kişinin konuşmaya güç yetirmesinden kinâyedir.¹⁰⁶

مُسْمَارُهُ فِي السِّدْعِ : Bir şahıstan veya bir cemaatten ayrılmamaktan kinâyedir.¹⁰⁷

مِنْ إِيدِهَا وَرَجَلِهَا : Herhangi bir fiilin tam olarak yapılmamasından kinâyedir.¹⁰⁸

مِنْ الدَّارِ لِلنَّارِ : Herhangi bir şahsın kendi güç ve kudreti ile almasından kinâyedir.

مِنْ هَبِّ وَ مِنْ دَبِّ : Bir mekanda toplanan farklı cinsteki insanlardan kinâyedir.

مُوشْ جَائِبِهَا الْبِرِّ : Kendi nefsinin yücelten kibirli kişiden kinâyedir.

مُوشْ مِنْ تُوْبِهِ : Bir şahsın kendisi ile iletişim kurulacak bir konumda olmayışından kinâyedir.

¹⁰¹ Paşa, *el-Kinâyâtü'l-Âmmiyye*, 69.

¹⁰² Paşa, *el-Kinâyâtü'l-Âmmiyye*, 70.

¹⁰³ Paşa, *el-Kinâyâtü'l-Âmmiyye*, 71.

¹⁰⁴ Paşa, *el-Kinâyâtü'l-Âmmiyye*, 72.

¹⁰⁵ Paşa, *el-Kinâyâtü'l-Âmmiyye*, 73.

¹⁰⁶ Paşa, *el-Kinâyâtü'l-Âmmiyye*, 74.

¹⁰⁷ Paşa, *el-Kinâyâtü'l-Âmmiyye*, 75.

¹⁰⁸ Paşa, *el-Kinâyâtü'l-Âmmiyye*, 75.

مِيَّةٍ مِنْ تَحْتِ تَيْنٍ : İçindeki düşmanlığı gizleyip açığa vurmeyen kişiden kinâyedir.

نَزَلٌ مِنْ طُوقَةٍ : Aşırı bir şekilde benzerlikten kinâyedir.¹⁰⁹

نَفْحَةٌ كَدَابِيَةٌ : Kibrini açık bir şekilde izhar eden kişiden kinâyedir.

نَفْسٌ فِي قَفْصٍ : Aşırı zayıflıktan kinâyedir.

نَفْسَةٌ خَضْرَاءٌ : Herhangi bir şahsın üzüntüye tahammül etmeyip sevince meyletmesinden kinâyedir.

نَفْصُ الْفَرَوَةِ : Vurmaktan kinâyedir.

نَفْصٌ قَشْرِيَّتُهُ : Bir şahsın diğer bir şahsın sohbetini terk etmesinden kinâyedir.¹¹⁰

هَفٌّ طَلَعِ النَّهَارِ : Bir şeyin hızlıca zail olmasından kinâyedir.¹¹¹

وِشَّةٌ يَفْطَعُ الْخَمِيرَةَ مِنَ الْبَيْتِ : Kötü yüzden kinâyedir.

وَقْفٌ بِالْقِلَادَةِ : Hareket etmeyip durmaktan kinâyedir.

وَلَّغٌ : Hızlı kaçmaktan kinâyedir.

وَلَّغٌ لَهُ قَنَدِيلٌ : Bir şahsın güzel hasletlerini insanlar arasında yaymaktan kinâyedir.¹¹²

يَا مَوْلَايَ كَمَا خَلَقْتَنِي : Elbiseden arınmak ve her şeyi kaybetmekten kinâyedir.¹¹³

Sonuç

Ahmed Teymur Paşa Mısır'ın önde gelen edebiyatçı, araştırmacı ve tarihçilerindendir. Çeşitli ilim dallarında önemli eserler telif etmiştir. Zengin bir kütüphaneye sahip olmuş ve şahsî kütüphanesini ilim adamlarının istifadesine sunmuştur. Üye olduğu kurumlara ilmî hizmetlerde bulunmuştur.

Belâgat ilminde ele alınan üç ana konudan biri olan beyân ilmi düşünceleri değişik yollarla ifade etme usul ve kaidelerini inceler. Beyân ilminde ele alınan edebî sanatlardan biri de kinâyedir. Arap edebiyatında yaygın olarak kullanılan edebî sanatlardan biri olan kinâye belâgat açısından sarih ifadeden daha etkili bir anlatım uslûbudur. Çünkü soyut anlamlar kinâye sanatı ile müşahhas bir şekilde muhataba iletildiğinde söylenilmek istenen daha etkili bir şekilde ifade edilir.

Ahmed Teymur Paşa Mısır halk dilindeki kinâyeli kullanımların bilinmesi açısından geride kıymetli bir eser bırakmıştır. Eser Mısır halk dilinde kullanılan

¹⁰⁹ Paşa, *el-Kinâyâtü'l-âmmiyye*, 76.

¹¹⁰ Paşa, *el-Kinâyâtü'l-âmmiyye*, 78.

¹¹¹ Paşa, *el-Kinâyâtü'l-âmmiyye*, 79.

¹¹² Paşa, *el-Kinâyâtü'l-âmmiyye*, 82.

¹¹³ Paşa, *el-Kinâyâtü'l-âmmiyye*, 83.

kinâyeli kullanımları derli toplu bir şekilde ve derinlemesine ele alması açısından önemlidir. Bir toplumdaki kinâyeli kullanımların bilinmesi o toplumun dilini anlamak açısından önem arz etmektedir. Ahmed Teymur Paşa bu eserinde Mısır halk dilinde kullanılan kinâyeli kullanımları ayrıntılı bir şekilde ele alarak toplumun dilinin bilinmesi konusunda bir farkındalık oluşturmuş ve önemli bir boşluğu doldurmuştur.

Kaynakça

- Atik, Abdulaziz. *İlmu'l-beyân*. Beyrût: Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 1405/1985.
- Beyyûmî, Muhammed Receb. *en-Nahdatu'l-İslâmiyye fî siyeri a'lâmiha'l-mu'âsirîn*. Beyrût: ed-Dâru's-Şâmiyye; Dimaşk: Dâru'l-Kâ', 1415/1995.
- Cürcânî, Ebûbekr Abdulkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed. *Delâilu'l-icâz*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 2008.
- Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb. *Mu'cemu'l-kâmûsi'l-muhit*. trt. Halîl Memûn Şeyhâ. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1430/2009.
- Günel, Fuat. "Ahmed Teymur Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/140-141. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Hamâde, Muhammed. *Terâcimu a'yâni'l-üseri'l-'İlmiyye fî Mısır*. Ummân: Dâru'l-Feth, 1442/2021.
- Hâşimî, Ahmed. *Cevâhiru'l-belâga*. Hindâvî, 2017.
- Kâsım, Ahmed; Dîb, Muhyiddîn. *'Ulûmu'l-belâga (el-Bedî' ve'l-beyân ve'l-ma'ânî)*. Lübnân: el-Müessesetü'l-Hadîse li'l-Kitâb, 2003.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemu'l-müellifîn*. Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993.
- Kürd Alî, Muhammed. *el-Mu'âsirûn*. Dimaşk: Matbû'âtu Mecma'i'l-Lugati'l-'Arabiyye, 1980.
- Mucâhid, Zeki Muhammed. *el-A'lâmu's-şarkiyye*. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1949.
- Paşa, Ahmed Teymûr. *el-Emsâlu'l-'âmmiyye*. Mısır: Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, 1375/1956.
- Paşa, Ahmed Teymûr. *el-Kinâyâtü'l-'âmmiyye*. Kâhire: Müessesetü Hindâvî, 2012.
- Paşa, Ahmed Teymûr. *Târihu'l-üsreti't-Teymûriyye*. Hindâvî, 2017.
- Rahmî, Alî Es'ad Alî. "Dâru'l-Kutubi'l Mısriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/508-510. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Sekkâkî, Ebû Yakûb Yûsuf b. Ebî Bekr Muhammed b. Alî. *Miftâhu'l-'ulûm*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Subkî, Bahâuddîn. *'Arûsu'l-efrâh fî şerhi telhîsi'l-miftâh*. thk. Abdulhamîd Hindâvî. Beyrût: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 2003/1423.
- Tehânevî, Muhammed b. Alî İbnu'l-Kâdî Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbır el-Fârûkî. *Keşşâfu İstilhâti'l-fûnun ve'l-ulûm*. thk. Alî Dahrûc, Abdullâh el-Hâlidî. Beyrût: Mektebetu Lübnân, 1996.
- Zirikî, Hayreddîn. *el-'A'lâm Kâmûs terâcim li eşheri ricâli ve nisâi'l-'Arabî ve'l müsta'ribîn ve'l müstaşrikîn*. Beyrût: Dâru'l-'İlmi li-Melâyîn, 2002.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı/ Contribution of Authors

Araştırma tek bir yazar tarafından yürütülmüştür.

The research was conducted by a single author.

Çıkar Çatışması Beyanı / Conflict of Interest

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

There is no conflict of interest with any institution or person within the scope of the study.

İntihal Politikası Beyanı / Plagiarism Policy

Bu makale iThenticate yazılımıyla taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism was detected.

Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı / Scientific Research and Publication Ethics Statement

Bu çalışmada "Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi" kapsamında uyulması belirtilen kurallara uyulmuştur.

In this study, the rules stated in the "Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive" were followed

Tasavvuf Temelli Psikolojiye Dair Lisansüstü Tezler: Doküman Analizi

Cemile Sağır*

Öz

Çalışmanın amacı, Türkiye'deki İlahiyat Fakültelerinde tasavvuf temelli psikoloji araştırmaları çerçevesinde hazırlanmış lisansüstü tezlerin incelenmesidir. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi kullanılmıştır. Günümüzde tasavvuf metinleri temel alınarak yapılan disiplinlerarası çalışmalarda tasavvufun psikolojik açıdan değerlendirildiği araştırmaların sayısında artış görülmektedir. Bu ilgi ekseninde tasavvuf kavram, uygulama ve değerleri psikolojinin inceleme konusu haline gelmiştir. Tasavvufun insan tanımı, onun insanın manevi problemlerine sunduğu çözümler psikoloji açısından incelenmektedir. Çalışma, Türkiye'deki İlahiyat fakültelerinde hazırlanmış lisansüstü tezler ile sınırlandırılmıştır. Bu amaca yönelik olarak YÖK Ulusal Tez Merkezi ve İSAM Tez Kataloğu'nda yer alan tamamlanmış yüksek lisans ve doktora tezleri taranmıştır. Çalışma kapsamında 2005-2024 yılları arasında yayımlanmış ve başlığında veya anahtar kelimelerde "tasavvuf ve psikoloji", "tasavvuf psikolojisi" ya da "sufi psikolojisi" kelimesi bulunan 21 tamamlanmış tez tespit edilmiştir. Tezler, anabilim dalları, türleri, yılları, konuları, anahtar kavramları ve üniversiteleri gibi parametrelere göre analiz edilmiştir. Araştırma bulguları sonucunda Türkiye'deki İlahiyat fakültelerinde tasavvuf temelli psikoloji konulu tez araştırmalarının 2005 yılından itibaren yapıldığı, çalışmaların daha çok yüksek lisans düzeyinde yapıldığı ve tasavvuf psikolojisi kelimesinin araştırmacılar tarafından daha sık kullanıldığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Tasavvuf Temelli Psikoloji, Tasavvuf Psikolojisi, Sufi Psikolojisi, Doküman Analizi.

The Post-Graduate Dissertations Relating Sufi-Based Psychology: A Document Analysis

Abstract

The aim of this study is to determine the trends in postgraduate dissertations prepared on sufism-based psychological research in The Theology Faculties, in Türkiye. In the study, document analysis, which is one of the qualitative research methods, was used. Studies evaluating sufism from psychological perspectives are becoming more common in multidisciplinary research based on sufi writings today. In this framework, the concept, practice and values of sufism are being studied in psychology. Psychology is used to analyze the concept of human beings in sufism and the remedies it provides for spiritual issues in them. The study is restricted to doctoral dissertations written in Turkish theology faculties. The YOK National Thesis Center and the ISAM Thesis Catalogue's completed master's and doctoral dissertations were scanned for this purpose. Within the scope of the study, 21 completed theses which were published between 2005 and 2024 and had the terms "sufism and psychology," "tasawwuf psychology," or "sufi psychology" in their titles or keywords were identified. Parameters including departments, types, years, subjects, keywords, and universities were

** Dr., Öğretmen, MEB.

e-mail: aygulcsagir@gmail.com, **ORCID:** <https://orcid.org/0000-0001-9637-6368>

Atıf/Citation: Sağır, Cemile. "Tasavvuf Temelli Psikolojiye Dair Lisansüstü Tezler: Doküman Analizi". *BAiD* 20 (Aralık 2024), 55-76.

taken into account while analyzing theses. The research findings show that since 2005, master's-level studies on Sufism-based psychology have been conducted at Turkish theology faculties; the researchers also tend to categorize their work as sufi psychology more often.

Keywords: Sufism, Sufi-Based Psychology, Tasawwuf Psychology, Sufi Psychology, Document Analysis.

Giriş

Bir bilim dalında belli bir konu çerçevesinde yapılan akademik çalışmaların analiz edilmesi, o konu hakkındaki genel eğilimlerin belirlenmesini sağlar. Bunun belirlenmesi ve ortaya konulan öneriler gelecekte yapılacak çalışmalara yol gösterir. Bu bağlamda Türkiye'deki İlahiyat fakültelerinde öne çıkan araştırma konularından birisi de tasavvuf ile ilişkilendirilen psikolojidir.

Konusu insan olan tasavvuf¹, onun kendisiyle diğer insanlarla ve Yaratan ile barışık, huzurlu, üretici, istekli ve yaratıcı olmasını sağlar. O bir taraftan insanın köklü değişim ve dönüşümünü sağlarken diğer taraftan ruhun hastalıklarına çare olup onu iyileştirme gayesi taşır.² Bu gibi özellikleriyle tasavvuf, günümüz akademik çalışmalarında giderek artan bir araştırma konusu haline gelmiştir.

Geçmişte yapılan akademik çalışmalara dair bibliyografyalar hazırlanmıştır.³ Buna göre, tasavvuf alanında yapılan çalışmalarda hazırlanan ilk tezlerin ana konuları; bir sufinin yaşamı, eserleri ve tasavvufî görüşlerinin ortaya konulduğu biyografi çalışmaları, bir tarikatın gelişimi, temsilcileri, müridinin hayatı, tasavvufî anlayışı çerçevesinde tarikat çalışmalarıdır. Yüzyıl çalışmalarında belli bir yüzyılda bir bölgenin tasavvufî durumu veya belirli bir yüzyıl ya da yüzyıl aralığında bir tarikat ve onun seyri incelenmektedir. Yapılan çalışmalarda, konu temelli çalışmaların sayısının az olduğu, konu odaklı çalışmalardan ziyade tarih çalışmalarının öne çıktığı, eser tahkik ve tahlilinin yapıldığı görülmektedir.⁴

Son yıllarda yapılan çalışmalara bakıldığında özellikle Batı'da tasavvuf eserlerinin psikoloji perspektifinden ele alındığı çalışmaların sayısında artış görülmektedir.⁵ Söz konusu eserlerde sufi bireyin manevi/içsel dönüşüm

¹ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985), 18.

² Hasan Kayıklık, *Tasavvuf Psikolojisi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2011), 74–75.

³ Ahmet Murat Özel, "Tasavvuf Alanında Yapılan Tezler: Tadat, Tasnif, Tahlil", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 15/30 (2017), 392.

⁴ Halil İbrahim Şimşek, "Türkiye'deki İlahiyat Fakültelerinde Tasavvuf Anabilim Dalının Durumu ve Yapılan Doktora Tezlerinin Yönelimleri", *Türk Dünyasında İslami İlimlerin Yeri Sempozyumu* (Kazakistan/Türkistan, 2012), 6–9.

⁵ Javad Nurbakhsh, *The Psychology of Sufism*, (London: Khaniqah Nimatullahi Publications, 1992), "Sufism and Psychoanalysis, Part 1-2", *The International Journal of Social Psychiatry* 24/3 (1 October 2003); Robert Frager, *Kalp, Nefs ve Ruh* (İstanbul: Sufi Kitap, 2018), *Aşkır Asıl Şarap* (İstanbul: Sufi Kitap, 2015), *Sufi Terapistin Sohbet Günlüğü* (İstanbul: Sufi Kitap, 2015); Kabir Helminski, *Unutma Hep Hatırla*, (İstanbul: Sufi Kitap, 2024), *Bilen Kalp: Dönüşümün Sufi*

sürecine dair belirli bir kavram veya uygulama öne çıkabildiği gibi tasavvufun insan tanımı, yöntemleri veya ahlak kavramları yer alabilmektedir. Tasavvuf temelli psikoloji çerçevesinde ülkemizde yapılan çalışmalara gösterilen ilgi giderek artmakla birlikte araştırmaların daha çok makale düzeyinde sürdürüldüğü ve bunların da genellikle ilahiyat akademisyenleri tarafından kaleme alındığı fark edilmektedir.⁶ Ülkemizde Nevzat Tarhan, Kemal Sayar, Mustafa Merter gibi isimler psikolojide tasavvuf yöntem ve kavramlarının ele alındığı çalışmaları bulunanlar arasında öne çıkan isimlerdendir.⁷

Diğer bilim dallarıyla etkileşimi tasavvufun yalnızca bir öğreti olmayıp onun bir düşünce tarzı ve yaşam biçimi olarak da varlığını ortaya koymaktadır. Bu minvalde, tasavvufun disiplinlerarası çalışmalardaki izlerinin takibi, onun derinliğinin ve evrenselliğinin anlaşılması bakımından önemlidir.⁸ Tasavvufun psikoloji perspektifinden masaya yatırıldığı günümüz akademik araştırmaları tek bir alan dahilinde sürdürülebildiği gibi az da olsa disiplinler arası yaklaşımlarda da değerlendirilmektedir. Tasavvuf/sufi psikolojisinin tanımı ve modern psikolojide kullanılabilecek tasavvufun iyileştirici uygulamalarına dair genel bir bakış sunmaktadır.⁹ Diğer taraftan, tasavvuf psikolojisi aracılığıyla psikoloji alanına nasıl katkıda bulunulabileceği açıklanıyor.¹⁰ Ancak henüz yolun çok daha başında olduğundan yeterli sayıda özellikle nicel veri ve çalışma

Yolu (İstanbul: Nefes Yayınları, 2021), *İlahi Huzurda: Sonsuzla Bağ Kurmak ve Bilinçli Farkındalık* (İstanbul: Sufi Kitap, 2015).

- 6 Muhammet Cevat Acar, "Tasavvuf Psikolojisinin Dindarlığın Tecrübî Boyutu Kapsamında Değerlendirilmesi ve Yeni Bir Tanım İhtiyacı", *Artuklu Akademi* 6/2 (2019), 209-228; Mustafa Koç, "Bir Osmanlı Bilgini Olarak Mehmed Birgivi'nin Eserlerinde Takvâ ve Ahlak İlişkisi: Ahlak ve Tasavvuf Psikolojisi Perspektifinden Semantik Analizler", *Türk Din Psikolojisi Dergisi* 2 (2020), 39-91; Esmâ Sayın, "Tasavvuf ve Psikoloji Açısından İbnü'l-Vakt Anlayışının Etkileri", *Marife*, (Kış/2012), 177-190; İbrahim Işıtan, "Cemal Halvetî (ö. 899/1494)'nin Etvâr-ı Seb'â Anlayışının Süfî Psikolojisi Açısından Tahlili", *Culture and Art Research*, 6/4 (2017), 680-696; İbrahim Işıtan, "Hz. Mevlâna Düşüncesinde Barış Kavramının Süfî Psikolojisi Açısından Tahlili", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 2/1 (Haziran 2018), 23-40. Nevzat Tarhan, Kemal Sayar gibi isimler psikoloji çerçevesinden tasavvufun ele alındığı çalışmaları bulunanlar arasında öne çıkan isimlerdir.
- 7 Nevzat Tarhan, *Mesnevi Terapi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2024), *Hz. Mevlana ile Aile Terapisi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2019), *Yunus Terapi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2024), *Bilgelik Psikolojisi 1-2* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2022); Kemal Sayar, *Sufi Psikolojisi* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2024); Mustafa Merter, *Dokuz Yüz Katlı İnsan* (İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2024), *Psikolojinin Üçüncü Boyutu Nefs Psikolojisi ve Rüyalarnın Dili* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2014).
- 8 Hatice Merve Kızılgül Kılıç, *Tasavvuf ile İlgili TR Dizin'de Yer Alan Akademik Makalelerin Bibliyometrik Olarak İncelenmesi* (2005-2022) (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 67-68.
- 9 S. Bozorgzadeh and L. R. Grasser, "The Integration of The Heart-Centered Paradigm of Sufi Psychology In Contemporary Psychotherapy Practice", *Psychotherapy*, 59/3 (2022), 405-414.
- 10 S. DeGood, *Sufi Psychology: A Heart-Centered Paradigm*, (America: American Psychological Association 2023), 285-299.

bulunmamaktadır. Oysa yapılacak sonraki çalışmalar için bu konuda yapılmış araştırmaların içerik, yöntem, kavram, kaynak gibi unsurlarının belirlenmesi ihtiyacı bulunmaktadır. Bu amaçla konu kapsamında lisansüstü tezlerin hazırlandığı yıllar, türleri, hazırlandıkları anabilim dalları ile üniversiteler ve içerikleri gibi hususlar analiz edilmiştir.

1. Yöntem

Bu çalışma, tamamlanmış lisansüstü tezlerin analiz edildiği nitel bir araştırmadır. Nitel araştırma, doküman analizi, gözlem, görüşme gibi veri toplama teknikleri ile izlenen süreç sonunda sonuç elde edilen bir araştırma yöntemidir.¹¹ Araştırmada, nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemi ile lisansüstü tezlerin eğilimi incelenmiştir.

Doküman analizi yöntemi¹², araştırma kapsamındaki çeşitli dokümanların gözden geçirilerek verilerin incelenip yorumlandığı sistematik bir işlemdir. Doküman incelemesi sürecinde, dokümanlarda yer alan veriler değerlendirilerek sentezlenir.¹³ Doküman analizi yönteminde araştırılacak konu ile ilgili belgeler sentezlenerek yorumlara ulaşılır.¹⁴

Bu çalışmada amaç, Türkiye'deki İlahiyat fakültelerinde tasavvuf temelli psikoloji konusunda hazırlanmış lisansüstü tezleri analiz etmektir. Çalışmanın evreni ülkemizdeki İlahiyat fakültelerinde hazırlanmış lisansüstü tezlerdir. Çalışmanın örnekleme ise YÖK tez merkezi veri tabanındaki tasavvuf-psikoloji ilişkili olarak incelenen, 15. 05. 2024 tarihine kadar savunulmuş tezlerdir. Yapılan tarama neticesinde toplam 21 teze ulaşılmıştır. İnceleme sonucunda ulaşılan bulguların sayısal verileri tablolar üzerinde gösterilmiştir. Bu araştırmanın birincil kaynakları, çalışmanın değişkenleriyle doğrudan ilişkisi bulunan tamamlanmış tezler ve bunlardan elde edilen verilerdir. Tezler, yayımlandığı yıl, üniversite, konu, araştırma yöntemi, anahtar kelimeler gibi farklı parametrelerle değerlendirilmiştir.

Bu kapsamda aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

1. Ülkemizdeki İlahiyat fakültelerinde tasavvuf ve psikoloji ilişkisi çerçevesinde kaç tez hazırlanmıştır?

¹¹ Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2005), 39.

¹² Bilgen Kırıl, "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi", *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8 (15), (Haziran 2020), 170-189.

¹³ Glenn A. Bowen, "Document Analysis as A Qualitative Research Method", *Qualitative Research Journal* 9/2 (2009), 27-28.

¹⁴ Yıldırım-Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 189.

2. Bu tezlerin türüne, yıllara, yapıldığı üniversiteye, anahtar kavramlarına göre dağılımları nasıldır?

3. Bu alanda savunulmuş tezlerin içerikleri hangi konulardan meydana gelmektedir?

2. Bulgular

Araştırmada “tasavvuf ve psikoloji, sufi psikolojisi, tasavvuf psikolojisi” kavramlarının taratılması sonucunda ulaşılabilen tamamlanmış lisansüstü tezler ayrıntılı bir biçimde gözden geçirilerek aşağıdaki bulgulara ulaşılmıştır:

Yapılan çalışmalarda tespit edilen sorunların başında ortak bir terminoloji ve çalışmaların altında toplandığı net bir başlığın bulunmaması gelmektedir. Özellikle İngilizce’den yapılan çevirilerde bu husus gözden kaçırılmamalıdır. Örneğin; nefis/benlik kavramı karşılığında hem “soul” hem de “spirit” kavramı kullanılabilen, “soul” ruh kavramını da karşılamaktadır. Ayrıca alana katkıda bulunmak isteyen araştırmacılar Batı’da yapılmış çalışmaları takip etmelidirler. Çünkü ülkemizde bulunan az sayıda çalışma daha ziyade akademisyenler tarafından sürdürülmekte iken orada saha araştırmaları daha fazla sayıda olup çoğunlukla psikologlar tarafından sürdürülmektedir. Psikologlar tarafından kullanılan nicel yöntemler ile tasavvuf uygulamalarının birey üzerindeki olumlu etkisi ortaya konulmaktadır.

Tespit edilen bir diğer bulgu ise genellikle psikolojide ele alınan çalışmaların temel konusunu bireyin problemleri ve bunların iyileştirmesi meydana getirmektedir. Tasavvuf alanındaki metinlerde ise bireyin kemale ermesi veya olgunlaşması ve bu amaçla sufiler tarafından kaleme alınmış bulunan izahatlar söz konusudur. Bu etken de psikologların ilgisini tasavvuf alanına çekmektedir. Dolayısı ile İlahiyat fakültelerinde hazırlanmış akademik çalışmaların dökümünün yapıldığı analiz araştırmalarının sayısı arttırılmalıdır. Bu açıdan sadece İlahiyat fakülteleri ile sınırlandırılmamış makale, sempozyum, tez gibi akademik çalışmalara dair hazırlanacak farklı kategorilerdeki bibliyografik araştırmalar ortaya konulmalıdır. Buna Batı’daki çalışmaları kapsayan analizler de dahil edilmelidir. Bu hususta araştırmada yer alan tamamlanmış tezlerin tematik tasnifi sonraki çalışmaların meydana getirilmesinde yol gösterebilir.

Çalışmanın bu bölümünde Türkiye’deki İlahiyat fakültelerinde tasavvuf ve psikolojinin ilişkilendirildiği hususlar üzerine hazırlanmış lisansüstü tezlerin yapıldığı üniversiteler, ana bilim dalları, türleri, yılları, üniversiteleri, anahtar kelimeleri ve ele alınan araştırma konularına göre dağılımı gibi değişkenler ele alınmakta ve elde edilen sayısal bulgular tablolar eşliğinde sunulmaktadır.

2.1. Tasavvuf ve Psikoloji Alanlarının İlişkilendirildiği Lisansüstü Tezlerin Değerlendirmesi

Çalışmada tasavvuf ve psikoloji alanının ilişkilendirildiği toplam 21 tez değerlendirmeye alınmıştır. Bu tezlerden 19'u yüksek lisans, 2'si doktora seviyesindedir. Yüksek lisans tezlerinden 8'i Tasavvuf, 11'i ise Din Psikolojisi alanında tamamlanmıştır. Tasavvuf alanında tamamlanan yüksek lisans tezlerinden 4'ü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, 1'i Tasavvuf Tarihi Bilim Dalı, 1'i Sosyal Bilimler Ana Bilim Dalı, 1'i Tasavvuf Kültürü ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı'ndandır. Din Psikolojisi alanında hazırlanan yüksek lisans tezlerinden 6'sı Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, 5'i Din Psikolojisi'ndendir. Tamamlanan doktora tezlerinden 1'i Tasavvuf, 1'i Din Psikolojisi alanındandır. Bu konuda devam eden 4 yüksek lisans, 2 doktora tezi bulunmaktadır. Devam eden yüksek lisans tezlerinden 1'i Tasavvuf, 3'ü Din Psikolojisi'nden, doktora tezlerinden 1'i Tasavvuf, 1'i Din Psikolojisi'ndendir. Her ne kadar konuya ilgide bir artış gözlemlense de ortaya konulan sayısal verilerin yetersiz olduğu söylenebilir. Özellikle doktora alanında da konu ekseninde araştırmaların sayısı artırılmalıdır. Böylece günümüz insanının sorunlarına ve psikoloji alanının insan tanımına tasavvuf metinlerinden çözüm bulma açısından çalışmalara katkı sağlanabilir.

İlki 2005'de Din Psikolojisi alanında tamamlanmış olan tezlerin günümüze kadar geçen kısa sürede toplamda 21 tane olmasına bakıldığında konuya yeterince yer ayrıldığı söylenebilir. Yine bağlı oldukları ana bilim dallarına göre bakıldığında konunun genelde Din Psikolojisi alanında ele alındığı, eserlerinin, kavram ve uygulamalarının incelendiği Tasavvuf alanında meselenin önceleri fazla yer bulmadığı görülmektedir. Tasavvuf alanında ilk çalışma 2016'da tamamlanan bir yüksek lisans tezidir. Yine her iki alanda yapılan disiplinlerarası çalışmalar ekseriyetle yüksek lisans düzeyindedir.

2.1.1. Tezlerin Ana Bilim Dallarına ve Türlerine Göre Dağılımları

Çalışma kapsamında incelenen tezlerin ana bilim dalları ve türlerine göre dağılımı Tablo 1'de gösterilmektedir. Tabloda görüldüğü üzere yüksek lisans düzeyinde ve din psikolojisi alanında konuya dair çalışmaların sayısının fazla olduğu görülmektedir.

Tablo 1. Tezlerin Ana Bilim Dallarına ve Türlerine Göre Dağılımları

Ana Bilim Dalı	Lisansüstü Tez Türü ve Adedi
Tasavvuf	8 (yüksek lisans), 1 (doktora)
Din Psikolojisi	11 (yüksek lisans), 1 (doktora)
Toplam	21

Tablodan da anlaşılacağı üzere konu hem Tasavvuf hem de Din Psikolojisi alanında henüz ilgi görmektedir. Tamamlanmış toplam 21 tezdten 19’u yüksek lisans, 2’si doktora çalışmasıdır. Her iki alanda sadece 1’er doktora çalışmasının bulunması dikkat çekmektedir.

2.1.2. Tezlerin Yıllara Göre Dağılımları

Tamamlanmış olan lisansüstü tezlerin anabilim dallarına göre dağılımının ardından bu çalışmaların tamamlandığı yıllara ve yıllara göre tamamlanan tez sayısına bakmakta yarar vardır. Erişilen lisansüstü tezler, yıllar içindeki dağılımlarının daha net görülebilmesi amacı ile bir tablo üzerinde gösterilmiştir.

Tasavvuf-psikoloji ilişkisi ile ilgili en eski tarihli lisansüstü tez 2005 yılında savunulmuştur. 1998 yılında Uludağ Üniversitesi’nde Ali Rıza Bayzan tarafından hazırlanmış “Çağdaş Psikoterapi Ekolleri Açısından Tasavvufi Bilinç Yapılanması” başlıklı bir tez bulunmakla beraber araştırmancının sınırları kapsamı dahilindeki kriterlere uymadığı için değerlendirme sırasında yer verilmemiştir. Bununla birlikte tezde ele alınan konulara kısaca değinmek gerekirse burada araştırmacı farklı psikoloji kuramlarının analizinin ardından tasavvufun insan düşüncesi, rüyalar, mistik tecrübe gibi tasavvuf kapsamına giren çeşitli konuları analiz etmektedir.

Buna göre İlahiyat fakültelerinde tamamlanmış tasavvuf-psikoloji ilişkisi konulu lisansüstü tezler eksenindeki çalışmada 2005-2024 yılları arasındaki dönem esas alınmıştır. 2005 yılı öncesi dönemde tasavvuf alanında çoğunlukla tasavvuf tarihi; bir sufinin tarikatı, tasavvuf düşüncesi, yaşamı, eserleri; bir tarikatın gelişimi ve erkânı; tasavvuf eserlerinin tahlili; belirli bir yüzyıl veya bölgede tasavvufun yayılması gibi konular hakkında bilgi verilmiştir. Din psikolojisi alanında hazırlanan tezlerde tasavvuf ile ilişkili olarak mürid-mürşid ilişkisinde psikolojik süreç ile tasavvuftaki bilinç yapılanması konusu analiz edilen meselelerdendir.

Tablo 2. Tezlerin Yıllara Göre Dağılımları

Yıllar	Tasavvuf YL.	Din Psikolojisi YL:	Tasavvuf Dr.	Din Psikolojisi Dr.
2024	1	-	-	-
2023	1	-	1	-
2022	2	2	-	-
2020	1	1	-	-
2019	1	1	-	-
2018	1	1	-	-
2016	1	-	-	1
2015	-	1	-	-
2012	-	2	-	-
2008	-	1	-	-
2007	-	1	-	-
2005	-	1	-	-
Toplam	(21)	8	11	1

Yukarıdaki dağılıma göre tasavvuf-psikoloji ilişkisi konulu lisansüstü tezlerden ilki 2005’de Din Psikolojisinde çalışılan “Mistik Dindarlarda Benlik Kontrolü” isimli araştırmadır. 2016’daki “Modern Psikolojik Yaklaşımlar Açısından Nefs Arınması” isimli lisansüstü çalışma alandaki ilk doktora tezidir. Tasavvuf alanında tasavvuf-psikoloji ilişkisi temelli konular 2016’dan itibaren ele alınmıştır. Konuyla ilgili hazırlanan ilk lisansüstü tez “Tasavvuf Psikolojisi Açısından Ben ve Benötesi” isimli yüksek lisans tezidir. İlk doktora tezi 2023’te tamamlanan “Tasavvuf ve Psikoloji İlişkisi: Varoluşçu, İnsancıl ve Benötesi Psikoloji Kuramları Çerçevesinde (XXI. Yüzyıl)” adlı çalışmadır. 2005’den itibaren tezlerin tamamlandığı yıllara bakıldığında en fazla sayıda lisansüstü tezin tamamlandığı sene 4 tez ile 2022’dir. Bunu takiben 2012, 2018, 2019 ve 2020 yıllarında 2’şer tez, geriye kalan yıllarda 1’er tez tamamlanmıştır. Grafikteki dağılıma bakıldığında 2016’dan itibaren Tasavvuf alanında tamamlanmış çalışmalarda bir istikrar gözlemlenmektedir. Tezlerde genellikle nitel, az sayıda

nicel çalışmaya rastlanmış, nitel ve nicel yöntemin birlikte uygulandığı karma yönetime rastlanmamıştır.

2.1.3. Tezlerin Üniversitelere Göre Dağılımları

Tasavvuf ve psikolojinin ilişkilendirildiği ilk lisansüstü tezin savunulduğu 2005'den 2024'e kadar tamamlanmış 21 lisansüstü tezin 2005'den itibaren üniversitelere göre sayısal dağılımı şöyledir:

Tablo 3. Tezlerin Üniversitelere Göre Dağılımları

Üniversite Adı	Adet
Çukurova Üniversitesi	3
Ankara Üniversitesi	2
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi	2
Selçuk Üniversitesi	1
Hitit Üniversitesi	1
Uludağ Üniversitesi	1
Süleyman Demirel Üniversitesi	1
Sakarya Üniversitesi	1
Fırat Üniversitesi	1
Ondokuz Mayıs Üniversitesi	1
İstanbul Üniversitesi	1
Üsküdar Üniversitesi	1
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi	1
İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi	1
Dicle Üniversitesi	1
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	1
Balıkesir Üniversitesi	1
Toplam	21

Tasavvuf-psikoloji ekseninde ülkemizde 2005’den 2024’e kadar savunması yapılan 21 lisansüstü tezin toplamda 17 tane üniversitede savunulduğu görülmektedir. Üniversitelere göre tezlerin sayısal dağılımına bakıldığında 3 tez ile Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde en fazla tezin tamamlandığı görülmektedir. Bunu 2 tez ile Ankara Üniversitesi ve Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakülteleri izlemektedir.

2.1.4 Tezlerin Anahtar Kavramlara Göre Dağılımları

Anahtar kelimelerin analizi, yapılan çalışmaların içeriği hakkında bilgi sağlaması açısından önem arz etmektedir. Anahtar kavram analizi yapılırken tezlerde en çok kullanılmış anahtar kelimelere yer verilmiştir. Yayınlanan 21 lisansüstü tez için toplamda kullanılan anahtar kelime sayısı 95’tir. Çalışmalarda en fazla 8, en az 4 anahtar kelime kullanılmış, iki tez çalışmasında ise hiç anahtar kelime kullanılmamıştır. Ortalama olarak kullanılan anahtar kelime sayısı ise 5’tir.

Çalışmanın kapsamını teşkil eden lisansüstü tezlerdeki anahtar sözcüklere bakılarak en sık kullanılan kavramlar tespit edilip aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 4. Tezlerin Anahtar Kavramlara Göre Dağılımları

Anahtar Kelime	Adet
Tasavvuf	6
Tasavvuf Psikolojisi	6
Psikoloji/ Modern Psikoloji	4
Nefs/ Ben	4
Nefs Terbiyesi / Nefsin Arındırılması / Arınma/Benlik Kontrolü	4
Transpersonel / Benötesi Psikoloji	3

Bu çerçevede analiz edilen lisansüstü tezlerde sırasıyla; “tasavvuf” (6 kere), “tasavvuf psikolojisi” (6 kere) ve “psikoloji/ modern psikoloji” (4 kere), “nefs/ ben” (4 kere), “nefs terbiyesi/ nefsin arındırılması/ arınma/ benlik kontrolü” (4 kere), “transpersonel/ benötesi psikoloji” (3 kere) ve “din psikolojisi, kalp, ruh, sufi psikolojisi ve pozitif psikoloji” (2 kere) kullanılan anahtar kelimelerdir. Bu çerçevede gerçekleştirilen çalışmalar daha ziyade “tasavvuf psikolojisi” olgusu kullanılarak çalışılmıştır. Tasavvufun karşılaştırıldığı disiplinler arası çalışmalarda yer alan psikoloji kuramları “pozitif psikoloji ve benötesi/ transpersonel psikoloji”dir. “Fakr, takvâ, zühd, rızâ” araştırmaların anahtar kelimeleri kısmında

yer bulan sufi bireye ait karakter özelliklerindedir. Anahtar kelimelerde yer bulan tasavvuf uygulaması ise “zikir”dir. “Haris El- Muhâsibî ve Hakîm Tirmizî” anahtar kelimelerde yer verilen sufilerdendir. “Mutluluk, mutlu insan, erdemli insan, mistik, mistisizm, sufi/ mistik tecrübe, bilinç, manevi bakım, musibet/ sıkıntı, ahlak” olguları da anahtar kelimelerde kullanılmıştır.

Buraya kadar tasavvuf ve psikoloji alanlarının ilişkisi bağlamında tamamlanmış lisansüstü tezlerin sayısal dağılımı değerlendirilmiştir. Çalışmanın devamında ise tasnifi yapılmış lisansüstü tezlerin içerik değerlendirmeleri yapılmaktadır.

2.2. Tezlerin İçeriklerine Göre Dağılımları

Tasavvuf ve din psikolojisi alanında hazırlanmış lisansüstü tezlerde disiplinler arası çalışmalar bulunmakla beraber yeterli sayıda değildir. Bununla birlikte tasavvufun insan üzerindeki olumlu etkisine ve tasavvuf eserlerinde yer bulan psikolojiye katkı sağlayacak yorumlara ilginin artması çalışmaların sayısını gün geçtikçe artırmaktadır.

Yukarıda sayısal dağılım analizleri yapılan tamamlanmış lisansüstü tezlerin içeriklerine göre tasnifi şöyledir:

Tablo 5. Tezlerin İçeriklerine Göre Dağılımları

Konu	Adet
Kavram	3
Uygulama	1
Biyografi	5
Kuramlar	5
Diğer	7
Toplam	21

Tamamlanmış lisansüstü tezlerinin içeriklerinin sayısal veri analizinin ardından ortaya koyacağımız değerlendirmeleri şöyledir:

2.2.1. Kavram Çalışmaları

Kavram çalışmaları, tasavvuf-psikoloji ilişkisi çerçevesinde belli bir tasavvuf kavramı üzerine yapılan çalışmalardır. Bu kavramların ele alınmasında bir sufinin kavrama dair görüşleri veya bir tasavvuf metninde ele alınışı değerlendirilmektedir. Bu sırada diğer tasavvuf klasiklerinde veya sufilerde meselenin ele alınışına da yer verilmektedir. Diğer taraftan tasavvuf ahlaki, haller, manevi gelişim ve dönüşüm yolculuğu gibi olgular da ele alınmıştır.

Mevlâna ve eserleri, hakkında en çok tez araştırması bulunan sufidir diyebiliriz. Nefs kavramı da araştırmalarda en fazla yer bulan tasavvuf olgusudur.

Öncelikle kavrama dair tasavvuf ve psikoloji alanlarındaki anlam ele alınmaktadır. Ardından kavram psikolojik açıdan incelenmekte, psikoloji alanında bağlantılı olduğu kavramlar ile ilişkilendirilmektedir. Psikoloji çerçevesinden değerlendirilen bu kavramlar çoğunlukla insanı anlamada, benlik ile mücadelede veya insanın iyi oluşuna katkı sağlamada katkı sağlayacağı düşünülen tasavvuf olgulardır. Kavramlar veya uygulamalar hakkında bilgi verildikten sonra uygulandığı takdirde birey üzerinde sağlayacağı pozitif katkılar değerlendirilmektedir. “Tasavvuftaki Zühd Anlayışının Tasavvufi ve Psikolojik Kavramlarla Bağlantısı”, “Tasavvufi Bir Kavram Olarak Rızâ ve Travmatik Yaşantılarla Başa Çıkımadaki Rolü”, “İslam Kültüründe Havf ve Recanın Tasavvufi Yönü, Psikolojik Etkisi ve Dindarlık Gelişimine Katkısı” kavram çalışmalarına örnek gösterilebilir.

2.2.2. Uygulama Çalışmaları

Bu çalışmalar, tasavvufta sufi bireyin manevi gelişimi sürecinde yer verilen tasavvuf pratiklerinin bireye olumlu manada katkısı üzerine yapılan araştırmalardır. Bu çalışmalarda, genellikle uygulamanın metoduna yer verildikten sonra, bireyin zor zamanlarda sorunlarla başa çıkabilmesine, onun psikolojik iyi oluşuna veya iç huzuruna katkısı gibi konular değerlendirilmektedir. Bu uygulama bir tarikata mensup bireyler üzerinde değerlendirilebilmektedir.

Ortaya konulan çalışmalarda tasavvuf pratiklerinin bilinci dönüştürmedeki etkisinin yanı sıra tasavvuf uygulamalarının iyi oluş üzerindeki olumlu etkisi ve psikolojide kullanılabilirliği ele alınmaktadır. “Transpersonel Bir Unsur Olarak Zikrin Psikolojik ve Tasavvufi Açından İncelenmesi” uygulama çalışmalarına örnek gösterilebilir.

Ancak Batı'nın aksine ülkemizde bu konuda nicel veya karma yöntem akademik çalışmalarda fazla yer bulamamaktadır. Bu uygulamaların ele alındığı araştırmalar daha ziyade nitel araştırma yöntemleri kullanılarak hazırlanmaktadır. Oysa yer verilen uygulamanın etkisinin ortaya konulmasında örneğin sufi bireyler üzerinde gerçekleştirilecek daha fazla sayıda nicel çalışma sahaya katkı sağlayabilir. Bu araştırmalarda tasavvuf pratiklerinin birey üzerindeki etkisine fazla yer verilmemesi yeni yapılacak çalışmalarda göz ardı edilmemelidir. Bu tür nicel çalışmaların sayısı arttıkça tasavvuf uygulama ve manevi dönüşüm süreci kavramlarının psikolojiye entegre edilebilirliği meselesi de daha bir netlik kazanacaktır.

2.2.3. Biyografi Çalışmaları

Tasavvuf alanında genelde bir sufünün yaşamına dair hazırlanmış çalışmalarda sufünün yaşadığı dönem, tarikatı, tasavvufî görüşleri, yaşamı, ailesi, halifeleri ve eserleri ele alınmaktadır. Tasavvuf ve Psikoloji ilişkisi ekseninde hazırlanmış lisansüstü tezlerde biyografi çalışmaları ise genellikle bir sufünün eser ve görüşleri çerçevesinde onun insan psikolojisine ve insanın manevi yönüne dair görüşlerinin ortaya konulduğu çalışmalardır. Bahsi geçen sufünün yaşam öyküsünden ziyade onun insan tanımı, insanın manevi gelişim aşamaları ve süreci, ahlaki değerler veya insanın iyi-oluşuna katkıda bulunan tasavvufî görüşleri gibi hususlar öne çıkmaktadır. Bu meseleler psikologların bakış açısından ve psikoloji bilimine ait terminolojinin katkısı ile yorumlanmaktadır.

Bahsi geçen biyografik araştırmalarda tezde yer bulan sufünün bu meseleler eksenindeki tasavvufî görüşleri analiz edilmektedir. Bazı biyografi çalışmalarında incelenen sufünün yaşadığı dönem ve meseleleri de değerlendirilmektedir. Çünkü eserlerinde yer verdiği meselelerinin anlaşılmasında bu husus gerekebilmektedir. “Pozitif Psikoloji ve Tasavvuf Psikolojisi Çerçevesinde İbn Hazm'da Erdemli ve Mutlu İnsan”, “Haris El-Muhasibi'de İnsan Psikolojisi” ve “Teşekkül Döneminde Tasavvuf Psikolojisinin Temelleri: Hakîm Tirmizî Örneği” biyografik tarzda hazırlanmış tezlere örnek gösterilebilir. Umulur ki; günümüz Türkçesi ile yazılmayı bekleyen çok sayıda el yazması tasavvuf metnine dair çalışmalar yapıp metinler Latinize edildiğinde bu araştırmaların sayısı artacak, içeriği zenginleşecektir.

2.2.4. Kuram Çalışmaları

Kuram çalışmalarında, tasavvuf ve psikoloji ilişkisi psikoloji kuramları çerçevesinde incelenir. Psikologlar özellikle insanı tanıma, anlama ve onun sorunlarıyla başa çıkmasına destek olma noktasında tasavvuftan beslenmektedirler. Bu çalışmalarda tasavvuf kavram ve pratikleri kuramlar çerçevesinde psikoloji bilimi açısından incelenmekte, ele alınan konular her iki alan arasında karşılaştırmalı bir biçimde değerlendirilmektedir. Böylece her ikisi arasındaki benzerlik ve farklılıklar incelenmekte, psikolojinin tasavvuf ile işbirliği yapabileceği meseleler ortaya konulmaktadır. Çalışmalarda tek bir kuram çerçevesinde ele alınan konu değerlendirilebildiği gibi birden fazla kuramla tasavvuf ilişkisi de incelenmektedir. Pozitif psikoloji ve transpersonel (benötesi) psikoloji bu araştırmalarda öne çıkan psikolojik yaklaşımlar olmakla beraber varoluşçu ve insancıl psikoloji kuramları da tasavvuf-psikoloji ilişkisini ortaya koymada çalışılmıştır. “Tasavvuf ve Pozitif Psikoloji Bağlamında Nefs Terbiyesi-Mutluluk İlişkisi”, “Tasavvuf ve Psikoloji İlişkisi: Varoluşçu, İnsancıl ve Benötesi Psikoloji Kuramları Çerçevesinde (XXI. Yüzyıl)”, “Modern Psikolojik Yaklaşımlar

“Açısından Nefs Arınması” isimli lisansüstü tezler karşılaştırmalı kuram çalışmalarına örnek gösterilebilir.

Bu sınıflandırmalara girmeyen çalışmalarda benlik kontrolü, davranış değişim dinamikleri, tasavvuf yaşantısının insan psikolojisi üzerindeki etkisi, nefsin olgunlaşma sürecinin karaktere etkisi gibi konular da çalışmalarda psikologlar zaviyesinden incelenmiştir. Diğer taraftan tamamlanmış lisansüstü çalışmalar incelendiğinde tarikat, eser ve yüzyıl bağlamındaki çalışmalarının geri planda kaldığı görülmüştür. Oysa daha sonra yapılacak disiplinler arası çalışmalarda tasavvuf ve psikoloji ilişkisi, bir tarikat veya tasavvuf müessesesi, bir sufiye ait eser veya sufinin bir meseleye dair görüşleri ya da belirli bir yüzyıl veya bölge merkeze alınarak yapılabilir. Böylece çalışma alanına dair zengin bir literatür oluşturulabilir.

Tasavvuf, geçmişi yüzyıllar öncesine dayalı bir alandır. Kendine ait zengin bir külliyatı ve terminolojisi bulunmaktadır. Dolayısıyla tasavvuf uygulama ve kavramlarını anlayabilmek için tez yazımında literatür tarama sürecinde alana dair sözlük ve literatüre dair çalışmalar gözden geçirilmelidir. Diğer yandan tasavvuf alanından uzman kişiler ile işbirliğine girilmesi de disiplinler arası sahada çalışan araştırmacıya önemli katkılar sağlayacaktır.

SONUÇ

Bu çalışmada tasavvuf psikolojisi, sufi psikolojisi, tasavvuf ve psikoloji ilişkisi kelimeleri taratılmak sureti ile 2005-2024 yılları arasında tamamlanmış, YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı ve İSAM tez kataloğu aracılığıyla tespit edilmiş 19 yüksek lisans, 2 doktora tezi olmak üzere toplam 21 tez incelenmiştir. Tezlerin türleri, yayımlandıkları yıllar, anabilim dalları, yer verilen anahtar kavramlar, tamamlandığı üniversite gibi değişkenler değerlendirilmiştir. Böylece konunun kapsamı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Tasavvuf ve psikoloji ilişkisinin analiz edildiği bu inceleme sonucu ulaşılan bulgular aşağıdaki biçimde özetlenebilir:

Ulaşılan tezlerden başlığında veya anahtar kelimelerde, tasavvuf/sufi psikolojisi veya tasavvuf-psikoloji ilişkisi ifadesi bulunan çalışmalar analiz edilmiş, bu meselelere tez içerisinde değinilmiş ama bunlara tez başlığında veya anahtar kelimelerde yer verilmeyen tezler değerlendirme kapsamı dışında tutulmuştur. Yıl aralığı seçilirken konu kapsamında 15.05.2024'e kadar savunulmuş tezler dikkate alınmıştır.

Değerlendirme sonucunda elde edilen bulgulara göre; yapılan tezlerin yıllar içerisinde zamanla sayıca arttığı, az da olsa disiplinler arası çalışmalara yer verildiği ve konu bakımından çeşitliliğin görüldüğü söylenebilir. Tezlerin

sayısında son yıllarda artış gözlenmesi tasavvufun psikolojik açıdan incelenmesi meselesine duyulan ilginin arttığının da bir göstergesidir.

Yapılan inceleme neticesinde görülmüştür ki tamamlanmış lisansüstü tezler çoğunlukla kavram, kuram ve biyografi ekseninde hazırlanmıştır. Çalışmalarda daha çok tasavvuf ile psikoloji alanlarının insan, insanın gelişimi, bu süreçte yer alan ahlaki erdemler gibi ortak araştırma konuları gibi tasavvufun modern insanın sorunlarını çözmede katkı sunacağı hususlar ele alınmaktadır.

Genellikle “tasavvuf psikolojisi” kapsamında değerlendirilen çalışmalarda insanı anlama noktasında tasavvuftaki manevi gelişim süreci, nefis/ benlik, kalp ve ruh kavramları, nefis ile başa çıkabilme ya da onu kontrol altına alabilme yöntemleri ve bu olguların psikolojideki karşılığı analiz edilen meselelerdendir. Yine tasavvuftaki mürşit kavramı günümüz araştırmalarında manevi rehber olarak karşılık bulabilmektedir. Bu çalışmalarda göze çarpan bir diğer özellik araştırmacıların meseleyi ele alışı bilimsel bir yaklaşım sergilemesidir. Araştırmacıların çalışmalarında sufi bireyin manevi yolculuk süreci ele alınırken yer verilen motivasyon unsuru “ilahi aşk”tır.

Tasavvuf ve psikoloji alanlarının ilişkilendirildiği ilk lisansüstü tez 2005’de Din Psikolojisi alanında Uludağ Üniversitesi’nde savunulmuştur. Ancak takip eden yıllarda çalışmalarda kesintiler gözlemlenmiştir. Tasavvuf alanında ilk çalışma 2016’da başlayıp sonrasında çalışmalar istikrarlı bir biçimde aralıksız devam etmiştir. 2022’de artış gösteren çalışmalar çoğunlukla Din Psikolojisi alanında hazırlanmıştır ve ekseriyetle yüksek lisans tezidir. Biri Tasavvuf, diğeri Din Psikolojisi alanında tamamlanmış iki doktora tezi bulunmaktadır. Hazırlanan tezler çoğunlukla Çukurova Üniversitesi’nde yapılmıştır.

Tezlerde araştırma yöntemi olarak karmadan ziyade nitel veya nicel araştırma yöntemleri kullanılmıştır. Tasavvuf alanında hazırlanan tezlerde daha çok literatür tarama yöntemi kullanılmış, tasavvuf kavram ve uygulamalarının psikolojik kavramlarla ilişkisi, psikolojik yaklaşımların temel meselelerinin tasavvuftaki karşılıkları, nefis (ego) terbiyesi, insanın problemlerine tasavvufun sunduğu çözümler gibi meseleler ele alınmıştır. Din psikolojisinde hazırlanan çalışmalarda nicel yöntem öne çıkmaktadır. Çalışmalarda öne çıkan veri toplama yöntemi nicel yöntemlerden görüşmedir. Bu çalışmalarda tasavvuf öğretilerinin mutluluk/ iyi oluş üzerindeki etkisi, tasavvuf eserlerindeki insan tanımı, tasavvuf uygulamalarının birey üzerindeki olumlu etkisi gibi hususlar araştırılmıştır. Kaynak olarak temel tasavvuf metinleri ve psikoloji alanının temel kaynakları kullanılmış, ikincil kaynak olarak daha çok akademik çalışmalardan yararlanılmıştır. Tasavvuf kaynaklarından erken dönem metinler en fazla tercih edilenlerdir.

Araştırma sırasında karşılaşılan problemlerden biri meselenin çoğunlukla ilahiyat araştırmacıları tarafından çalışılmış olmasıdır. Çalışmalara psikoloji alanından sağlanacak katkılar, konunun psikologlar tarafından değerlendirilmesi tasavvuf alanına da katkı sağlayacaktır. Araştırma sonucunda tespit edilen bir diğer sorun, ortak bir terminoloji ve yapılan çalışmaların altında toplandığı net bir başlığın bulunmamasıdır. Benzer kavramları içeren çalışmaların kimi tasavvuf psikoloji bir kısmı ise sufi psikolojisi başlığı altında değerlendirilmektedir. Diğer yandan tezlerin analizi sırasında en çok çalışmanın yüksek lisans düzeyinde yapıldığı görülmektedir. Konu hakkında doktora düzeyinde araştırma sayılarının artırılması sağlanabilir. Diğer yandan tezler içeriklerine göre değerlendirildiğinde biyografi ve kuram çalışmaları başı çekerken tasavvuf uygulamalarının yeterince ilgi görmediği, nicel veya karma çalışmaların fazlaca yer almadığı tespit edilmiştir. Ahlaki değerler ele alınırken sufi ahlak değerleri ile ilişkilendirilen çalışmaların yeterli sayıda olmadığı belirlenmiştir.

Sonuç olarak, tasavvuf-psikoloji ilişkisinin masaya yatırıldığı lisansüstü çalışmalar din psikolojisinde son 19 yılı, Tasavvuf'ta ise son 8 yılı kapsamaktadır. Dolayısıyla hem tasavvuf hem de genelde psikoloji özelde ise din psikolojisi alanında tasavvuf konu ve eserlerinin psikolojik açıdan ele alındığı çalışmalara ilgi giderek artmaktadır.

Bu sonuçlardan hareket ederek tasavvuf ve psikoloji ilişkisi konusu ekseninde disiplinler arası çalışmaların ve karma yöntem kullanımının sayısının artırılması önerilebilir. Arşivlerdeki Osmanlı Türkçesi ile yazılmış tasavvuf eserleri günümüz Türkçesi'ne aktararak araştırmacıların istifadesine sunulabilir. Tasavvuf alanında tez hazırlayan öğrenciler Osmanlıca veya Arapça eserlerin tahlil ve analizi konusuna yönlendirilebilir. Bunun için Edebiyat veya Tarih bölümleri ile iş birliğine gidilebilir. Böylelikle tasavvuf alanına yönelik kaynak eksikliği veya aynı sınıflar etrafında çalışmaların devam etmesi ya da tekrara düşülmesi gibi problemler giderilebilir.

Tasavvuf kavram ve uygulamaları gibi tasavvuf alanına ait meselelerin anlaşılmasında tasavvuf alanından akademisyenlerle ve uzmanlarla iş birliği yapılabilir. Disiplinler arası çalışma yapmayı düşünenler ders döneminde bir diğer alandan ders alabilir. Ders döneminde her iki alana ait konuların anlaşılabilir kılınması amacı ile Din Psikolojisi alanından öğrenciler Tasavvuf alanından, tasavvuf alanındakiler ise Din Psikolojisi alanından kaynak, kavram, uygulama, metodoloji gibi konularda ders alabilmelidir. Böyle bir süreç sonunda elde edilecek kazanımlar ortaya konulacak çalışmaların kalitesinde de bir artış sağlayacaktır. İki anabilim dalı arasındaki karşılıklı işbirliği yapılacak çalışmaların sayısını ve niteliğini olumlu yönde etkileyecektir.

Bir sufi ve eserleri, düşüncesi veya insan psikolojisine dair açıklamaları, tasavvuf pratikleri, tasavvuf ahlak değerleri gibi meseleler hakkında hazırlanan disiplinler arası lisansüstü tezlerin doktora düzeyinde de sayısı arttırılmalıdır. Genelde Mevlâna veya Gazâlî bağlamında tezler çalışılsa da diğer sufiler ve eserleri de psikolojik açıdan değerlendirme kapsamına dahil edilmelidir. Dahası ele alınan sufi birey veya tasavvuf eseri kapsamında tasavvuf uygulamaları ve erdemleri gibi meseleler de psikoloji açısından incelenmelidir. Unutulmamalıdır ki, tasavvufun çalışma sahasında da insan ve onun manevi açıdan gelişim süreci yer almaktadır.

Gözlemlenen bir diğer husus tasavvuf kaynaklarında temel kaynaklardan uzak durulup ikincil kaynaklar üzerinden araştırmaların yürütülmesi meselesidir. Örneğin Mevlâna ile ilgili bir araştırma yapılıyor ise öncelikle onun eserleri gözden geçirilmelidir. Tasavvuf kavramları ele alınırken tasavvuf sözlükleri ile erken dönem tasavvuf metinleri araştırmanın başlangıç noktasını teşkil etmelidir. Aynı şekilde Din Psikolojisi alanında da psikoloji ve din psikolojisi sahasının temel kaynakları ile alanyazın taraması başlatılmalıdır.

Diğer taraftan ortaya konulan çalışmalarda araştırmacının konuya dair kendi yorum, karşılaştırma ve analizleri önem taşımaktadır. Çalışmada yalnızca alıntılara yer verilmemeli araştırmacı bilimsel çerçevede kendi düşüncelerini de ortaya koymalıdır. Yapılan çalışmaların bir kısmında sonuç bölümünün araştırmacının analiz ve yorumu ile yeterince desteklenmediği görülmüştür. Burada araştırma sırasında elde edilen bulgulara ve yapılacak sonraki çalışmalar için önerilere daha kapsamlı yer verilmelidir. Diğer taraftan alandaki boşluklar çalışma sırasında iyi bir biçimde tespit edilip tezin öneriler kısmı bunlarla beslenmelidir. Yapılan çalışmaların öneriler kısmı, tezin diğer bölümleri kadar önem teşkil etmektedir.

Aynı şekilde hazırlanan tezlerde daha önce yapılmış çalışmaların değerlendirilmesi de yer verilmesi gereken hususların başında gelmektedir. Hatta mümkünse daha önce yapılmış çalışmalar karşılaştırılmak sureti ile analiz edilmelidir. Tüm bu değerlendirmeler yeni yapılacak araştırmalar için temel teşkil etmeleri bakımından önem arz etmektedir.

Diğer taraftan aşağıda yer alan lisansüstü tezlerin yalnızca birkaç tanesi yayımlandığından sadece akademik çalışma yapan kişilerce fark edilebilmektedir. Oysa bu çalışmalar üstelik farklı dillerde basılmak sureti ile yayımlanmalıdır. Böylece yapılacak akademik çalışmalar daha geniş kitlelere ulaşabilecektir.

Tüm bu veriler kapsamında değerlendirilen ülkemizdeki İlahiyat fakültelerinde tamamlanmış lisansüstü çalışmalar şunlardır:

Ek 1: İlahiyat Fakültelerinde Tamamlanmış Lisansüstü Tezler:

1. (Danışman: Esmâ Sayın), Tülin Kahraman, Tasavvuftaki Zühd Anlayışının Tasavvufî ve Psikolojik Kavramlarla Bağlantısı, Balıkesir Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2024, 147 s.
2. (Danışman: Ahmet Cahid Haksever), Cemile Sağır, Tasavvuf ve Psikoloji İlişkisi: Varoluşçu, İnsancıl ve Benötesi Psikoloji Kuramları Çerçevesinde (XXI. Yüzyıl), Ankara Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 2023, 524 s. (Yayımlandı: Tasavvuf ve Psikoloji İlişkisi: Varoluşçu, İnsancıl ve Benötesi Psikoloji Kuramları Çerçevesinde (XXI. Yüzyıl), KDY Yayıncılık, İstanbul 2023, 526 s.)
3. (Danışman: Ömer Yılmaz), Şeyma Gedik, Tasavvuf ve Pozitif Psikoloji Bağlamında Nefs Terbiyesi-Mutluluk İlişkisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2023, 143 s.
4. (Danışman: Hasan Kayıklık), Sultan Akçiçek, Transpersonel Bir Unsur Olarak Zikrin Psikolojik ve Tasavvufî Açısından İncelenmesi, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi. Adana 2022, 126 s.
5. (Danışman: Mehmet Sait Mermutlu), Necla Safa, Tasavvufî ve Psikolojik Bir Bakış Açısıyla Su Mucizesinin Bilimsel İncelenmesi, Dicle Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır 2022, 132 s.
6. (Danışman: Turgay Şirin), Feyza Nur Toplu, Haris el-Muhasibi'de İnsan Psikolojisi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, İstanbul 2022, Yüksek Lisans Tezi, 207 s.
7. (Danışman: Selami Erdoğan), Hacer Ertürk, Psikolojik/Manevi Danışmanlık ve Rehberlikte Tasavvuf'un Rolü ve İmkanları, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Sosyal Bilimler Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2022, 187 s.
8. (Danışman: Emine Yeniterzi), Necla Yılmaz, Tasavvufî Bir Kavram Olarak Rızâ ve Travmatik Yaşantılarla Başa Çıkmadaki Rolü, Üsküdar Üniversitesi, Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü Tasavvuf Kültürü ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020, 135 s.
9. (Danışman: Gülüşan Göcen), Feride Deniz, Modern ve Sufi Psikolojide Doğum Travması: İlksel Birlik ve Ayrılık, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Din Psikolojisi Bilim Dalı, Yüksek

Lisans Tezi, İstanbul 2020, 155 s. (Yayımlandı: İlahi Vuslat, Sufi Kitap Yayınları, İstanbul 2023, 192 s.)

10. (Danışman: Mehmet Uyar), Fatımanur Horasan, Teşekkül Döneminde Tasavvuf Psikolojisinin Temelleri: Hakîm Tirmizî Örneği, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2019, 113 s.

11. (Danışman: Muhammed Kızılgeçit), Melek Havuz, Pozitif Psikoloji ve Tasavvuf Psikolojisi Çerçevesinde İbn Hazm'da Erdemli ve Mutlu İnsan, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Rize 2019, 105 s.

12. (Danışman: İhsan Soysaldı), Ömer Ekinci, İslam Kültüründe Havf ve Recanın Tasavvufi Yönü, Psikolojik Etkisi ve Dindarlık Gelişimine Katkısı, Fırat Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ 2018, 161 s.

13. (Danışman: Öznur Özdoğan), Fatma Kayalık, Anadolu Kültüründe Şifahaneler, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Din Psikolojisi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2018, 126 s.

14. (Danışman: Abdulvahit İmamoğlu), Tuncay Aksöz, Modern Psikolojik Yaklaşımlar Açısından Nefs Arınması, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Din Psikolojisi Bilim Dalı, Doktora Tezi, Sakarya 2016, 260 s.

15. (Danışman: Mehmet Necmettin Bardakçı), Hatice Refhan Temizkaya, Tasavvuf Psikolojisi Açısından Ben ve Benötesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2016, 118 s.

16. (Danışman: Asım Yapıcı), Esra Çerkezoğlu, Aşık Veysel Şatıroğlu'nun Şiirlerinde Din ve Dindarlık, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Adana 2015, 109 s.

17. (Danışman: Ahmet Albayrak), Tuğba Kışmır, Tasavvuf Psikolojisi Açısından Nefsin Olgunlaşma Sürecinin Karaktere Etkisi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Din Psikolojisi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Rize 2012, 122 s.

18. (Danışman: Muammer Cengil), Lale Işıldar, Tasavvuf ve Kadın, Halveti Uşşâki Topluluğu Üzerine Psikolojik Bir İnceleme, Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Çorum 2012, 122 s.

19. (Danışman: Abdülkerim Bahadır), Sevde Düzgüner, Dine Psikolojik Yaklaşımında Değişimin Dinamikleri, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Bölümü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Din Psikolojisi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2008, 166 s.
21. (Danışman: Hasan Kayıklık), Osman Fedayi, Hilmi Ziya Ülken'de Dini Hayat, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Adana 2007, 100 s.
22. (Danışman: Hayati Hökelekli), Esra Erman, Mistik Dindarlarda Benlik Kontrolü (Self-Contol) ve Ahlaki Güç, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Din Psikolojisi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2005, 115 s.

Kaynakça

- Bowen, Glenn A. "Document Analysis as A Qualitative Research Method". *Qualitative Research Journal* 9/2 (2009), 27-40.
- Bozorgzadeh, S., and Grasser, L. R. "The Integration of The Heart-Centered Paradigm of Sufi Psychology In Contemporary Psychotherapy Practice". *Psychotherapy*, 59/3 (2022), 405-414.
- DeGood, S. *Sufi Psychology: A Heart-Centered Paradigm*. America: American Psychological Association, 2023.
- Kara, Mustafa. *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985.
- Kayıklık, Hasan. *Tasavvuf Psikolojisi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2011.
- Kıral, Bilgen. "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi". Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8 /15, (Haziran 2020), 170-189.
- Kılıç, Hatice Merve Kızılgül. *Tasavvuf ile İlgili TR Dizin'de Yer Alan Akademik Makalelerin Bibliyometrik Olarak İncelenmesi (2005-2022)*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023, 67-68.
- Özel, Ahmet Murat. "Tasavvuf Alanında Yapılan Tezler: Tadat, Tasnif, Tahlil". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 15/30 (2017), 389-432.
- Şimşek, Halil İbrahim. "Türkiye'deki İlahiyat Fakültelerinde Tasavvuf Anabilim Dalının Durumu ve Yapılan Doktora Tezlerinin Yönelimleri". *Türk Dünyasında İslamî İlimlerin Yeri Sempozyumu (Kazakistan/Türkistan, 2012)*, 91-110.
- Ülken, Hilmi Ziya. "Tasavvuf Psikolojisi". *İstanbul Üniversitesi Yayınları*. İstanbul: Kenan Matbaası, 1946.
- Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 5th Ed., 2005.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı/ Contribution of Authors

Araştırma tek bir yazar tarafından yürütölmüştür.

The research was conducted by a single author.

Çıkar Çatışması Beyanı / Conflict of Interest

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

There is no conflict of interest with any institution or person within the scope of the study.

İntihal Politikası Beyanı / Plagiarism Policy

Bu makale iThenticate yazılımıyla taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism was detected.

Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı / Scientific Research and Publication Ethics Statement

Bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında uyulması belirtilen kurallara uyulmuştur.

In this study, the rules stated in the “Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive” were followed

Moral Teaching in Sufi Education

Esmâ Sayın*

Abstract

In Sufi thought, a servant embraces all creatures with a moral sensitivity in respect to the harmony and integrity in the names and attributes of his Creator. Sufi Education, which forms the essence of spiritual education, is very effective in helping people acquire moral principles, for Sufi Education brings spiritual happiness, divine morality and the essence of values education to people.

Sufi Education also shows the nuances of establishing universal bonds at the moral level, first with God and then with all creatures, due to the meanings it attributes to moral concepts. The main purpose of Sufi Education is to help people to discipline their souls and purify their hearts by removing them from bad moral qualities. Hence, Sufi Education integrates man first with his Lord and then with himself.

Sufi Education makes people realize the meaning and value of their existence. It is possible for a person who realizes his own value to embrace his Lord and all beings with moral respect. Sufi Education undertakes an important task in transferring spiritual and moral values from generation to generation.

As a result, Sufi Education undertakes an important task in transferring spiritual and moral values from generation to generation. For these reasons, in the article we will reveal how Sufi Education effectively teaches piety, humility, patience, gratitude and prayer.

Keywords: Sufism, Sufi Education, Piety, Humility, Patience, Gratitude, Prayer.

Tasavvuf Eğitiminde Ahlak Öğretimi

Öz

Tasavvuf düşüncesinde kul, Yaratıcısının ilâhî isim ve sıfatlarındaki uyum ve bütünlük gözetilerek, bütün yaratılmışları ahlakî bir hassasiyetle kucaklar. Manevî eğitimin özünü oluşturan tasavvuf eğitimi, insanlara ahlakî ilkelerin kazandırılmasında oldukça etkilidir. Çünkü tasavvuf eğitimi, insanları manevî mutluluğa, ilahî ahlaka ve değerler eğitiminin özüne yönlendirir.

Tasavvuf eğitimi, ahlakî kavramlara yüklediği anlamlardan dolayı, önce Allah'la, sonra da tüm yaratılmışlarla ahlakî düzeyde evrensel bağlar kurmanın yollarını da gösterir. Tasavvuf eğitiminin temel amacı, insanları kötü ahlaktan uzaklaştırarak, nefislerini terbiye etmelerine ve kalplerini arındırmalarına yardımcı olmaktadır. Dolayısıyla Tasavvuf eğitimi, insanı önce Rabbiyle, sonra kendisiyle bütünlüştürür.

Tasavvuf eğitimi, insanın varlığının anlamını ve değerini fark etmesini sağlar. Kendi değerinin farkına varan insanın, Rabini ve tüm varlıkları ahlakî bir saygıyla kucaklaması mümkündür. Sonuç olarak Tasavvuf eğitimi, manevî ve ahlakî değerlerin nesilden nesle aktarılmasında önemli bir görev üstlenmektedir. Bu nedenlerden dolayı makalemizde tasavvuf eğitiminin takvâyı, tevâzu, sabrı, şükürü ve duâyı etkili bir şekilde nasıl öğrettiğini ortaya koyacağız.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Tasavvuf Eğitimi, Takvâ, Tevâzu, Sabır, Şükür, Dua.

* Assoc. Prof. Dr., Balıkesir University Faculty of Theology.

e-mail: esmasayin16@gmail.com, **ORCID:** <https://orcid.org/0000-0001-9420-700X>

Atıf/Citation: Sayın, Esmâ. "Moral Teaching in Sufi Education". *BAİD 20* (Aralık 2024), 77-89.

Introduction

Sufi Education, which tries to build the spiritual integrity of people, enriches people's values system and perspective on life with different methods. At this point, the concepts and values system created by Sufi Education also determine how he will think or how he will not think.

Sufism is a science that forms the basis of spiritual education by showing the most important methods for educating a person's ego, cleaning his heart, and purifying his soul. Therefore, the main purpose of Sufi Education is to reveal the most mature person believed to exist in a person.

Sufi Education is also expressed as a spiritual education of the heart. Sufi Education, which uses different training methods such as contemplation, prayer, self-inspection, struggle with the ego, opposition to the ego, and minimizing the desires of the ego, provides people with the desired characteristics in the personal, social and spiritual fields.

"In Sufism, ego is the source of bad habits and ugly actions, while the soul is the source of good habits and beautiful deeds. There is a contradiction between the desires of the ego and the desires of the soul and a constant struggle between the two."¹ The real purpose of Sufi Education is to make the characteristics of the soul dominant in humans and thus to reach God. The way to do this is to oppose the desires of the ego and abandon the things that the ego likes in order to have a spiritual control.

"There are differences between Normal Education and Sufi Education in terms of personal and social field education. In this sense, it is clear that the contribution of Sufi Education will be great in the religious and social dimension if it is used upon integration into normal education programs."²

Sufi understanding is a highly significant way to understand what existential and permanent values are and to discover ourselves. A person who discovers himself gets to know his 'Self' and his 'Lord' thanks to Sufi Education. Sufi Education makes vital contributions to ensure the abstract feeling the beauty of moral and spiritual values.

The process of self-knowledge from a psychological perspective and the process of self-knowledge from a Sufi Education perspective sometimes complement each other despite the deviation in their perspectives. "In this sense,

¹ Muhammed Ebû Hamid Gazâlî, *Ihyâ-ı Ulûmi'd-dîn* (Cairo: Muessesetu'r-Riclibî, 1974), 87.

² Vahit Goktas, "Tasavvufî Terbiyenin Günümüz Din Egitim-Ogretimine Sunabileceği İmkânlar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2011), 141.

psychological self-awareness is a person's sense of consciousness about himself."³

In short, while psychological self-awareness means being aware of one's personal self, in terms of Sufi Education, self-awareness means realizing the power of the Lord and thus perceiving the whole existence. In this context, Sufi Education offers important methods and approaches to people in the process of knowing themselves.

The main purpose of Sufi Education is to protect all dear and good habits; Since the aim is to get rid of the influence of ugly and bad habits, Sufi Education helps the person to have dominance over his heart, emotions, mind and ideas. "The awareness of 'Self-Knowing-Knowing the Lord', which arises from the understanding of man's self-control, reveals the soul-treating and therapeutic aspect of Sufi Education."⁴

Sufi Education puts tawakkul, the feeling of trust in God, at the center of spiritual and moral teaching. In this context, trust means that a person is satisfied with God's will and that his heart is not lost in sadness."⁵ In fact, as in the understanding of trust in Sufi Education, moral teaching is about surrendering completely to God, being very happy about the things that happen in life, and losing one's self with arrogance. It over comes stres and depression in a person, by preventing him from getting up set about things that do not even exist.

1. Moral Principles and Values in Sufi Education

From the a servant's perspective, God loves, protects, tolerates and forgives. In this context, taking into account the person's spiritual and cognitive development, his spiritual education should be carried out in parallel with his religious education.

The Sufi Education that must be given to person is carried out in five stages. These stages include telling stories about faith to the person, ensuring that prayers are performed in different environments, praying together, talking about religious questions and ensuring that they are active in prayers.⁶ The Sufi

³ William Mcgaughey, *Rhythm and Self-Consciousness* (Minneapolis: Thistlerose Press, 2001), 78.

⁴ Esma Sayın, *Tasavvuf Terapisi* (Istanbul: Hayykitap, 2020), 8.

⁵ Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî, *el-Lumâ fi Tarihi't-Tasavvufi'l-Islamiyyi* (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyyeti, 2001), 78.

⁶ Bernard Miller, "Whither the People? People in Religious Education", *The Journal of Religion* 86/4 (2006), 637.

Education obtained in these five stages also directly supports spiritual education.

In order to attract the attention of persons, there must be an eye-catching religious material.⁷ A religious education with these characteristics develops morally based on Sufi Education and values education in the spiritual world of the person.

The content of the education given to persons in terms of morality and values is shaped by parables and stories and the appropriate environment.⁸ Effective use of materials is very important in teaching moral values and Sufi Education.

In addition to the feeling of love, compassion, care and kindness form the basis of religious feelings in a person. Another emotion that is associated with religious emotions is admiration. The feeling of admiration is the combination of fear and love and is the best emotion that expresses the person's belief in God.

2. Moral Teaching in Sufi Education

2.1. Piety Teaching in Sufi Education

The sense of righteousness is a very important moral characteristic. In other words, honesty is the moral characteristic that most affects a person's thought system and behaviour. On the other hand, lying is mostly a product of fear.⁹ Righteousness, which has the most impact on the person's moral and spiritual world, can be taught through piety (taqwa) in Sufi Education.

Piety means that a person stays away from anything that takes him away from Allah. Piety has two dimensions. One of these is formal, the other is spiritual. The formal aspect of piety (taqwa) is to preserve the commandments of religion. The spiritual aspect is ikhlas, defined as good will and sincerity.¹⁰

With these aspects, piety ensures that awareness of responsibility and worship is established. In Sufi Education respect, piety is a moral and spiritual value in which correct behaviour and awareness of responsibility.

In order to eliminate people's tendency towards pessimism, it is necessary to increase their sense of attachment to the family. If a person has developed the

⁷ Michael Grimmitt, "The Use of Religious Phenomena in Schools: Some Theoretical and Practical Considerations", *British Journal of Religious Education* 13/2, (1991), 83.

⁸ William Berryman, *Teaching Godly Play: How to Mentor the Spiritual Development of People* (Denver: Morehouse Education Publishing, 2009), 142.

⁹ Bernard Russell, *Eğitim Uzerine* (Istanbul: Say Yayınları, 1996), 14.

¹⁰ Abdülkerîm Quşeyrî, *Risâletu'l-Quseyrî* (Beirut: Dâru'l-Hayr, 2003), 87.

ability to love and a sense of devotion, that person is expected to love all people.¹¹

In Sufi Education context, the intense love expressed by the concept of piety is a fear of losing God's love. This expressed fear of loss is actually called 'love of God'. Therefore, in Sufi Education, the love and affection of God can be internalized in the person's spiritual world with the feeling of piety.

The fear expressed by the concept of piety is nothing like the fear of seeing a wild animal or a cruel ruler.¹² A sense of responsibility and a sense of love in Sufi Education increase devotion to God Almighty and the feeling of 'obedience based on love' instead of 'obedience based on fear'.

During Sufi Education, the person's lifestyle forms the core of the person's personality. In Sufi Education respect, conscience is imparted to the person through the understanding of piety. Piety is the care that a person takes to ensure that his heart does not separate from God Almighty even for a moment.¹³

The greatest measure of superiority in the sight of God is piety. Piety forms the essence of both love of God and awareness of responsibility and conscience in Sufi Education. Therefore, it is very important to internalize the understanding of piety while giving moral and spiritual education to the person. In this context, the understanding of piety forms the basis of the love of God and humanity that the family can give to the person.

If a person has doubts about the rightness or wrongness of a subject, he consults his 'conscience', the value system of the emotions in his heart.¹⁴ Paying attention to the limits regarding God's orders and prohibitions is called 'piety'.¹⁵ If these feelings are imparted to the person through piety, the person's love of God, awareness of responsibility and ability to conscience can be developed.

2.2. Humility Teaching in Sufi Education

Every person is born with a tendency to believe. Another characteristic that develops together with the tendency to believe is humility. In Sufi Education, humility means surrendering to God Almighty and giving up objecting to God's commands.

¹¹ Eric Fromm, *Psikanaliz ve Din* (Istanbul: Fatih Yayınevi, 1982), 47.

¹² Hayati Hokelekli, *Din Psikolojisi* (Ankara: Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1998), 108.

¹³ Ebû Hafs Suhreverdî, *Avârifü'l-Maârif* (Cairo: Dâru'l-Maârif, 1966), 2/89.

¹⁴ İsmail Ankaravî, *Minhâcu'l-Fukârâ*. Prep. by. Saadettin Ekici (Istanbul: İnsan Yayınları, 1996), 244.

¹⁵ Sah Veliyullah Dihlevî, *Huccetullâhi'l-Bâliga* (Cairo: Dârü't-Turâs, 1985), 265.

Humility means embracing humbleness and carrying people's burdens.¹⁶ Because teaching the value of humility in Sufi Education is of vital importance in helping the person acquire the feelings of obedience to God and compassion for people. Every human being has a spiritual quest that searches for God and desires Him. In this respect, when the love of God and the awareness of obeying Him are not completed, some problems arise.¹⁷

In Sufi Education, people try to make sense of life. Helping them in this process contributes to the individual's future quality of life. The person has an innate love of God and the awareness of obedience to Him, and in this context, the virtue of humility, which is the essence of this, must be taught to him in Sufi Education.

Arrogance, which is the opposite of humility, leads to hardness and harshness of heart. At the same time, it prevents one from softness of heart and closeness. It cools people's hearts. These are more than enough to reveal the evil of arrogance. If those afflicted with this disease knew the damage caused by arrogance and self-conceit, they would lower the wings of their arrogance, collect what they had scattered, and try to restore what they had destroyed.

The person who realizes this and gives up his arrogance will gain spiritual miracles. Humility is the basis of honour, dignity and reputation. A humble person increases his friends. At this point, when the virtue of humility is taught to the person in Sufi Education, the person can realize the meaning of closeness to God, people and himself in his soul.

Humility not only constitutes the essence and basic raw material of religious belief, but it also strengthens the sense of obedience to God and prevents the impulses of the soul, the naughty man inside a person. At this point, humility means lowering the wings of pride and carving the sharp edges of the soul.¹⁸

Arrogance also creates a hard heart. Arrogance prevents a person from establishing spiritual unity and closeness with people. It alienates people's hearts from the arrogant person. This is enough to define arrogance as evil. Hence, in Sufi Education, the person must be taught the value of humility in order to both internalize religious belief in the person and integrate him into society.

¹⁶ Ebû Bekir Muhammed Qelâbâzî, *Tarruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf* (Cairo: Mektebetu'l-Kulliyâti'l-Ezheriyye, 1980), 147.

¹⁷ David Wolpe, *Teaching Your People About God* (New York: Harper Collins Publishers Inc., 1995), 215.

¹⁸ Ethem Cebecioglu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sozlugu* (Istanbul: Anka Yayınları, 2004),656.

2.3. Patience Teaching in Sufi Education

The purpose of Sufi Education is to raise people who are mature in terms of morality and character. Sufi Education also contributes to the development of people's belief in God. The way to teach worship, prayer and spiritual values in a permanent way is possible by placing the understanding of patience in the spiritual world of the person.

Patience means 'to detain'. Patience is holding one's breaths in times of pain and screaming.¹⁹ When the concept of patience is taken into the centre of life, it is possible to control the self and mature the personality in Sufi Education and to permanently mature spiritual values in the person's heart. Patience allows the person to control himself by imprisoning the self in times of pain and screaming, as it is self-restraint.

Patience leads one to dynamism. In this sense, patience is very effective in internalizing a person's faith and gaining spiritual dynamism in Sufi Education. At the same time, the concept of patience and patience training contribute to the person finding answers to hundreds of questions that satisfy the meaning of his existence. Such approaches strengthen the person's connection with God.

A person who manages to get satisfactory answers to the meaning and purpose of his existence will be stronger in character against the difficulties of life and will be able to stop complaining when faced with difficulties. This can make him a solution-oriented person. In this context, patience means abandoning complaints. While talking about patience, the people of Sufism stated that they were ashamed of God Almighty for not being patient.²⁰

Despite the fact that the process of patience is difficult, the result of patience is always sweet. Thus, patience is the way to soften the person's innate negative temperament traits and develop more positive character traits.

While the person's image of God matures and turns into a more spiritual point, continuity and endurance in faith are strengthened with patience training. If a person is given moral and spiritual upbringing, both his emotions and intelligence will develop.²¹ The person acquires this expressed love without difficulty. He achieves this through the understanding and training of patience, which gives him the strength to endure existential questions and difficulties.

¹⁹ Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Ibn Manzur, *Lisânü'l-Arab* (Beirut: Dâru's-Sadr, 1957), 4/438.

²⁰ İzzet Derveze, *Tefsîru'l-Hadîs*, translated by. Saban Karatas, Ahmet Celen, Mehmet Celen (Istanbul: Ekin Yayınları, 1998), 1/70.

²¹ Ali Etoz, *Need for Faith and Worship in People and Young People. Religious Culture and Moral Knowledge Study Meeting-I*. Edited by. Seyma Arslan (Istanbul: Dem Yayınları, 2004), 365.

Patience is maintaining calmness of soul while sipping away the pain of difficulties. In another sense, patience ensures not to succumb to selfish impulses. In this respect, patience is a moral superiority that strengthens the richness of the person's heart and spiritual world. The demands of the ego are so many that only a moral power called patience can limit its wishes.

2.4. Gratitude Teaching in Sufi Education

The life stories of the prophets affect the spiritual world of people and develop their spiritual and religious consciousness. It also teaches how the prophets thanked Allah in every situation and condition, that is, the awareness of gratitude. Therefore, the gratitude of the prophets is reflected both in their tongues and hearts, and in all their attitudes and behaviours. Knowledge of worship also enables the development of gratitude awareness and education in the person.

Worship contributes to a sense of mutual trust and commitment.²² Generally, people are interested in the external aspects of prayer and external behaviours, such as tying hands in prayer. At the same time, prayers meet some of the spiritual needs of people.²³ Through worship, the person connects to the Almighty Creator and learns to thank Him. In Sufi Education context, gratitude means seeing that all people of open and hidden blessings come from the Creator.

The main goal of Sufi Education is to raise people as people of character. The fundamental value that develops people's morality and character in the manner prescribed by the educational goals is the value of gratitude. There is an important aspect of gratitude that should be taught to people. A truly grateful servant knows that all the blessings he has are from God. As a person who knows how to be grateful believes that blessings come from God, his character matures and his morals improve.

2.5. Prayer Teaching in Sufi Education

Prayer helps people know and understand themselves.²⁴ Through prayer, person experiences the freedom of expressing himself to his Lord in the most transparent, simplest and sincere way.²⁵ The best of prayers is the one that

²² R. Lamothe, "Faith as a Vital Concern in Human Development: Structuring Subjectivity and Intersubjectivity". *Journal of Psychology and Theology* 27(3), (1999), 238.

²³ Huseyin Peker, *Din Psikolojisi* (Samsun: Aksiseda Matbaası, 2000), 152.

²⁴ David Wolpe, *Teaching Your People About God* (New York: Harper Collins Publishers Inc., 1995), 145.

²⁵ Esma Sayın, *Dua Terapisi* (Istanbul: Hayykitap, 2020), 11.

stimulates doldrums, for a praying person thinks about the abundance of his sins.

In this sense, prayer is a ladder for sinful servants to climb to the level of God's forgiveness. In this context, the person learns to communicate with the Lord about his needs, wishes and mistakes through prayer. While praying, the person learns to be sincere, transparent and natural towards his Lord.

The responsibility for prayer education falls on the Sufi Education.²⁶ Prayer has a very important effect on the person's spiritual world and behaviour. Prayer directly strengthens a person's love for God and his closeness to Him.

Prayer is to appear before God Almighty with the language of modesty. A servant who comes into the presence of God with modesty will be ashamed of God. In this state, the person protects his mind, stomach and heart from selfish and sensual emotions, as the Prophet said. In this sense, the most important function of prayer is to create a fully integrated, determined and solid human personality. In Sufi Education, prayer leaves permanent traces in the person's spiritual world and enables the development of his character.

People make various requests in their prayers. Prayer, in the broadest sense, corresponds to mercy. God has described Himself with the name 'Merciful'. His servants also describe God with the name 'Merciful'.²⁷ A person who feels the power and love of God prays. For the person, this prayer is an invocation to God, a plea to God, and a presentation to the Lord of the state of simply asking from the Lord.

The prayer of ordinary people is in the tongue. Those who live their knowledge are in action. The lovers' language is in the language of behaviour. Thus, prayer is longing for the beloved.²⁸ Upon praying, a person gradually learns over time through prayer education to direct his prayer from his tongue to his heart, state and behaviour, according to the degree of closeness he feels with God in prayer.

CONCLUSION

Controlling emotions and behaviour begins to be learned with Sufi Education. Therefore, it is possible to give moral and spiritual education to the person during this period. Sufi Education can be transferred to the person through morally based mystical education and values education.

²⁶ H. Hartshorne, *People and Character: An Introduction to the Study of the Religious Life of People* (New York: Nabu Public Domain Reprints, 1919), 39.

²⁷ Muhyiddin Ibn Arabi, *Letâifu'l-Esrâr* (Beirut: Dârul-Kutubi'l-Ilmiyyeti, 1293), 1/386.

²⁸ Suleyman Uludag, *Tasavvuf Terimleri Sozlugu* (Istanbul: Marifet Yayinlari, 1999), 155.

The issue that most affects the person's moral and spiritual world in Sufi Education is honesty. Honesty can be taught with the understanding of piety in Sufi Education. In this respect, piety education includes teaching four different dimensions: compliance with God's orders and prohibitions, love-centred fear, a sensitive awareness of responsibility and behavioural change.

People have an innate tendency to believe. Another moral characteristic found in people is humility, which means their trust in God and submission to Him. The understanding of humility, which constitutes the essence of peace, tolerance and humility, strengthens the sense of obedience to God. It also prevents the self-indulgence of the self, which is the naughty person inside a person.

Teaching worship, prayer and spiritual values in a permanent way is possible by learning the concept of patience. In this sense, patience enables the soul to find peace and the person's character to mature. Prophet stories that affect people's spiritual worlds teach them how prophets thank God in every situation and condition. A person who learns to be grateful appreciates the goodness done to him and knows its value.

The person who reaches prayer awareness, learns to communicate with his Lord about his needs, wishes and mistakes. While praying, the person learns to be sincere, transparent and humble towards his Lord. At this point, prayer leaves permanent traces in the person's spiritual world, teaches him the awareness of servitude and contributes to the maturation of his character.

Bibliography

- Ankaravî, İsmail. *Minhâcu'l-Fukârâ*. Prep. by. Saadettin Ekici. İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.
- Berryman, William. *Teaching Godly Play: How to Mentor the Spiritual Development of People*. Denver: Morehouse Education Publishing, 2009.
- Cebecioglu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Anka Yayınları, 2004.
- David, Wolpe. *Teaching Your People About God*. New York: Harper Collins Publishers Inc., 1995.
- Derzeze, İzzet. *Tefsîru'l-Hadîs*. Translated by. Saban Karatas, Ahmet Celen, Mehmet Celen. İstanbul: Ekin Yayınları, 1998, 1/70.
- Dihlevî, Sah Veliyullah. *Hucetullâhi'l-Bâliga*. Cairo: Dâru't-Turâs, 1985.
- Etoz, Ali. *Need for Faith and Worship in People and Young People. Religious Culture and Moral Knowledge Study Meeting-I*. Edited by. Seyma Arslan. İstanbul: Dem Yayınları, 2004.
- et-Tûsî, Ebû Nasr Serrâc. *el-Lumâ fi Tarihi't-Tasavvufi'l-Islamiyyi*. Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyyeti, 2001.
- Fromm, Eric. *Psikanaliz ve Din*. İstanbul: Fatih Yayınevi, 1982.
- Gazâlî, Muhammed Ebû Hamid. *Ihyâ-ı Ulûmi'd-dîn*. Cairo: Muessesetu'r-Riclibî, 1974.
- Goktas, Vahit. "Tasavvufî Terbiyenin Günümüz Din Egitim-Ogretimine Sunabileceği İmkânlar". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52/2 (2011), 137-155.
- Grimmitt, Michael. "The Use of Religious Phenomena in Schools: Some Theoretical and Practical Considerations". *British Journal of Religious Education*, 13/2 (1991), p. 77-89.
- Hartshorne, H. *People and Character: An Introduction to the Study of the Religious Life of People*. New York: Nabu Public Domain Reprints, 1919.
- Hokelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1998.
- Ibn Arabî, Muhyiddîn. *Letâifü'l-Esrâr*. Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyyeti, 1293, 1/386.
- Ibn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn. *Lisânü'l-Arab*. Beirut: Dârû's-Sadr, 1957, 4/438.
- Lamothe, R. "Faith as a Vital Concern in Human Development: Structuring Subjectivity and Intersubjectivity". *Journal of Psychology and Theology*, 27(3), 1999, p. 234-246.
- Mcgaughey, William. *Rhythm and Self-Consciousness*. Minneapolis: Thistlerose Press, 2001.

- Miller, Bernard. "Whither the People? People in Religious Education", *The Journal of Religion*, 86/4, (2006), p. 624-658.
- Peker, Hüseyin *Din Psikolojisi*. Samsun: Aksiseda Matbaası, 2000.
- Qelâbâzî, Muhammed. Ebû Bekir, *Tarruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*. Cairo: Mektebetü'l- Kulliyâti'l-Ezheriyye, 1980.
- Quşeyrî, Abdülkerîm. *Risâletü'l-Quşeyrî*. Beirût: Dâru'l-Hayr, 2003.
- Russell, Bernard. *Eğitim Uzerine*. Istanbul: Say Yayınları, 1996.
- Sayın, Esmâ. *Tasavvuf Terapisi*. Istanbul: Hayykitap, 2020.
- Sayın, Esmâ. *Dua Terapisi*. Istanbul: Hayykitap, 2020.
- Suhreverdî, Ebû Hafs. *Avârifü'l-Maârif*. Cairo: Dâru'l-Maârif, 1966, 2/89.
- Uludag, Suleyman. *Tasavvuf Terimleri Sozlugu*. Istanbul: Marifet Yayınları, 1999.
- Wolpe, David. *Teaching Your People About God*. New York: Harper Collins Publishers Inc., 1995.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı/ Contribution of Authors

Araştırma tek bir yazar tarafından yürütülmüştür.
The research was conducted by a single author.

Çıkar Çatışması Beyanı / Conflict of Interest

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.
There is no conflict of interest with any institution or person within the scope of the study.

İntihal Politikası Beyanı / Plagiarism Policy

Bu makale iThenticate yazılımıyla taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism was detected.

Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı / Scientific Research and Publication Ethics Statement

Bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında uyulması belirtilen kurallara uyulmuştur.
In this study, the rules stated in the “Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive” were followed

Kürâunneml'in *el-Münecced Fi'l-Luğa*'sında Hadisle İstishâd*

Şeyma Savaş**

Ramazan Ege***

Öz

Bu çalışmanın amacı, Kürâunneml' in *el-Münecced fi'l-luğa* isimli müşterek lafız sözlüğünde istishâd amaçlı kullandığı hadisleri incelemek ve müellifin hadisle istishâd yöntemini ortaya koymaktır. Arap dili çalışmalarında önemli bir yer tutan istishâdın amacı, başta Kur'ân âyetleri, fasih Arap şiiri ve hadisler olmak üzere güvenilir dil kaynaklarından alıntı yoluyla nahiv kurallarının ve mânânın sağlam bir zemine oturmasını sağlamaktır. Hz. Peygamber'den lafzen veya mânen aktarılan hadislerin delil olarak kullanılması şeklinde tanımlanabilecek olan hadisle istishâd, tartışmalara konu olsa da dilciler tarafından erken dönemlerden itibaren kullanılan bir yöntem olagelmıştır. Hicrî yedinci yüzyılda hadisle istishâd üzerine tartışmalar ön plana çıkmış, farklı görüşler ortaya atılmış, bazı dilciler hadisle istishâdı câiz görmezken, bazıları câiz görmüştür. Üçüncü görüş ise, hadisle istishâdın belirli kurallar dâhilinde câiz olabileceği yönündedir. İlk asırlarda hadisle istishâd konusunda sözlükçüler, nahivcilere göre daha esnek davranmışlardır. Nitekim erken dönemdeki sözlüklerde, aynı dönemdeki nahiv eserlerine göre hadisle istishâda daha fazla başvurulduğu görülmektedir. Hicrî üçüncü yüzyılın sonlarında Mısır'da yaşamış, sözlük bilimi alanında eserler vermiş, kendinden sonra gelen sözlükçüleri etkilemiş bir dilci olan Kürâunneml'in (ö.310/922) *el-Münecced fi'l-luğa* isimli sözlüğü de bunlardan biridir. Günümüze ulaşmış en kapsamlı ve eski müşterek lafız sözlüğü olan *el-Münecced fi'l-luğa*'da Kürâunneml, sözlüğün maddelerine yaklaşık 15 hadisle istishâdda bulunmuştur. Bu makalede, Arap dilinde hadisle istishâd olgusu ele alınacak, Kürâunneml ve *el-Münecced fi'l-luğa* tanıtılacak, eserin hadisle istishâd yöntemi ve kullanılan hadisler detaylı şekilde değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Kürâunneml, Kürâ', *el-Münecced fi'l-luğa*, Hadisle istishâd, Sözlük bilim, Müşterek lafız.

The Inference of Hadîth in Kürâ' al-Naml's al-Munajjad fî al-Luğa

Abstract

The aim of this study is to examine the use of hadîths for istishhâd (inference) in the lexicon *al-Munajjad fî al-luğa* by Kürâ'al-Naml and to shed light on the author's method of citing hadîths. Istishhâd, which holds a significant place in Arabic linguistic studies, aims to establish firm foundations for grammatical rules and

* Bu makale, Prof. Dr. Ramazan Ege danışmanlığında hazırlanan *el-Münecced fi'l-luğa'da Çok Anlamlılık* isimli doktora tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör., Uşak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı.
e-mail: seyma.savas@usak.edu.tr, **ORCID:** <https://orcid.org/0000-0002-6522-4254>.

*** Prof. Dr., Uşak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı.
e-mail: egeramazan66@gmail.com, **ORCID:** <https://0000-0002-5749-510X>

Atıf/Citation: Savaş, Şeyma – Ege, Ramazan. "Kürâunneml'in el-Münecced Fi'l-Luğa'sında Hadisle İstishâd". *BAİD* 20 (Aralık 2024), 91-113.

meanings by citing reliable linguistic sources, primarily the Qur'ân, eloquent Arabic poetry, and hadîths. Using hadîths, either verbatim or in meaning, as linguistic evidence has been a subject of debate but was employed by linguists from early periods. In the seventh century hijrî, discussions on the use of hadîths for istishhâd emerged, leading to differing views among linguists. Some deemed it permissible, others did not, while a third group accepted it under certain conditions. Lexicographers were generally more flexible on this matter than grammarians. In the early centuries, lexicographers were more willing to use hadîths for linguistic citation (*istishhâd*) compared to grammarians. This is evident from the more frequent use of hadîths in early lexicons than in grammatical works of the same period. One such lexicon is *al-Munajjad fî al-luġha* by Kürâ'al-Naml, a lexicographer who lived in Egypt during the late third century hijrî (d. 310/922) and influenced subsequent lexicographers. His work, the most comprehensive and oldest surviving lexicon of polysemous terms, includes approximately 15 hadîth citations to support its entries. This study examines the phenomenon of using hadîths as linguistic evidence in the Arabic language, introduces Kürâ'al-Naml and *al-Munajjad fî al-luġha*, and provides an in-depth analysis of the methodology employed in the work for utilizing hadîths as evidence, as well as a comprehensive evaluation of the hadîths referenced within the text.

Keywords: Arabic Language, Kürâ'al-Naml, Kürâ', Istishhâd with Hadîth, *al-Munajjad fî al-luġha*, Lexicography, Polysemy.

Giriş

Arap dili çalışmalarında kullanılan temel yöntemlerden biri olan istishâd, Kur'ân âyetleri, fasih Arap şiiiri ve hadisler gibi güvenilir dil kaynaklarından alıntı yaparak dil kurallarını ve anlamı belirleme amacı taşımaktadır. Ancak hadislerle istishâd meselesi, dilciler arasında çeşitli tartışmalara yol açmış ve farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. İlk dönem nahiv âlimleri, hadisleri şevâhid olarak kullanmaya biraz mesafeli yaklaşırken; lugat âlimleri istishâd kaynağı olarak hadislerden daha fazla yararlanmışlardır. Bu nedenle sözlüklerde, nahiv eserlerine göre daha fazla sayıda hadise şevâhid olarak rastlanmaktadır. Hicri üçüncü yüzyıl sonlarında Mısır'da yaşamış lugat âlimlerinden biri olan Kürâunneml'in *el-Münecced fi'l-luğa* isimli sözlüğü de şevâhid olarak hadis içeren sözlüklerden biridir. *el-Münecced fi'l-luğa*, hicrî üçüncü yüzyıl sonlarında telif edilmiş geniş kapsamlı bir müşterek lafız sözlüğüdür. Klâsik dönem sayılabilecek bir dönemde telif edilen bu sözlük, istishâd malzemesi olarak yaklaşık 15 hadis içermektedir. *el-Münecced fi'l-luğa* ile ilgili literatür incelendiğinde, sözlüğün şevâhidini genel olarak ele alan çalışmalar tespit edilmiş, ancak sözlükte şevâhid olarak başvuru olan hadisleri ve müellifin yöntemini detaylı şekilde inceleyen bir çalışmaya rastlanmamıştır. Türkçe literatürde ise bu sözlükle alakalı herhangi bir çalışma olmadığı tespit edilmiştir.

Bu çalışmada, Kürâunneml'in *el-Münecced fi'l-luğa* adlı sözlüğünde istishâd kaynağı olarak kullandığı hadisler incelenecek, istishâd yöntemi tespit edilmeye çalışılacaktır. Makalede dilde hadislerle istishâdın tarihsel gelişiminden bahsedilecek, *el-Münecced fi'l-luğa* ile müellifi Kürâunneml tanıtılacak ve sözlükte alıntılanan hadisler tek tek ele alınarak müellifin hadisleri hangi

maddelere ve anlamlara delil olarak kullandığı ayrıntılı bir şekilde ortaya konacaktır.

1.Arap Dilinde Hadisle İstishâd Olgusu

Arap dilinde istishâd, bir nahiv kuralını, dilsel bir yapıyı ya da bir lafzın vaz' edildiği mânâyı doğrulamak ve desteklemek amacıyla fesâhat açısından belirli şartları taşıyan, daha kesin ve doğru olduğu ortaya konulmuş ve kabul görmüş kaynaklardan alıntı yapmak olarak tanımlanabilir.¹ İstishâd (إستشهاد) kelimesinin sülâsi kökü olan "şehide" (شهد) den gelen ve ism-i fâil olan şâhid (شاهد) kelimesi, sözlükte "bildiğini açıklayan" anlamındadır.² Bu kelimenin çoğulu olan (شواهد) şevâhid, bir terim olarak Arap dil biliminde, dil kurallarının istinbâtı ve lafızların anlamının tespiti için kullanılan, Kur'ân âyetleri, hadisler ya da fasih olduğuna güvenilen Araplardan gelen şiir ve nesir türündeki örnekler verilen addır. Nahiv ve lugat âlimlerinin bir yöntem olarak bu malzemeleri kullanması ise istishâd (إستشهاد) olarak adlandırılmaktadır.³

Hicrî ilk asırlarda hadislerin istishâd malzemesi olarak kullanılıp kullanılmayacağı şeklinde teorik bir tartışma bulunmamaktadır. Ancak Kur'ân âyetleri ve fasih Arap şiiri kadar sık kullanılsa da ilk dönem dilcileri tarafından hadislerle de istishâd yapıldığı görülmektedir.⁴ Nitekim Hâlîl b Aḥmed, (ö. 175/791) temel nahiv kaynaklarından biri olarak kabul edilen *Kitâbu'l-cümel* isimli eserinde, birkaç hadisle de olsa istishâd yapmıştır.⁵ Hâlîl b Aḥmed'in öğrencisi Sîbeveyhi'nin de (ö.180/796) *el-Kitâb* isimli eserinde istishâd amaçlı kullanılmış yedi hadis vardır.⁶ Kûfe okulunun önde gelen dilcilerinden Ferrâ'nın (ö. 207/822) *Me'ân'l-Kur'ân*'ında da hadisle istishâd örneklerine

¹ İsmail Durmuş, "İstishâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/397.

² Ebû el-Ḥasan 'Alî b. İsmâ'il b. Sîde, *el-Muḥkem ve'l-muḥîṭu'l-a'zâm, thk. 'Abdülḥamîd Hendâvî (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2000), 4/181.*

³ Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muḥammed b. et-Ṭayyib b. Muḥammed eş-Şarkî, *Tahrîrür-rivâye fî takrîri'l-Kifâye, thk. 'Ali Hüseyin el-Bevvâb (Riyad: Dâru'l-'ulûmi li't-ṭibâ'ati ve'n-neşr, 1983), 95.*

⁴ Mehmet Reşit Özbalıkcı, *Kur'ân ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü* (İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2007), 239.

⁵ Hâlîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî, *el-Cümel fî'n-naḥv, thk. Faḥru'd-dîn Kâbâve (Beyrût: Mü'essesetü'r-risâle, 1995), 132,135,250.*

⁶ Ebû Bişr 'Amr b. 'Oşmân Sîbeveyhi, *el-Kitâb, thk. 'Abdusselâm Muḥammed Hârûn (Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1988), 1/74, 1/327, 2/32, 2/80, 2/393, 3/268, 4/116.*

rastlanmaktadır.⁷ Yine Basra okulu dilcilerinden Müberred, (ö.285/898) *el-Kâmil* isimli eserinde hadisle istîşhâdda bulunmuştur.⁸

Hicrî ilk dört asırdaki sistematik sözlükler incelendiğinde, bu sözlüklerde istîşhâd amaçlı kullanılmış hadislerin azımsanmayacak sayıda olduğu görülmektedir. Hâfîl b. Ahmed, sistematik sözlüklerin ilki sayılan *Kitâbu'l-'ayn*'ında yüzlerce hadisi istîşhâd amaçlı kullanmıştır.⁹ Benzer şekilde, *el-Bâri' fî'l-luğa*¹⁰ *Cemheretü'l-luğa*¹¹, *es-Şihâh*¹² *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*,¹³ *Dîvânü'l-edeb*¹⁴ gibi erken dönemdeki sistematik sözlüklerde de kayda değer miktarda hadise istîşhâd malzemesi olarak yer verilmiştir. Dolayısıyla bu asırlarda özellikle sözlükçülerin hadisle istîşhâda daha yatkın oldukları anlaşılmaktadır.¹⁵ Sözlükçülerin hadisle istîşhâd konusunda nahivcilere göre daha esnek bir tutum sergilemelerinin, onların dilde değişmez bir kural inşâ etmekten ziyâde, lafızların mânâlarını kayıt altına almayı amaçlamalarından kaynaklandığı söylenebilir.¹⁶ Zirâ sözlük telifinin amacı, herhangi bir dönemde ortaya çıkmış ve lafzın anlam evrenine katılmış tüm mânâları kayıt altına almaktır. Hadisle istîşhâd konusunda nahivciler ve sözlükçüler arasındaki ayrışmanın nedeni, hadislerin kullanım amacındaki bu farklılık olabilir. Bir diğer neden ise nahiv kurallarının daha sabit ve değişmez olmaları, bu nedenle daha az sayıda şevâhid ile istinbât edilebilmeleridir. Buna karşın lafızların vaz' edildiği anlamlar daha çeşitli ve değişken olabilmektedir. Bu durum, lafızların tüm anlamlarını tam

⁷ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ', *Me'ânî'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî Muḥammed 'Alî Neccâr (Kâhire: Dâru'l-kütübî'l-Mısrıyye, 1955), 1/266, 1/280, 2/59, 3/64.

⁸ Ebû'l-'Abbâs Muḥammed b. Yezîd el-Müberred, *el-Kâmil fî'l-luğa*, thk. Muḥammed Ebû'l-Faḍl İbrâhîm (Kâhire: Dâru'l-fikrî'l-'Arabî, 1997), 1/208, 2/213, 4/11, 4/22.

⁹ Hâfîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'ayn*, thk. İbrâhîm es-Sâmîrîrâî Mehdî el-Mahzûmî (Beyrût: Dâr ve Mektebetü'l-hilâl, t.y.), 1/237, 2/318, 3/379, 4/132, 6/170, 8/385.

¹⁰ Ebû 'Alî İsmâ'îl b. el-Kâsım el-Kâfî, *el-Bâri' fî'l-luğa*, thk. Hâşim eṭ-Ṭa'ân (Beyrût: Dâru'l-ḥadâratî'l-'Arabiyye, 1975), 217, 458, 497, 585.

¹¹ Ebû Bekr Muḥammed b. el-Ḥasen b. Düreyd, *Cemheretü'l-luğa*, thk. Remzî Münîr Ba'lebekkî (Beyrût: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1987), 1/169, 1/178, 1/397, 1/522.

¹² İsmâ'îl b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcu'l-luğa ve şihâhu'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed 'Abdulgaffûr 'Aṭṭâr (Beyrût: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1987), 2/718, 4/486, 5/791, 5/902.

¹³ İbn Fâris Ebu'l-Hüseyn Ahmed, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, thk. 'Abdusselâm Muḥammed Hârûn (b.y.: Dâru'l-fikr, 1979), 1/90, 2/110, 3/65, 4/326.

¹⁴ Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm b. el-Hüseyn el-Fârâbî, *Mu'cemu Dîvânü'l-edeb*, thk. Ahmed Muḥtâr 'Ömer (Kâhire: Müessesetü dâru's-şâ'bi li's-şahâfeti ve't-ṭibâ'ati ve'n-neşr, 2003), 1/138, 2/64, 3/56, 3/284.

¹⁵ Sa'îd el-Efgânî, *Fî uşûli'n-nahv* (Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1987), 49.

¹⁶ Ahmed Kâmeş, "el-Ḥadîşü'n-Nebeviyyü şâhiden luğaviyyen fî'l-mu'cemâti'l-ḳadîmeti mine'l-'Ayn ile'l-Lisân", *Mecelletü Câmî'ati'l-Emîr 'Abdulkâdir li'l-'ulûmi'l-İslâmiyyeti* 32/1 (2018), 187.

olarak ortaya koyabilmek için daha fazla sayıda ve daha çeşitli istişhâd malzemesinin kullanılmasını gerektirmiştir.

Arap dilcileri arasında, hadisle istişhâd konusundaki tartışmaların, nahivde hadisle istişhâdın yaygınlaştığı hicrî yedinci yüzyılda başladığı kabul edilmektedir.¹⁷ İlk dönem dilcileri, hadislerle istişhâd yapılıp yapılmayacağı ile alakalı herhangi bir görüş belirtmemekle beraber, eserlerinde hadisleri istişhâd malzemesi olarak sınırlı sayıda kullanmışlardır. Ancak ilk dönem dilcilerinin konuyla ilgili olumlu ya da olumsuz bir görüş bildirmemiş olmaları, sonraki dönemlerde nahivde hadislerle istişhâd konusunda farklı görüşlerin ve tartışmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dilde hadislerle istişhâd edilemeyeceği konusunda üç farklı görüş mevcuttur. Bir kısım dilciler hadisle istişhâdı câiz görmezken bazıları câiz olduğunu belirtmiştir. Bu konudaki üçüncü görüş ise hadisle istişhâdın belirli kurallar çerçevesinde câiz olabileceği şeklindedir.¹⁸

Hadisle istişhâdı câiz görmeyenler, bu görüşlerini hadislerin lafız ile değil mânâ ile aktarılması ihtimâli, râviler arasında Arap olmayan kişilerin bulunması ve ilk dönem âlimlerinin hadisle istişhâdı tercih etmemesi iddiaları üzerine temellendirmişlerdir.¹⁹ Bu konudaki tartışmaları başlatan kişinin İbnu'z- Zâic (ö.680/1281) olduğu kabul edilmektedir.²⁰ İbnu'z- Zâic'e göre ilk dönem dilcilerinin hadisle istişhâda mesafeli oluşunun sebebi, hadislerin mânâ ile rivâyet edilmesine cevaz verilmesidir. Bu nedenle erken dönem dilcileri istişhâd için fasih Araplardan gelen dil malzemesini ve Kur'ân âyetlerini tercih etmişlerdir. Bununla beraber İbnu'z-Zâic, Hz. Peygamber'in Arapların en fasihi olduğunu ve mânâ ile rivâyete cevaz verilmemiş olsaydı hadislerin istişhâd açısından en uygun malzeme olacağını da belirtmiştir.²¹

Hadisle istişhâd hakkında olumsuz görüşlerini daha keskin bir dille ifade eden Ebu Hıyyân el-Endelusî, (ö.745/1344) hadisle istişhâda sıklıkla başvurması nedeniyle İbn Mâlik'i (ö. 672/1274) eleştirmiş, müteakaddim ve müteahhir dil ulemâsının hadisle istişhâdı tercih etmediğini ifade etmiştir. Erken dönem

¹⁷ Hıdice el-Hadışi, *Mevkıfu'n-nuhât mine'l-ihticâc bi'l-hadisi's-şerîf* (Irak: Dâru'r-râşid, 1981), 16.

¹⁸ Nilüfer Kalkan Yorulmaz, *Hicrî İlk Üç Asır Arap Dili ve Belagatı Kaynaklarında Rivayet Sistemi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2017), 16-17; Nusretin Bolelli, "Nahivde Hadisle İstişhâd Meselesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5-6 (1987), 166.

¹⁹ Efğânî, *Fî uşûli'n-naḥv*, 47-48.

²⁰ Özbalkıç, *Kur'ân ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü*, 205.

²¹ Ebu'l-Faḍl Celâlüddîn 'Abdurrahmân es- Suyûṭî, *el-İktirâḥ fî uşûli'n-naḥv*, thk. 'Abdulhakîm 'Aṭiyye (Dimaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 2006), 46.

dilciler arasında hadisle istişhâdın yaygın olmadığı şeklindeki bu iddia, hadisle istişhâdın câiz görülmemesinin nedenlerinden biri sayılmaktadır.²²

Hadisle istişhâdın câiz olduğunu belirtenler ise, Hz. Peygamber'in fesâhati konusunda bir şüphe bulunmaması, hadislerin belli bir rivâyet zinciri ile aktarılması ve ilk dönem dil âlimlerinin yer yer hadisle istişhâd yapması şeklindeki gerekçelerle hadisleri güvenilir bir istişhâd malzemesi olarak görmüşlerdir.²³ Bu görüşte olanların başında İbn Mâlik ve Rażî el-Esterâbâdî (ö. 688/1289'dan sonra) gelmektedir.²⁴

Hadisle istişhâdın belirli şartlara bağlı olarak câiz olabileceğini öne sürenler ise lafız ile aktarıldığı kesin olan sahih hadislerle istişhâd yapılabileceğini belirtmişlerdir. *el-İktirâh* isimli eserinde dilcilerin hadisle istişhâd ile ilgili tartışmalarını aktaran Suyûţî, (ö. 911/1505) hadisle istişhâdın Hz. Peygamber'den lafzen nakledilmiş hadislerle mümkün olacağını; ancak böyle hadislerin kısa hadisler olup sayılarının oldukça az olduğunu belirtmiştir. Buna ek olarak Suyûţî, hadislerin çoğunun mânâ ile rivâyet edilmesi ve râvîler arasında Arap olmayan unsurların varlığı nedeniyle hadislerin lafızlarının değişmiş olabileceğini de ifade etmiştir.²⁵

Bu tartışmalar gözden geçirildiğinde, dilde hadisle istişhâd probleminin odak noktasının, Hz. Peygamber'den mânen aktarılan hadislerin lafızlarının nahiv kuralları için bir kaynak olup olamayacağı ikilemi olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu tartışmaların ortaya çıktığı dönemin öncesinde de hadisler, istişhâd için öncelikli tercih edilen bir malzeme olmasa da çeşitli dil kitaplarında kendine yer bulmuştur. Anlaşılan o ki hadisler, dilciler ve özellikle lugat âlimleri tarafından Hz. Peygamber'den lafzen ya da mânen aktarılıp aktarılmaması tartışmalarının ötesinde, belli bir coğrafyada ve dönemde yaşayan insanların kullandığı dili yansıtan ve bu nedenle Arap dili açısından bilgi ve kanıt değeri olan metinler olarak görülmüştür.

İlk asırlardan itibaren dilciler arasında hadislerin istişhâd malzemesi olarak görece daha az kullanılmasının nedenlerinden biri, hadislerin Arap şiirine ve Kur'ân âyetlerine göre kaynak özelliği açısından üçüncü sırada olmasıdır. Zirâ ilk dönemlerden itibaren hicrî 150. yıla kadarki fasih Arap şiirinin istişhâd amaçlı kullanımı temel bir kuraldı ve güvenilir bir edebî kaynak olan Arap şiiri sözlükçüler ve nahivciler için önemli bir arşiv konumundaydı.²⁶ Lafzen rivâyeti

²² Suyûţî, *el-İktirâh fî uşûli'n-nahv*, 44.

²³ Özbalıkçı, *Kur'ân ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü*, 209-210.

²⁴ el-Ĥadîsî, *Mevkifu'n-nuĥât mine'l-iĥticâc bi'l-hadîsi's-şerîf*, 22.

²⁵ Suyûţî, *el-İktirâh fî uşûli'n-nahv*, 43.

²⁶ Soner Gündüzöz, "Arapça Sözlükbilimi ve Sözlük Çalışmaları", *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, ed. İsmail Güler (İstanbul: İSAM yayınları, 2014), 26.

ve fesâhati konusunda bir şüphe olmayan, tüm kırâatleri ile istişhâd edilebileceği konusunda icmâ' bulunan²⁷ Kur'ân-ı Kerîm de istişhâd malzemesi açısından oldukça zengindi. Dolayısıyla hadisler, Arap dili açısından, Arap şiiri ve Kur'ân âyetlerinin ardında yer alan bir istişhâd malzemesi haline gelmiştir.

2. Kürâunneml'in Hayatı ve İlmî Kişiliği

Kürâunneml'in tam adı Ebu'l- Hasan 'Alî b. el- Hasan b. el- Hüseyin el-Hünâî el-Ezdî (ö. 310/922) dir. Kaynaklarda, kısa boylu, engelli ya da farklı bir görünüşe sahip olması sebebiyle "karınca bacak"²⁸ anlamına gelen "كرع النمل" "Kürâunneml" diye bilinmekte, kısaca "Kürâ'" diye bahsi geçmektedir.²⁹ Ezd kabilesine ve ataları Hünâe b. Mâlik³⁰ ve Devs b. 'Adnân'a nisbesi sebebiyle ayrıca el-Ezdî, el-Hünâî, ed-Devsî, diye de tanınır.³¹

Biyografik kaynaklar, Kürâunneml'in hayatına dair detaylı bilgi içermemektedir. Ulaşılan bilgiler, onun hicrî üçüncü yüzyılın ikinci çeyreğinde Mısır'da doğduğuna, yaşadığına ve İbn Düreyd (ö. 321/933) ile çağdaş olduğuna işaret etmektedir.³²

Kürâ', Mısır'daki ilk sözlükçülerden biri sayılmakta olup özellikle Mısırlı, Mağribli ve Endülüslü dilcileri etkilemiştir. Daha sonraki dönemlerde telif edilen sözlükler Kürâ'dan pek çok alıntı içermektedir. Kürâ' ayrıca *et-tertibü'n-nuţki* olarak bilinen telaffuza dayalı alfabetik sistemi ilk kullananlardan biridir. Kürâ', eserlerinde ayırım yapmadan Basra ve Kûfe okullarına mensup dilcilerden alıntı yaptığı için³³ onun hangi okula mensup olduğu konusunda farklı değerlendirmeler vardır. Müellifin Basra okulundan olduğunu belirtenler

²⁷ Suyûtî, *el-İktirâh fi uşûli'n-naĥv*, 73.

²⁸ Hâlîl b. Aĥmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 1/199.

²⁹ Cemâlüddîn 'Ali b. Yusuf el-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuĥât*, nşr. Muĥammed Ebû'l-Faĥl İbrâhîm (Kâhire: Dâru'l-fikri'l-'Arabî, 1986), 2/240; Hayruddîn b. Maĥmûd b. Muĥammed ez-Ziriklî, *el-A'lâm: Kâmûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ' mine'l-'Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikin* (Beyrût: Dâru'l-'ilm li'l-melâÿîn, 2002), 4/272.

³⁰ Mâlik b. Fehm el-Ezdî ve oğlu Hünâe b.Mâlik, Umman bölgesine yerleşen ilk Yemenliler olarak kabul edilmektedir. Babasının yanında Acemlerle savaşmış olan Hünâe, Umman'da saygı gören ağırbaşlı hükümdarlardan biri olarak bilinmektedir. Sâlim b. Ĥumûd es-Siyâbî el-İbâzî, *İs'âfü'l-a'yân fi enşâbi ehli 'Ummân*, thķ. Maĥmûd Sa'îd eĥ-Tantâvî (Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1965), 90-91.

³¹ Ebû 'Abdullâh Yâĥût b. 'Abdullâh er-Rûmî Yâĥût el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ: İrsâdu'l-erîb 'ilâ ma'rifeti'l-edîb*, thķ. İĥsân 'Abbâs (Beyrût: Dâru'l-ġarbi'l-İslâmî, 1993), 4/573; Ebu'l-Ferec Muĥammed b. Ebî Ya'kûb İşâĥ b. Muĥammed b. İşâĥ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thķ. Rızâ Teceddüd (Beyrût: Dâru'l-ma'rife, 1971), 91-92.

³² Yâĥût el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ*, 4/573.

³³ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luġa*, 10.

olduğu gibi³⁴ Kûfe okuluna mensup olduğu görüşünü benimseyenler de mevcuttur.³⁵ Fakat Kürâunneml'in eserlerinde hem Basra hem de Kûfe okullarına mensup diltelerin görüşlerini aktarması, onun belirli bir okula bağlı kalmaktansa, daha çok iki okulun birleştiren bir yaklaşımı benimsediğini göstermektedir.³⁶

Kaynaklarda Kürâ'ın hocaları, ilmî çalışmaları ve seyahatleri hakkında da yeterli bilginin olmadığı tespit edilmiştir. Ancak eserlerinde alıntı yaptığı iki isim yer almakta ve bu kişilerin Kürâ'ın hocası olma ihtimali bulunmaktadır. Bu kişilerden biri Ebû 'Ali Aḥmed b. Ca'fer ed-Dîneverî,³⁷ (ö.289/902) diğeri Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk el-İşfahânîdir.³⁸ (ö.287/900).

Dilbilim ve sözlükçülük alanında birçok eser verdiği belirtilen Kürâunneml'in, bu çalışmalarından sadece üçünün günümüze ulaştığı tespit edilebilmiştir. Bu eserler, *el-Müntehab*,³⁹ *el-Mücerred*⁴⁰ ve bu çalışmanın konusu olan *el-Münecced fi'l-luğa*dır. Kaynaklarda Kürâ'ın eserleri olarak isimlerinden bahsedilen, ancak günümüze ulaşmamış olduğu düşünülen eserleri ise şunlardır:

³⁴ Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, 2:240.

³⁵ İbnü'n -Nedîm, *el-Fihrist*, 91.

³⁶ Seyf b. Sâlim b. Fuḍayl el-Muskerî, "Bejne'l-mezhebeyn: Kürâ'unneml enmûzecen", *'Alâmu ve menâhicü fî şinâ'ti'l-mu'cemiyyeti: Kürâ'unneml ve cühuduhü'l-luğavîyyeti nemûzecen*, Ed. Komisyon ('Ummân: Meṭâbi'u vizâratî'l-i'lâm, 2022), 24.

³⁷ Ebu'l-Ḥasen 'Alî b. el-Ḥasen el-Hünâî Kürâunneml, *el-Müntehab min ğarîb-i kelâmi'l-'Arab*, thk. Muḥammed b. Aḥmed el-'Ömerî (Mekke: Câmî'atü Ümmi'l-Kurâ, 1989), 705, 687.

³⁸ Kürâunneml, *el-Müntehab min ğarîbi kelâmi'l-'Arab*, 726, 728, 756, 778; Ebu'l-Ḥasen 'Ali b. el-Ḥasen el-Hünâî Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, thk. Dâhî 'Abdulbâkî Aḥmed Muḥtâr Ömer (Kâhire: 'Âlemü'l-kütüb, 1988), 362.

³⁹ Kürâunneml, *el-Müntehab min ğarîbi kelâmi'l-'Arab*, 45.

⁴⁰ Ebu'l-Ḥasen 'Alî b. el-Ḥasen el-Hünâî Kürâunneml, *el-Mücerred fi ğarîbi kelâmi'l-'Arab ve luğâtiha*, thk. Muḥammed b. Aḥmed el-'Ömerî (Mekke: Mektebetü's-şakâfeti'd-dîniyye, 1992), 31.

*el-Münadđad*⁴¹ *el-Evzân*⁴² *el-Münemnem*, *el-Muntağam*, *el-Müveşşâ*, *el-Mu'avvef*,⁴³ *el-Muşahhâf*, *el-Munazzam*, *Emsiletü'l-ğarîb 'alâ vezni'l-ef'âl*,⁴⁴ *el-Ferîdâ*⁴⁵ *el-Mücehhed*,⁴⁶ *Lehce fi'l-luğa*.⁴⁷

3. *el-Münecced fi'l-luğa*

el-Münecced fi'l-luğa, hicrî üçüncü yüzyılın sonunda Kürâunneml tarafından telif edilmiş bir müşterek lafız sözlüğüdür. Esere isim olarak seçilen münecced, (مُنَجَّد) “düzenlenmiş⁴⁸ ölçülüp tartılmış”⁴⁹ anlamlarına gelmektedir. Günümüze ulaşabilmiş en eski ve kapsamlı müşterek lafız sözlüklerinden biri olan *el-Münecced fi'l-luğa*'da⁵⁰ yaklaşık 850 madde işlenmektedir. Kendi içerisinde altı bölüme ayrılan sözlüğün ilk beş bölümünün her biri, farklı bir konudaki müfredâtı derlemiş ve bu bölümleri içerdikleri sözcüklerin dâhil olduğu anlam alanlarına göre başlıklandırılmıştır. Altıncı bölüm ise *et-tertibü'n-nuţķ*⁵¹ de denilen telaffuza dayalı alfabetik sistem ile telif edilmiştir. Sözlüğün bölümlerinin isimleri; *baştan ayağa vücut organları*,⁵² *canlı türleri*,⁵³ *kuşlar ve benzerleri*,⁵⁴ *silahlar*,⁵⁵ *gökyüzü ve aşağısındakiler*⁵⁶ *yeryüzü ve üzerindeki*⁵⁷

⁴¹ Yâķût el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ*, 4/573.

⁴² Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuĥât*, 2/240.

⁴³ Cemâlüddîn Muĥammed b. Ya'kûb Firûzâbâdî, *el-Bulġa fî terâcimi e'immeti'n-naĥv ve'l-luğa* (Dımaşķ: Dâru Sa'deddîn li't-ĥibâ'ati ve'n-neşr ve't-tevzî', 2000), 207.

⁴⁴ Yâķût el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ*, 4/573.

⁴⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 92.

⁴⁶ Ebu'l-Fağl Celâlüddîn 'Abdurrahmân es-Suyûtî, *Buġyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luġaviyyîn ve'n-nuĥât*, thķ. Muĥammed Ebû Fağl İbrâhîm (Beyrût: el-Mektebetü'l-'asriyye, 1981), 2/158.

⁴⁷ İsmail Paşa el-Baġdâdî, *Hediyyetu'l-'ârifîn: Esmâu'l-müellifîn ve âşâru'l-muşannifîn* (İstanbul: Müessesetü't-târîĥi'l-'Arabî, 1951), 1/676.

⁴⁸ Cemâluddîn Muĥammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrût: Dâr-u şâdir, 1993.), 3/416.

⁴⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 3/418.

⁵⁰ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 18.

⁵¹ Ĥüseyn Naşşâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabi: Neş'etuhû ve taĥavvuruhû* (Ķâhîre: Dâru'l-Mışr littibâ'ati, 1988), 65.

⁵² Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 30.

⁵³ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 59.

⁵⁴ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 84.

⁵⁵ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 98.

⁵⁶ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 102.

⁵⁷ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 107.

şeklindedir. Sözlük Aḥmed Muḥtâr 'Ömer ve Ḍâḥî 'Abdulbâkî tarafından 1976 yılında tahkik edilerek yayımlanmıştır⁵⁸

4. el-Münecced fi'l-luğa' da Kullanılan Hadisler

4.1. «ليس في الجبّة صدقة» ومنه الحديث المرفوع :

“Atta sadaka (zekât) yoktur.”

Kürâ' organ isimlerinden oluşan birinci bölümdeki bu hadisi zikrederken “ ومنه ” ifadesini kullanarak hadisin Hz. Peygamber'e atfedildiğini belirtmiştir. Müellifin kısmen alıntılacağı bu hadis, الجبّة maddesinin “at” anlamına gelişine şahid gösterilmiştir.⁵⁹ Ebû 'Ubeyd el-Ḍâşım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) aktardığı hadisin tam metni; «أَيَسُّ فِي الْجَبَّةِ وَلَا فِي الْكُسْعَةِ وَلَا فِي النَّحَّةِ صَدَقَةٌ» « şeklindedir.⁶⁰

4.2. وجاء في الحديث أنّ رجلاً أتى النبي صلى الله عليه وسلم فقال: «يا رسول الله أكلتُنا الضَّبْعَ»، عليه وسلم: «عَظِيْرُ ذَلِكَ أَخُوْفٌ عَلَيْكُمْ عِنْدِي: أَنْ تُصَبَّ عَلَيْكُمْ الدُّنْيَا صَبًّا». الله فقال النبي صلى

Nebî (sav)'e bir adam gelerek, “Ey Allah'ın Resûlü, kuraklık bizi mahvetti.” dedi. Bunun üzerine Nebî (sav), “Bundan daha çok korktuğum şey, dünya nimetlerinin üzerinize bolca dökülmesidir.” buyurdu.⁶¹

Bu hadis, sözlüğün canlı türlerinden bahsedilen ikinci bölümündeki الضَّبْع maddesinin “sıkıntı ve kuraklık” anlamını delillendirmek için kullanılmıştır. Müellif, maddeyi eş anlamlıları olan الشِدَّة ve الجَدْب kelimeleri ile açıklamış, ardından ilgili hadisi zikretmiştir.⁶²

Sözlüğün yeryüzü ve onun üzerindeki isimli altıncı bölümündeki maddelere istîşhâd edilen hadisler şunlardır:

⁵⁸ İsmail Durmuş, “Kürâunneml”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 26/ 561.

⁵⁹ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 31.

⁶⁰ Ebû Bekr Aḥmed b. Hüseyñ b. 'Alî el-Beyhaḳî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thḳ. Muḥammed 'Abdülkâdir 'Aṭâ (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2003), 4/199; Ebû 'Ubeyd Ḍâşım b. Sellâm, *Ġarîbu'l-Ḥadîş*, thḳ. Hüseyñ Muḥammed Şeref (Kâhire: el-Hey'etü'l-'âmmeti li şu'ûni'l-meṭâbi'i'l-Emîriyye, 1984), 1/122.

⁶¹ Ebû Bekir b. Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-muşannef fi'l- eḥâdîş ve'l-âşâr*, thḳ. Ḥamd b. 'Abdillâh el-Cum'a, Muḥammed b. İbrâhîm el-Leḥîdâ (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2004), 8/137.

⁶² Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 63.

4.3. وَرَوَى عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ أَنَّهُ قَالَ - وَقَدْ أَصَابَتِ النَّاسَ زَلْزَلَةٌ -: «أَزَلَّتِ الْأَرْضُ أَمْ بِي أَرْضٌ؟»⁶³

İbn 'Abbâs'dan gelen bir rivâyete göre, bir defasında deprem meydana gelmiş ve bunun üzerine İbn 'Abbâs: "Yeryüzü mü sarsıldı yoksa ben mi titriyorum?" buyurmuştur.⁶³

İbn 'Abbâs'dan aktarılan bu mevķûf hadis⁶⁴ الأَرْضُ maddesinin "titreme ve sarsıntı" anlamına şâhid olarak kullanılmıştır. Kürâ', bu kelimenin "insanın titremesi" anlamına geldiğini belirtmek için "titreyen adam" anlamındaki "رَجُلٌ" ifadesini örnek vermiştir.⁶⁵

4.4. وَمِنْهُ قَوْلُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِرَجُلٍ مِنَ الْأَنْصَارِ قَالَ لَهُ: «أَلَا تَسْتَعْمِلُنِي كَمَا اسْتَعْمَلْتُمْ فَلَانًا؟» فَقَالَ: «إِنَّكُمْ سَتَلْقَوْنَ بَعْدِي أَثْرَةً فَاصْبِرُوا حَتَّى تَلْقَوْنِي عَلَى الْحَوْضِ.»

Ensârdan bir adamın Nebî (sav)'e, "Beni de falancayı görevlendirdiğin gibi görevlendirmez misin?" diye sorması üzerine Hz. Muhammed ona "Siz benden sonra adam kayırmalarla karşılaşacaksınız. O halde benimle havuz başında buluşana kadar sabredin" diye cevap verdi.⁶⁶

Müellif bu hadisi الأَثْرَةُ maddesine şâhid olarak getirmiştir. Kürâ', kelimeyi "arkadaşını bir konuda diğerlerinden üstün tutmak, ona özel bir ayrıcalık tanımak" şeklinde tanımladıktan sonra söz konusu hadisi kullanarak bu anlamı delillendirmiştir.⁶⁷

4.5. وَمِنْهُ الْحَدِيثُ الْمَرْفُوعُ حِينَ أَنْزَلَتْ عَلَيْهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - سُورَةَ: {أَقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ}: «فَجَاءَ بِهَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَرَعْدُ بَوَادِرِهِ فَقَالَ: زَمَلُونِي زَمَلُونِي.»

"Allah Rasülü (sav)'e kendisine 'Alaķ Sûresi'nin birinci âyeti⁶⁸ {أَقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ} nâzil olduğunda titreyen omuz etleriyle gelmiş ve "Beni örtün, beni örtün" demiştir.⁶⁹

Hadis kaynaklarında ise bu hadis, فَرَجَعَ بِهَا رَسُولُ اللَّهِ تَرَعْدُ بَوَادِرِهِ، حَتَّى دَخَلَ عَلَى خَدِيجَةَ، şeklinde geçmektedir.⁷⁰ Müellif, bu hadisi البَادِرَةُ maddesinin anlamlarından birini açıklamak için kullanmıştır. Kürâ' kelimenin çoğul formunun بَوَادِرٍ olduğunu belirttikten sonra, sözcüğü "omuz ile boyun arasındaki

⁶³ 'Abdullâh b. Muḥammed b. 'Abdilberr en-Nemerî, *el-İstizkâr*, thķ. Sâlim Muḥammed 'Aṭâ Muḥammed 'Alî Mu'aviḍ (Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2000), 2/418.

⁶⁴ İsnadın Hz. Peygamber'e ulaşmadan sahâbîde durması veya durdurulması. Abdullah Aydınlı, "Mevķuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/437.

⁶⁵ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luĝa*, 108.

⁶⁶ Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. İsmâ'îl b. İbrâhîm el-Buḥârî, *Şaḥîḥu'l-Buḥârî*, thķ. Muştafa Dîb el-Buĝâ (Dimaşķ: Dâru İbn Keşîr; Dâru'l-Yemâme, 1993), "Fezâ'ilü's-şâḥâbe", 38 (No: 3581).

⁶⁷ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luĝa*, 112.

⁶⁸ el-'Alaķ 96/1.

⁶⁹ Buḥârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 444 (No. 467).

⁷⁰ Buḥârî, "Kitâbu't-Tefsîr", 444 (No. 467).

et parçasına verilen isim” şeklinde anlamlandırmıştır. Bu maddeye şâhid olarak kullandığı yukarıdaki hadisi zikrederken pek çok yerde yaptığı gibi cümleye “ومنه الحديث المرفوع”⁷¹ ifadesiyle başlamıştır.

4.6. «تابِعنا الأعمالَ فلم نَجِدْ شيئاً أبلغَ في طلبِ الآخرةِ من الرُّهدِ فيِ ومنه حديثُ أبيِ واقدِ اللَّيثيِّ: «الدنيا

Ebû Vâkıd el-Leysi'î'den rivâyet edilmiştir ki: “Amellerimizi sürekli ve özenle yaptık, inceledik ve ahireti kazanmanın dünyadan uzak durmak kadar etkili başka bir yolunu bulamadık.”⁷²

Kürâ', burada تَابِع fiilinin “takip etme, özenle yapıp sağlamlaştırma” şeklindeki anlamını açıklamış, fiili تَابِع الرَّجُلِ عَمَلَهُ (Adam işini takip etti/özenle yaptı.) şeklinde cümle içinde kullanmış ve söz konusu mevķûf hadisi şâhid olarak zikretmiştir.⁷³

4.7. «جَدَبَ عَمْرُ بْنُ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ السَّمَرَ بَعْدَ عَتَمَةَ.»

“Ömer bin Haţţâb (r.a) gece sohbetini ayıplamıştır.”⁷⁴

Kürâ bu mevķûf hadisi “ayıpladı” anlamındaki جَدَب fiiline şâhid olarak kullanmıştır. Müellif öncelikle الْجَدْبُ maddesinin anlamlarından birinin “kusur” olduğunu açıklamış, sonrasında kelimenin ism-i fâil ve fiil formunun جَادِبٌ ve جَدَبٌ olduğunu belirtmiştir.⁷⁵

4.8. «ومنه الحديثُ المرفوع: «إِنَّكَ إِذَا جَعْتَنَ دَفَعْتَنَ، وَإِذَا شَبِعْتَنَ خَجَلْتَنَ.»

“Siz aç kaldığınızda zavallı görünür, doyduğunuzda ise kibirlenirsiniz.”⁷⁶

Bu hadis, müellif tarafından الْخَجَل sözcüğünün “zenginlik anında yaşanan şımarma ve kibir” anlamına delil olarak gösterilmiştir. Müellifin merfû'

⁷¹ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-Luğa*, 136.

⁷² Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. 'Ali el-Beyhaķi, *Şu'abu'l-Îmân*, thķ. Muhammed Zağlûl (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 2000), 7/385.

⁷³ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-Luğa*, 148.

⁷⁴ Ebû 'Alî İsmâ'îl b. el-Ķâsim el-Ķâlî, *Şuzûru'l-Emâlî en-Nevâdir* (Ķâhire: Dâru'l-kütübi'l-Mışriyye, 1926), 1/95.

⁷⁵ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-Luğa*, 163.

⁷⁶ Ebu'l-Fağl Celâlüddîn 'Abdurrahmân es-Suyûtî, *ez-Ziyâdât 'alâ'l-Mevzû'ât*, thķ. Râmiz Hâlid Hâc Hasen (Riyad: y.y., 2010), 2/669.

olduğunu belirttiği, ancak sıhhatiyle ilgili bilgi vermediği bu hadisin,⁷⁷ kaynaklarda mevzû⁷⁸ olarak geçtiği görülmektedir.⁷⁹

4.9. وفي الحديث: « إن قَبْلَ الدَّجَالِ سِنِينَ خَدَاعَةٌ. »⁸⁰

“Deccâl'den önce aldatıcı yıllar olacaktır.”⁸⁰

Müellif خَدَعَ fiilinin “azaldı” anlamına geldiğini belirtmiş, daha sonra الرِّيقُ خَدَعَ (tükürük azaldı) şeklindeki cümle içinde kullanarak, tükürüğün azaldığında yoğunlaştığını ve yoğunlaştığında ise kötü koktuğunu belirtmiştir. Kürâ’, metafor olarak kullandığı bu açıklamaların ardından, hadis olarak zikrettiği « إِنَّ » « إِنَّ أَمَامَ الدَّجَالِ سِنِينَ خَدَاعَةٌ » ifadesini, Deccâl'in gelmesinden önceki yıllarda zekâtın azalacağı şeklinde açıklamıştır.⁸¹ Hadis kaynaklarında bu hadis « إِنَّ أَمَامَ الدَّجَالِ سِنِينَ خَدَاعَةٌ » şeklinde geçmektedir.⁸²

4.10. ومنه الحديث: « مَنْ يَأْتِ سُدَّ السُّلْطَانِ يَقْمُ وَيَقْعُدُ. »⁸³

“Sultan kapılarına gelen, ayakta bekler ve oturur.”⁸³

Müellifin hadis olarak zikrettiği bu mevzû rivâyet, السُّدَّةُ kelimesinin "kapı" anlamına gelişine istişhâd amaçlı kullanılmıştır.⁸⁴ Ebû ‘Ubeyd’den aktarılan bu rivâyette, Ebu’d-Derdâ’nın (ö. 32/652?) Mu’âviye’nin (ö.60/680) kapısına gelmesinden, fakat girmesine izin verilmemesinden bahsedilmektedir. Bunun üzerine Ebu’d-Derdâ’ şöyle demiştir: *“Kim sultanın kapısına gelirse, ayakta bekler ve oturur. Kim kapalı bir kapı bulursa, onun yanında genişçe açılmış başka bir kapı bulur. Dua ederse kabul edilir, isterse ona verilir.”⁸⁵*

4.11. « ومنه الحديث: « كان خَيْرَ شريكٍ، لا يُشارِي ولا يُمارِي. »⁸⁶

“O en hayırlı ortaktı; tartışmayan ve inatlaşmayan biriydi.”⁸⁶

⁷⁷ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 187.

⁷⁸ M. Yaşar Kandemir, “Mevzû”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/493.

⁷⁹ Suyûtî, *ez-Ziyâdât ‘alâ’l-Mevzû’ât*, 2/669.

⁸⁰ Ebû ‘Abdullâh Aḥmed b. Muḥammed b. Ḥanbel eş-Şeybânî Aḥmed b. Ḥanbel, *Müsnedü’l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel*, thḳ. Şu’ayb el-’Arna’ût, ‘Âdil Murşid v.dğr (Beyrût: Mü’essesetü’r-Risâle, 2001), 21/25.

⁸¹ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 188.

⁸² Aḥmed b. Ḥanbel, *Müsnedü’l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel*, 21/25.

⁸³ Kâsım b. Sellâm, *Ġaribu’l-Ḥadîs*, 5/169.

⁸⁴ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 224.

⁸⁵ Kâsım b. Sellâm, *Ġaribu’l-Ḥadîs*, 5/169.

⁸⁶ Ebû Bekr ‘Abdullâh b. Muḥammed İbn Ebî Şeybe, *el-Müsned*, thḳ. ‘Âdil b. Yûsuf el-’Azzâzî, Aḥmed b. Ferîd el-Mezîdî (Riyad: Dâru’l-Vaṭan, 1997), 2/350.

Bu hadis “tartıştı/mücâdele etti” anlamındaki شَارَى fiili için şâhid olarak kullanılmıştır. Müellif bu fiili شَارَيْتُهُ (Onunla tartıştım.) şeklinde cümle içinde kullanmış, eş anlamlısı olan لَاجَجَ fiili ile açıklamış, ardından, yukarıdaki hadisi zikretmiştir.⁸⁷ Bu hadis, kaynaklarda; «كُنْتُ شَرِيكِي فِي الْجَاهِلِيَّةِ فَكُنْتُ خَيْرَ شَرِيكٍ لَا تُدَارِيَنِي لَا تُدَارِيَنِي» şeklinde geçmektedir. Buna göre, Hz. Muhammed'in ticaret ortağı olan Sâib b. Ebu's-Sâib şöyle demiştir: “Ey Allah'ın Resûlü! Câhiliye döneminde sen benim ortağımdın ve sen en hayırlı ortakydın. Ne bana hile yapardın ne de benimle inatlaşırdın.”⁸⁸

4.12. وفي الحديث « شَرِكَةٌ عِنَانٌ ».

Kürâunneml'in hadis olduğunu belirterek küçük bir parçasını zikrettiği mevkuף bir rivâyette⁸⁹ geçen bu ifade “dizgin” anlamına gelen عِنَان maddesinde şâhid olarak kullanılmıştır. Kürâ', “شَرِكَةٌ عِنَانٌ” ifadesine, “iki kişinin ortak olarak ticaret yapması” şeklinde anlam vermiştir. عِنَان kelimesi de buradaki iki kişiyi temsil etmektedir, çünkü dizgin iki şerit halindedir.⁹⁰

4.13. ومنه الحديث: « لَا قَطْعَ فِي ثَمَرٍ وَلَا كَنْزٍ ».

“Meyvede ve hurma ağacının öz suyunda hırsızlık için el kesme yoktur”⁹¹

Bu hadis الكَنْز maddesinin “hurma ağacının gövde kısmından çıkan öz” şeklindeki anlamına şâhid olarak kullanılmıştır. Müellif, önce maddenin anlamını eş anlamlısı olan الجَمَار ile açıklamış, kelimenin tekil formunun كَنْزٌ olduğunu belirtmiş ardından söz konusu hadisi zikretmiştir.⁹²

4.14. ومنه الحديث المرفوع: « لَيْسَ عَلَى مُخْتَفٍ قَطْعٌ ».

“Mezar soyguncusuna el kesme cezası yoktur”⁹³

Hadis kaynaklarında tespit edilemeyen bu rivâyet, müellif tarafından hadis olduğu belirtilerek المَخْتَفِي kelimesinin “mezar soyguncusu” anlamına geldiğini belirtmek için kullanılmıştır. Kürâ' önce bu kelimeyi açıklamak için sık sık yaptığı gibi sözcüğün eş anlamlısı olan النَّبَّاس kelimesini kullanmış, ardından yukarıdaki

⁸⁷ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 234.

⁸⁸ İbn Ebî Şeybe, *el-Müsned*, 2/350.

⁸⁹ Ebu'l-Hüseyn Zeyd b. 'Alî Zeyne'l-âbidîn b. el-Hüseyn b. 'Alî b. Ebî Tâlib, *Müsnedü'l-İmâm Zeyd*, nşr. 'Abdü'l-'azîz el-Bağdâdî (Beyrût: Dâru'l-kütübü'l-İlmiyye, t.y.), 254.

⁹⁰ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 271.

⁹¹ Ebû 'İsâ Muḥammed b. 'İsâ et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muḥammed Şâkir, Fu'âd 'Abdulbâkî (Mısır: Şirketü Muştafâ el-Bâbî'l-Halebî, 1975), “Hudûd”, 19 (No: 1449).

⁹² Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 318.

⁹³ Ebû Hafız Sirâcüddîn 'Ömer b. İshâk el-Gaznevî, *el-Gurretü'l-münîfe fi tahkîki ba'zî mesâ'ili'l-İmâm Ebî Hanîfe* (Müessesetü'l-kütübî's-şekâfiyye, 1986), 164.

hadisi kelimenin bu anlamına şâhid olarak göstermiştir.⁹⁴ Rivâyet, dil kitapları⁹⁵ dışında, fıkıh kitaplarında geçmektedir.⁹⁶

4.15. وفي الحديث في زَمْزَمَ: «إنها هَزْمَةٌ جَبْرِيلُ.»

“Zemzem kuyusu Cibril’in açtığı çukurdur.”⁹⁷

Müellif, kısmen alıntıladığı bu hadisi “çukur haline gelmiş yer” anlamındaki هَزْمَةٌ kelimesini açıklamak için kullanmıştır. Kürâ’ öncelikle هَزْمَةٌ kelimesini açıklamış, yukarıdaki hadisi kelimenin bu anlamına delil göstermiş, ardından bu hadisteki söz konusu kelimenin çukur anlamına geldiğini, “Cibril ayağıyla yere vurdu ve oradan su fıskırdı.” şeklinde açıklamıştır.⁹⁸ Hadis, dil kitaplarında bu versiyonuyla,⁹⁹ hadis kaynaklarında ise « وَهِيَ هَزْمَةٌ جَبْرِيلُ » şeklinde yer almaktadır.¹⁰⁰

5. el-Münecced fi’l-luğa’nın Hadisle İstîşhâd Yöntemi

Müellif Kürâ’, el-Münecced fi’l-luğa’da bulunan diğer istîşhâd malzemelerinin sayısı göz önüne alındığında, en az hadislerle istîşhâd etmiştir. Sözlükte müellif tarafından hadis olduğu belirtilerek kullanılan 15 şevâhidin bulunduğu görülmektedir. Müellif hadisleri alıntılarken, hadislerin senedi ve sıhhati ile alakalı bilgi vermemekle beraber, bazen hadisin merfû¹⁰¹ olduğunu belirtmiş bazen de râvî ismi zikretmiştir. Kürâ’ istîşhâd için genel olarak kısa hadisler kullanmış, bazı hadislerin bağlamı bozulmayacak şekilde sadece ilgili kısmını zikretmiş, alıntı yaptığı yerlerin tamamında kullandığı şevâhidin hadis olduğunu belirtecek şekilde cümleye “و منه الحديث”, “و في الحديث” gibi ifadelerle başlamıştır. Müellif, kullandığı bazı hadisleri hadis kaynaklarında geçtiği şekliyle değil, bazı lafız değişiklikleri ile zikretmiştir. Eserdeki hadislerin özellikleri incelendiğinde, bir kısmının güvenilir hadis kaynaklarında geçtiği, bazısının mevzû’ hadis,

⁹⁴ Kürâunneml, el-Münecced fi’l-luğa, 327.

⁹⁵ Ebû Hayyân ‘Alî b. Muhammed Ebû Hayyân et-Tevhîdî, el-Beşâir ve’z-Zeğâir, thk. Vedâd el-Kâdî (Beyrût: Dâru Şâdir, 1988), 2/92.

⁹⁶ Gaznevî, el-Gurretü’l-münîfe, 164.

⁹⁷ ‘Ali b. ‘Ömer Dârekuṭnî, Sünenü’l-Dârekuṭnî, thk. Şu’ayb el-Arnâvût (Beyrût: Mü’essesetü’r-Risâle, 2004), 3/354.

⁹⁸ Kürâunneml, el-Münecced fi’l-luğa, 356.

⁹⁹ Ebû Manşûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî el-Ezherî, Tehzîbu’l-luğa, thk. Muhammed ‘Avd Mir’ab (Beyrût: Dâru İhyâ’it-turâsî’l-‘Arabî, 2001), 6/95; Ebû el-Hasan ‘Alî b. İsmâ’il b. Sîde, el-Muḥaşşas, thk. Halîl İbrâhim Ceffâl (Beyrût: Dâru İhyâ’it-turâsî’l-‘Arabî, 1996), 3/29.

¹⁰⁰ Dârekuṭnî, Sünenü’l-Dârekuṭnî, 3/354.

¹⁰¹ Abdullah Aydın, “Merfû”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/180.

bazılarının da mevkuף rivâyet olduğu görölmektedir. Müellif ayrıca kaynaklarda hadis olarak geçmeyen bir rivâyeti de hadis olarak zikretmiştir.

el-Münecced fi'l-luğa hakkında bazı kaynaklar, onun hadisle istişhâd yapan ilk sözlük olduğu yönünde bilgiler içermektedir.¹⁰² Fakat daha erken dönemlerde hadisle istişhâd yapan sözlüklerin varlığı bu iddianın doğru olmadığını düşündürmektedir.

Müellifin, hadisle istişhâd ettiği maddeleri neye göre seçtiği ve bu konuda hangi kriterleri esas aldığı belirsizdir. Örneğin müellif, sözlüğün *canlı türleri* isimli ikinci bölümündeki النَّسْنَس (nesnâs) maddesinin ana anlamını “*Avlanıp eti yenen bir tür yabanî hayvandır. İnsan biçiminde olup, insan gibi konuşabilmektedir. Tek gözlü, tek bacaklı ve tek kolludur.*” şeklinde detaylı bir biçimde açıklamış, fakat buna herhangi bir şâhid kullanmamıştır.¹⁰³ Ancak bu kelime, Ebû Hureyre'den (ö. 58/678) aktarılan bir hadiste, ذَهَبَ النَّاسُ وَبَقِيَ النَّسْنَسُ (İnsanlar gitti, geriye nesnâslar kaldı)¹⁰⁴ şeklinde geçmektedir. Kürâ', bu maddeye söz konusu hadisle istişhâd edebilecekken etmemeyi tercih etmiştir.

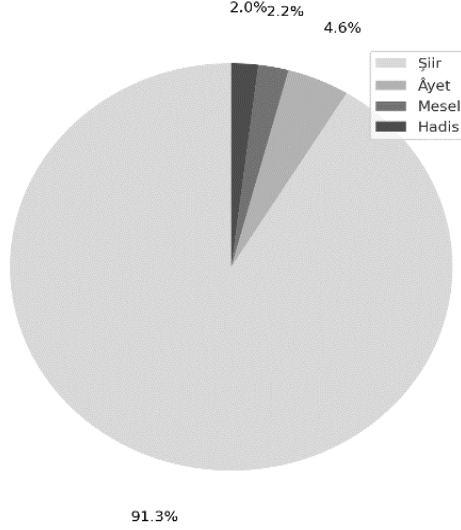
Kürâ'ın kullandığı hadislerin sözlükteki dağılımı incelendiğinde, bir tanesinin *baştan ayağa vücut organları* isimli birinci bölümde, birinin *canlı türleri* isimli ikinci bölümde, on üç tanesinin *yeryüzü ve onun üzerindeki* isimli altıncı bölümde yer aldığı görölmektedir. Bu bölümler dışında kalan bölümlerde hadisle istişhâd yapılmamıştır. Bu dağılımın muhtemel nedeni, son bölümde diğer bölümlere göre daha fazla madde bulunması ve bu bölümün çok çeşitli anlam alanlarından sözcükler içermesidir. Bir diğer neden ise ilk beş bölümün anlam alanlarına göre ayrılmış konulu sözlük özelliğinde olması nedeniyle bu anlam alanlarında kullanılan kelimelerin geçtiği hadislerin sayıca azlığı olabilir.

Müellifin, sözlükte kullandığı istişhâd malzemesinin çoğu Arap şiiirdir. Eserde yaklaşık 700 yerde şiiirle istişhâd yapıldığı görölmektedir. Bunun dışında sözlükte yaklaşık olarak 32 âyet, 17 mesel ve 15 hadisin istişhâd amaçlı kullanıldığı görölmektedir. Sözlükteki şevâhidin oransal olarak dağılımı şu şekildedir:

¹⁰² Durmuş, “Kürâunneml”, 561.

¹⁰³ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 83.

¹⁰⁴ Ebû Hureyre'den şöyle nakledildi: “İnsanlar gitti, geriye nesnâs kaldı.” Kendisine, “Nesnâs nedir?” diye sorulduğunda şu cevabı verdi: “İnsanlara benzeyen, ancak insan olmayan varlıklardır.” Ebû Bekr Aħmed b. Hüseyn b. 'Ali el-Beyhakî, *Kitâbu'z-zühdi'l-kebir*, thk. 'Amir Aħmed Haydar (Beyrût: Müessesetü'l-kütübi's-şekâfiyye, 1996), 123.

Hadislerin sözlükteki istişhâd malzemeleri arasında küçük bir yer tutması ve Kürâ'ın hadislerle istişhâda fazla yer vermemesi, onun hadisle istişhâd konusunda çekincesi olduğu izlenimini uyandırsa da, bu durumun gerçeği yansıtmadığı anlaşılmaktadır. Zirâ sözlükteki maddeler için istişhâd edilen Kur'ân âyetleri de sınırlı sayıdadır. Ayrıca müellifin istişhâd için seçtiği hadisler incelendiğinde, hadislerin sıhhati ya da senedi ile alakalı belli bir kriter gözetmediği görülmektedir. Dolayısıyla dilde hadisle istişhâdı câiz görmeyenlerin iddialarının aksine, Kürâ'ın hadislerin mânen rivâyet edilmesini bir sorun olarak görmediği, bu nedenle kullandığı az sayıdaki hadis için bile seçici davranmadığı söylenebilir. Müellifin hadisle istişhâd konusundaki yaklaşımının, hadislerle bir sözlük bilimci gözüyle bakmak, sıhhatlerinden ve senetlerinden bağımsız olarak, hadisleri bir lafzın vaz' edildiği mânâyı açıklayan dil malzemesi olarak kullanmak şeklinde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim sözlükçüler, nahivcilerin aksine hadisleri bir kural ortaya koymak için değil, lafızların anlamını desteklemek için kullanmış ve bu nedenle sözlüklerin içerisine dâhil etmişlerdir. Bu noktada Kürâunneml'in de hadisleri, lafızların anlamlarını ortaya koymak için destekleyici bir öge olarak kullandığını söylemek daha doğru olacaktır.

SONUÇ

Arap dilinde hadisle istişhâd konusundaki tartışmaların hicrî yedinci yüzyılda başladığı kabul edilmektedir. Söz konusu tartışmalara bakıldığında, dilde hadisle istişhâda sıcak bakmayanların gerekçelerinden birinin erken dönemde Arap dili ile ilgili eserler veren müelliflerin hadisle istişhâda mesafeli durdukları iddiasıdır. Bu iddia özelinde, ilk dönem dilcilerinin eserleri incelendiğinde, kullandıkları hadislerin sayısının diğer istişhâd malzemelerinin sayısına göre gerçekten de

daha az olduğu görülmektedir. Fakat eserlerin telif amacı ve türü göz önüne alındığında, nahivcilerin ve sözlükçülerin hadisle istîşhâd konusunda farklı yaklaşımlar sergilediği anlaşılmaktadır. Zirâ sözlükler, nahiv eserleri gibi bir kural inşâ etmek için değil, lafızların vaz' edildiği anlamların tespiti için telif edildiklerinden sözlük müellifleri kelimelerin anlamlarını tespit için hadisle istîşhâda nahivcilerden daha fazla başvurmuşlardır. Nitekim Halîl b. Aḥmed, *Kitâbu'l-ayn*'ında çok sayıda hadisle istîşhâd yapmışken, nahiv eseri olan *Kitâbu'l-cüme'l*'de birkaç hadis istîşhâdı ile yetinmiştir.

Kürâunneml, hicrî üçüncü yüzyılda, hadisle istîşhâd konusundaki tartışmaların henüz öne çıkmadığı bir dönemde Mısır'da yaşamış ve Arap sözlük bilimi ile ilgili çalışmalar yapmış bir dilcidir. Mısır'daki ilk sözlük yazarlarından biri olan Kürâ', farklı coğrafyalardaki dilcileri etkilemiş ve kendisinden pek çok alıntı yapılmıştır. Müellifin günümüze ulaşan ve müşterek lafız sözlükleri kategorisinde olan *el-Münecced fi'l-luğa* isimli sözlüğü, hadis olarak zikredilmiş 15 şevâhid içermektedir. Hadislerin dışında müellif, sözlüğün maddeleri için yaklaşık olarak 709 beyit, 32 âyet ve 17 mesel ile istîşhâdda bulunmuştur. Bu dağılıma göre, eserde kullanılan şevâhid içinde sayıca en az olanın hadisler olduğu görülmektedir. Müellifin kullandığı hadisler incelendiğinde bazılarının güvenilir hadis kaynaklarında bulunduğu, bir kısmının mevkuḫ rivâyetler olduğu, bazılarının ise zayıf ya da mevzû hadisler arasında yer aldığı, bir tanesinin de hadis kaynaklarında geçmediği anlaşılmaktadır. Buna ek olarak Kürâ', bazı hadislerin lafızlarını hadis kaynaklarında geçtiği şekilde zikretmemiştir. Bu verilerden, müellifin istîşhâd amaçlı kullandığı hadisleri seçerken hadislerin sıhhatini ya da Hz. Peygamber'den lafzen aktarılmış olmasını bir kriter olarak görmediği sonucu çıkmaktadır. Kürâ', bir sözlük bilimci olarak hadisleri sıhhatinden bağımsız, güvenilir, geçerli ve anlamı destekleyici bir dil malzemesi olarak görmüş, kelimelerin anlamlarını tespit etmede ve kayıt altına almada bu malzemedен yararlanmıştır. Arap dili ilimlerinin her biri, dili farklı bir açıdan ele almakta ve kendine özgü bir amaca hizmet etmektedir. Bu durum, dildeki istîşhâd malzemesinin işlevi ve kullanımının farklılık göstermesine yol açmıştır. Bu nedenle, Arap sözlükçülüğü, nahiv ve diğer Arap dili ilimleri bağlamında, hadislerin bir dil malzemesi olarak istîşhâd amaçlı kullanımıyla ilgili daha fazla karşılaştırmalı çalışmaya ihtiyaç duyulmaktadır.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şu'ayb el-'Arna'ût, 'Âdil Murşid v.dğr. 50 Cilt. Beyrût: Mü'essesetü'r-risâle, 2001.
- Aydınli, Abdullah. "Merfû". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/180-181. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Aydınli, Abdullah. "Mevkûf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/437-438. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Bağdâdî, İsmail Paşa el-. *Hediyetu'l-'ârifin: Esmâ'u'l-müellifin ve âsâru'l-muşannifin*. 2 Cilt. İstanbul: Müessesetü't-târîhî'l-'Arabî, 1951.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. 'Ali el-. *Kitâbu'z-zühdi'l-kebîr*, thk. 'Âmir Ahmed Haydar. Beyrût: Müessesetü'l-kütübî's-sekâfiyye, 1996.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. 'Ali el-. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. thk. Muhammed 'Abdülkâdir 'Ağâ. Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, 2003.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. 'Ali el-. *Şu'abu'l-Îmân*. thk. Muhammed Zağlûl. 7 Cilt. Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, 2000.
- Bolelli, Nusrettin. "Nahivde Hadisle İstîşâd Meselesi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5-6 (1987), 165-175. <https://doi.org/10.15370/muifd.23777>.
- Buğârî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmâ'îl b. İbrâhîm el-Buğârî el-. *Şahîhu'l-Buğârî*. thk. Muştafa Dîb el-Buğâ. 7 Cilt. Dımaşk: Dâru İbn Keşîr; Dâru'l-Yemâme, 1993.
- Cevherî, İsmâ'îl b. Hammâd el-. *Tâcu'l-luğa ve şîhâhu'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülgaffûr 'Atfâr. Beyrût: Dâru'l-'ilm li'l-melâyin, 1987.
- Dârekuţnî, 'Ali b. 'Ömer. *Sünenü'd-Dârekuţnî*. thk. Şu'ayb el-Arnâvût. 5 Cilt. Beyrût: Mü'essesetü'r-risâle, 2004.
- Durmuş, İsmail. "İstîşâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/397-398. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Durmuş, İsmail. "Kürâunneml". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/ 561-562. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Efgânî, Sa'îd el-. *Fî uşûli'n-nağv*. Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1987.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî el-. *Tehzîbu'l-luğa*. thk. Muhammed 'Avd Mir'ab. 8 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-turâşî'l-'Arabî, 2001.
- el-Fârâbî, Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm b. el-Huseyn. *Mu'cemu Dîvânî'l-Edeb*. thk. Ahmed Muhtâr 'Ömer. 4 Cilt. Kâhire: Müessesetü dâru's-şâ'bi li's-şahâfeti ve't-ţibâ'ati ve'n-neşr, 2003.
- Ferrâ', Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-. *Me'ânî'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî Muhammed 'Alî Neccâr. 3 Cilt. Kâhire: Dâru'l-kütübî'l-Mışriyye, 1955.

- Fîrûzâbâdî, Cemâlüddîn Muḥammed b. Ya'kûb. *el-Bulğa fî terâcimi e'immeti'n-naḥv ve'l-luğa*. Dimaşk: Dâru Sa'deddîn li't-ṭibâ'ati ve'n-neşr ve't-tevzî', 2000.
- Ġaznevî, Ebû Ḥafş Sirâcüddîn 'Ömer b. İshâk el-. *el-Ġurretü'l-münife fî taḥkîki ba'zi mes'âli'l-İmâm Ebî Ḥanîfe*. Müessesetü'l-kütübi's-sekâfiyye, 1986.
- Gündüzöz, Soner. "Arapça Sözlükbilimi ve Sözlük Çalışmaları". *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*. ed. İsmail Güler. İstanbul: İSAM Yayınları, 2014.
- Ḥadîşî, Ḥadîce el-. *Mevkıfu'n-nuḥât mine'l-ihticâc bi'l-hadîsi's-şerîf*. Irak: Dâru'r-râşid, 1981.
- Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî. *el-Cümel fî'n-Naḥv*. thķ. Faḥru'd-dîn Ḳabâve. Beyrût: Mü'essesetü'r-risâle, 1995.
- Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî. *Kitâbu'l- 'ayn*. thķ. İbrâhîm es-Sâmîrrâî Mehdî el-Maḥzûmî. 8 Cilt. Beyrût: Dâr ve Mektebetü'l-hilâl, t.y.
- Ebû Ḥayyân 'Alî b. Muḥammed et-Tevḥîdî. *el-Beşâir ve'z-Zehâir*. thķ. Vedâd el-Ḳâdî. 10 Cilt. Beyrût: Dâru şâdir, 1988.
- İbâzî, Sâlim b. Ḥumûd es-Siyâbî el-. *İs'âfü'l-a'yân fî enşâbi ehl-i 'Ummân*. thķ. Maḥmûd Sa'îd eṭ-Ṭanṭâvî. Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1965.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muḥammed b. el-Ḥasen. *Cemheretü'l-luğa*. thķ. Remzî Münîr Ba'lebekkî. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-ilm li'l-melâÿîn, 1987.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr 'Abdullâh b. Muḥammed. *el-Kitâbu'l-muşannef fî'l- eḥâdîs ve'l-âşâr*. thķ. Ḥamd b. 'Abdillâh el-Cum'a Muḥammed b. İbrâhîm el-Leḥîdâ. Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 2004.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr 'Abdullâh b. Muḥammed. *el-Müsned*. thķ. 'Âdil b. Yûsuf el-'Azzâzî, Aḥmed b. Ferîd el-Mezîdî. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-vaṭan, 1997.
- İbn Fâris, Ebû'l-Ḥüseyn Aḥmed. *Mu'cemu mekâyîsi'l-luğa*. thķ. 'Abdusselâm Muḥammed Hârûn. 6 Cilt. b.y.: Dâru'l-fikr, 1979.
- İbn Manzûr, Cemâluddîn Muḥammed b. Mûkerrem. *Lisânu'l-'Arab*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru şâdir, 1993.
- İbnü'n- Nedîm, Ebu'l-Ferec Muḥammed b. Ebî Ya'ḳûb İshâk b. Muḥammed b. İshâk. *el-Fihrist*. thķ. Rizâ Teceddüd. Beyrût: Dâru'l-ma'rife, 1971.
- İbn Sîde, Ebû el-Ḥasan 'Alî b. İsmâ'îl. *el-Muḥaşşaş*. thķ. Ḥalîl İbrâhîm Ceffâl. 5 Cilt. Beyrût: Dâru iḥyâit-turâşî'l-'Arabî, 1996.
- İbn Sîde, Ebû el-Ḥasan 'Alî b. İsmâ'îl. *el-Muḥkem ve'l-muḥîṭu'l-a'zam*. thķ. 'Abdülḥamîd Hendâvî. 11 Cilt. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- İbn 'Abdilberr en-Nemerî, 'Abdullâh b. Muḥammed. *el-İstizkâr*. thķ. Sâlim Muḥammed 'Aṭâ Muḥammed 'Alî Mu'avviḍ. 9 Cilt. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Ḳâlî, Ebû 'Alî İsmâ'îl b. el-Ḳâsım el-. *Şuzûru'l-Emâli en-Nevâdir*. 4 Cilt. Ḳâhire: Dâru'l-kütübi'l-Mışriyye, 1926.

- Kâfî, Ebû 'Alî İsmâ'îl b. el-Kâsım el-. *el-Bâri' fî'l-luğa*. thk. Hâşim eṭ-Ṭa'ân. Beyrût: Dâru'l-ḥaḍâratî'l-'Arabiyye, 1975.
- Kalkan Yorulmaz, Nilüfer. *Hicri İlk Üç Asır Arap Dili ve Belagatı Kaynaklarında Rivayet Sistemi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2017.
- Kandemir, M. Yaşar. "Mevzû". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/493-496. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Kâmeş, Aḥmed. "el-Ḥadîşü'n-Nebeviyyü şâhiden luğaviyyen fî'l-mu'cemâti'l-ḳadîmeti mine'l-'Ayn ile'l-Lisân". *Mecelletü Câmî'ati'l-Emîr 'Abdulkâdir li'l-'ulûmi'l-İslâmiyyeti* 32/1 (2018), 185-208.
- Ḳâsım b. Sellâm, Ebû 'Ubeyd. *Ġarîbu'l-Ḥadîş*. thk. Hüseyñ Muḥammed Şeref. 5 Cilt. Ḳâhire: el-Hey'etü'l-'âmmeti li şu'ûni'l-meṭâbi'i'l-Emîriyye, 1984.
- Ḳıfṭî, Cemâlüddîn 'Ali b. Yûsuf el-. *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*. nşr. Muhammed Ebû'l-Faḍl İbrâhim. Ḳâhire: Dâru'l-fikr el-'Arabî, 1986.
- Kürâunneml, Ebu'l-Ḥasen 'Alî b. el-Ḥasen el-Hünâî. *el- Münteḥab min ġarîbi kelâmi'l-'Arab*. thk. Muḥammed b. Aḥmed el-'Ömerî. Mekke: Câmî'atü Ümmi'l-Kurâ, 1989.
- Kürâunneml, Ebu'l-Ḥasen 'Alî b. el-Ḥasen el-Hünâî. *el-Mücerred fî ġarîbi kelâmi'l-'Arab ve luġâtiha*. thk. Muḥammed b. Aḥmed el-'Ömeri. Mekke: Mektebetü's-şakâfeti'd-dîniyye, 1992.
- Kürâunneml, Ebu'l-Ḥasen 'Ali b. el-Ḥasen el-Hünâî. *el-Münecced fî'l-luğa*. thk. Ḍaḥî 'Abdulbâġ Aḥmed Muḥtâr 'Ömer. Ḳâhire: 'Âlemü'l-kütüb, 1988.
- Müberred, Ebu'l-'Abbâs Muḥammed b. Yezîd el-. *el-Kâmil fî'l-luğa*. thk. Muḥammed Ebû'l-Faḍl İbrâhîm. 4 Cilt. Ḳâhire: Dâru'l-fikri'l-'Arabî, 1997.
- Muskerî, Seyf b. Sâlim b. Fuḍayl el-. "Beyne'l-mezhebeyn: Kürâ'unneml enmûzecen", *'Alâmu ve menâhicü fî şinâ'ti'l-mu'cemiyyeti: Kürâ'unneml ve cühûduhü'l-luġaviyyeti nemûzecen*. Ed. Komisyon. 'Ummân: Meṭâbi'u vizâratî'l-'ilâm, 2022.
- Naşşâr, Hüseyin. *el- Mu'cemu'l-' Arabi: Neş'etuhû ve taṭavvuruhû*. Ḳâhire: Dâru'l-Mışr littibâ'ati, 1988.
- Özbalıkçı, Mehmet Reşit. *Kur'ân ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü*. İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2007.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr 'Amr b. 'Oşmân. *el-Kitâb*. thk. 'Abdusselâm Muḥammed Hârûn. 4 Cilt. Ḳâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1988.
- Suyûṭî, Ebu'l-Faḍl Celâlüddîn 'Abdurrahmân es-. *Buġyetü'l-vu'ât fî ṭabakâti'l-luġaviyyîn ve'n-nuḥât*. thk. Muhammed Ebû Faḍl İbrâhîm. Beyrût: el-Mektebetü'l-'aşriyye, 1981.
- Suyûṭî, Ebu'l-Faḍl Celâlüddîn 'Abdurrahmân es-. *el-İktirâḥ fî uşûli'n-naḥv*. thk. 'Abdulḥakîm 'Aṭiyye. Dımaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 2006.

- Suyûtî, Ebu'l-Faql Celâlüddîn 'Abdurrahmân es-. *ez-Ziyâdât 'alâ'l-Mevzû'ât*. thk. Râmiz Hâlid Hâc Hâsen. 2 Cilt. Riyad: y.y., 2010.
- Şarkî, Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muḥammed b. et-Tayyib b. Muḥammed eş-. *Tahrîrû'r-rivâye fi takrîri'l-Kifâye*. thk. 'Ali Hüseyn el-Bevvâb. Riyad: Dâru'l-'ulûmi li't-tibâ'ati ve'n-neşr, 1983.
- Tirmizî, Ebû 'Îsâ Muḥammed b. 'Îsâ et-. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Aḥmed Muḥammed Şâkir, Fu'âd 'Abdulbâkî. 5 Cilt. Mısır: Şirketü Muştafâ el-Bâbî'l-Halebî, 1975.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû 'Abdullâh Yâkût b. 'Abdullâh er-Rûmî. *Mu'cemu'l-'udebâ: İrşâdu'l-erîb 'ilâ ma'rifeti'l-edîb*. thk. İhsân 'Abbâs. 7 Cilt. Beyrût: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1993.
- Zirikî, Hayruddîn b. Maḥmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris ed-Dımeşkî ez-. *el-A'lâm: Kâmûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ' mine'l-'Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikin*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, 2002.
- 'Alî Zeyne'l-âbidîn b. el-Hüseyn b. 'Alî b. Ebî Tâlib, Ebu'l-Hüseyn Zeyd b. *Müsnedü'l-İmâm Zeyd*. thk. 'Abdü'l-azîz el-Bağdâdî. Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, t.y.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı/ Contribution of Authors

Şeyma Savaş (%50) – Ramazan Ege (%50)

Çıkar Çatışması Beyanı / Conflict of Interest

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.
There is no conflict of interest with any institution or person within the scope of the study.

İntihal Politikası Beyanı / Plagiarism Policy

Bu makale iThenticate yazılımıyla taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism was detected.

Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı / Scientific Research and Publication Ethics Statement

Bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi”
kapsamında uyulması belirtilen kurallara uyulmuştur.
In this study, the rules stated in the “Higher Education Institutions Scientific Research and
Publication Ethics Directive” were followed

نصيحة الحكام والولاة: حكمها - أهميتها ضوابطها - مجالاتها

أسامة عبد الله

الملخص

إنَّ الله - عز وجل- قد حفظ لهذه الأمة دينها وأقام لها منهجًا قويًا، فمن سار عليه نجا، ومن تنكَّب عنه ضلَّ، ومن القضايا المهمة التي تميَّز أهل الإصلاح في الأمة هي مسألة معاملة الحكام ودعوتهم لصالحهم واستقامتهم، وقد انقسم الناس في هذا الأمر إلى اتجاهات متعددة، فمنهم من بالغ في الطعن وتأليب العامة على الحكام، مما أوجَّح الفتن وجلب الويلات، ومنهم من تساهل وتغافل عن نصحهم، فصار كالشيطان الأخرس.

يهدف هذا البحث إلى بيان منهج أهل الإصلاح على مدار التاريخ الإسلامي، منهج الوسطية الذي يوازن بين واجب النصيحة للحكام والولاة، وبين معرفة ضوابطها ومجالاتها وعواقبها، فصالح ولاة الأمر واستقامتهم تُعدُّ من أهم الأسباب المباشرة لصالح البلاد والعباد، وهذا ما دفع فقهاء السلف الصالح للاهتمام الكبير بنصيحة الولاة والأمرء وتوجيههم نحو ما فيه خير لهم في دينهم ودنياهم.

كما يتناول البحث كيفية تحقيق الإصلاح من خلال النصيحة دون الوقوع في الفتن، وتحديد الضوابط الشرعية لمناصب الحكام، من خلال توضيح مشروعية مناصب الحكام وآثارها، وتقديم نماذج من التاريخ الإسلامي، ويسعى البحث إلى تقديم فهم أعمق لدور العلماء في تحقيق الإصلاح المجتمعي عبر توجيه القيادات السياسية. الكلمات المفتاحية: ضوابط النصيحة-الحكام والولاة في الإسلام- التاريخ الإسلامي- منهج الوسطية في نصيحة الحاكم-منع الفتن.

Yöneticiler ve Valilere Nasihatler (Hükümleri, Önemi, Kuralları ve Alanları Bağlamında)

Üsâme Abdullah*

Öz

Allah, bu ümmetin dinini korumuş ve ona dosdoğru bir yol belirlemiştir. Bu yolu izleyen kurtuluşa erer, sapıtan ise yoldan çıkar. Ümmetin ıslahçılarını ayırt eden önemli meselelerden biri, yöneticilerle olan ilişkiler ve onları doğruluğa ve istikamete çağırmasıdır. İnsanlar bu meselede farklı yönere ayrılmıştır; bazıları aşırı eleştirerek ve halkı yöneticilere karşı kışkırtarak fitneye sebep olmuş ve felaketlere yol açmış, bazıları ise gevşek davranarak onlara nasihat etmeyi ihmal etmiş ve adeta dilsiz şeytanlar gibi olmuştur.

Bu araştırma, İslam tarihi boyunca ıslahçıların metodolojisini açıklamayı hedeflemektedir; bu metodoloji, yöneticilere nasihat etme görevi ile bunun düzenlemeleri, kapsamı ve sonuçlarını anlama arasında bir denge kuran bir itidal metodudur. Yöneticilerin doğruluğu ve istikameti, ülke ve halkın refahı için en doğrudan sebeplerden biridir. Bu nedenle, salih âlimler, yöneticilere dinleri ve dünyaları için faydalı olanı tavsiye ve yönlendirme konusunda büyük bir özen göstermiştir.

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
e-mail: eosamaeid@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6903-5549>

Atıf/Citation: Abdullah, Üsâme. "Yöneticiler ve Valilere Nasihatler (Hükümleri, Önemi, Kuralları ve Alanları Bağlamında)". *BAİD* 20 (Aralık 2024), 115-141.

Araştırma ayrıca fitneye düşmeden nasihat yoluyla ıslahın nasıl sağlanacağını ele almakta ve yöneticilere nasihat etmenin şer'i düzenlemelerini belirlemektedir. Yöneticilere nasihat etmenin meşruyetini ve etkilerini açıklayarak ve İslam tarihinden örnekler sunarak, araştırma, siyasi liderleri yönlendirme yoluyla âlimlerin toplumsal ıslah rolünü daha derinlemesine anlamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Nasihatın İlkeleri - İslam'da Yöneticiler ve Valiler - İslam Tarihi Yöneticilere Nasihatte Orta Yol Yaklaşımı- Fitnelerin Önlenmesi.

Advice for Leaders and Governors: Ruling, Importance, Guidelines, and Applications

Abstract

Allah has preserved the religion of this nation and established for it a righteous path. Those who follow it will be saved, while those who deviate from it will be led astray. One of the crucial issues that distinguish the reformers in the nation is the matter of dealing with rulers and calling them to righteousness and uprightness. People have divided on this issue into various directions: some have excessively criticized and incited the public against the rulers, which has fueled strife and brought calamities, while others have been lenient and neglected advising them, becoming like mute devils.

This research aims to elucidate the methodology of the reformers throughout Islamic history, a methodology of moderation that balances the duty of advising rulers with understanding its regulations, scopes, and consequences. The righteousness and uprightness of rulers are among the most direct reasons for the prosperity of the land and people. This prompted the righteous scholars to pay great attention to advising and guiding rulers towards what benefits them in their religion and worldly matters.

The research also addresses how to achieve reform through advice without falling into strife, and it identifies the legal regulations for advising rulers. By clarifying the legitimacy of advising rulers and its effects, and presenting examples from Islamic history, the research seeks to provide a deeper understanding of the role of scholars in achieving societal reform through guiding political leaders.

Keywords: Principles of Advising-Rulers and Governors in Islam- Islamic History- The Moderate Approach in Advising Rulers- Preventing Discord.

مقدمة البحث

إنَّ الله - عز وجل- قد ساس هذه الأمة وحفظ لها دينها، وأقام لها منهجاً قويمًا، مَنْ أخذ بزمامه نَجَا، ومن تنكبَّه فقد سلك طريقاً معوجاً، ومن القضايا المهمة التي تميز أهل الإصلاح في الأمة عن غيرهم مسألة معاملة الحكام ودعوتهم والحرص على صلاحهم واستقامتهم، وقد انقسم الناس في هذا الأمر اتجاهات متعددة، فمنهم من بالغ في الطعن وتأليب عامة الناس على الحكام دون إحاطة بجوانب الأمور ومآلات الأحكام، وساهم في تأجيج الفتن وجلب الويلات، ومنهم من تساهل وتغافل عن نصحتهم، فصار شيطاناً أحرص لا يعرف معروفًا ولا ينكر منكرًا، ولما كان الأمر على ما وُصف، أردت أن أبين الحق ومنهج أهل الإصلاح على مدار التاريخ الإسلامي- منهج الوسطية-الذي يوازن بين واجب النصيحة ومعرفة ضوابطها ومجالاتها وعواقبها؛ لمن أراد الحق والإصلاح، وتجنب الباطل والإفساد، وكيف تكون معاملة الحكام ومناصحتهم؛ ليستبين الحق، ويتضح الدليل، والله من وراء القصد وهو يهدي السبيل.

وبالنظر لما تقدم فإن البحث سيهتم بمسألة صلاح ولاة الأمر واستقامتهم؛ لأنها من أهم الأسباب المباشرة لصلاح البلاد والعباد؛ ولعل هذا ما دفع فقهاء السلف الصالح-رحمهم الله- للاهتمام الكبير بنصيحة ووعظ الولاة والأمراء وتوجيههم نحو ما فيه خير لهم في دينهم ودنياهم، كما اهتم علماء السلف بجمع مواعظ العلماء للأمراء وتوثيقها في كتب ومؤلفات خاصة، فصالح المجتمع واجتماع الأمة لا يمكن تحقيقهما إلا بصلاح القادة وولاة الأمور، كان لهذه النصائح والمواعظ دور كبير في إرشاد ولاة الأمور وتذكيرهم بمسؤولياتهم تجاه الأمة، مما أدى إلى تحقيق نوع من التوازن والاستقرار في المجتمع،

وقد ألفت هذه الكتب الكثيرة المتعلقة بالنصائح؛ لأنها تحتوي على نصائح وإرشادات تساعد الولاة الأمراء على تحقيق العدالة وتحسين أحوال الرعية، من هنا، يتضح أن صلاح السلطان مرتبط ارتباطاً وثيقاً بصلاح المجتمع بأسره، فمتى كان السلطان صالحاً ومستقيماً في حكمه، انعكس ذلك إيجاباً على كافة مناحي الحياة، وسادت العدالة والاستقرار في البلاد، واجتمعت الأمة على الخير؛ لهذا نجد أن العلماء عبر تاريخنا الإسلامي حرصوا دائماً على تقديم النصيحة لولاة الأمور، إيماناً منهم بأن ذلك هو أحد أهم السبل لتحقيق الصلاح العام والنهوض بالأمة.

وعلى هذا سيجادل البحث الإجابة على ثلاثة أسئلة: أولها: ما هو أثر صلاح ولاة الأمر واستقامتهم على صلاح البلاد والعباد؟ وثانيها: كيف يمكن للأمة أن تحقق الإصلاح من خلال النصيحة دون الوقوع في الفتن وتأجيلها؟ وثالثها: ما هي الضوابط الشرعية لمناصحة الحكام ومجالاتها؟ وكيف ساهمت مواعظ العلماء وتوجيهاتهم للأمراء في تحقيق هذا الأثر عبر التاريخ الإسلامي؟

ويعتمد هذا البحث على المنهج التحليلي التاريخي، حيث سيتم تحليل النصوص الشرعية المتعلقة بمناصحة الحكام، وإعطاء نماذج من التاريخ الإسلامي والمعاصر لمناصحة الحكام، وبيان مدى تأثير ذلك على استقرار منظومة الحكم وصلاح الأمة.

وتجدر الإشارة إلى أن البحث سبق بدراسات سابقة على سبيل المثال:

- فقه النصيحة، محمد أبو صعلبيك، بحث محكم، مجلة الكويت، العدد الأول، ركز فيها البحث على الدراسة الحديثة لحديث (الدين النصيحة) وذكر عدد من النماذج في النصيحة، وتطرق للأثار المترتبة على النصيحة، وتناول شروط النصيحة باختصار، وتناول النصيحة بصفة عامة بخلاف تخصيص بحثي في نصيحة ولاة الأمور.
 - الأحكام الفقهية المتعلقة بالنصيحة، إبراهيم بن ناصر الحمود، بحث محكم، مجلة البحوث والدراسات الشرعية، مجلد 1، العدد 2، عام 2012م، ركز البحث على أحكام النصيحة من حيث البذل والسماع والقبول والكتمان والتعير للمنصوح والتشهير بالمنصوح، وتتبع شروط وآداب متعلقة بالناصح والمنصوح أو كلاهما، أيضاً في إطار النصيحة بشكل عام دون تخصيص لفئة ما من المجتمع.
 - النصيحة في القرآن الكريم، مفهومها، مجالاتها، تطبيقاتها المعاصرة، بسيوني محمد علي نحيلة، بحث محكم، مجلة كلية الشريعة بجامعة قطر، العدد 31، عام 2013، تطرق البحث إلى حديث القرآن المباشر وغير المباشر عن النصيحة، ومجالاتها، وتطبيقاتها، وذلك في مجال النصيحة المحمودة القدوة على ألسنة الأنبياء والمرسلين وفي مجال الدعوة والإصلاح والتغيير، من خلال تأمل ودراسة هذه المواضع القرآنية.
- وذكر أهم الخصائص والمواصفات العامة التي تجعل النصيحة قابلة للتطبيق المعاصر في مجالات التربية والإصلاح والتقويم، بما يعين على الإسقاط والتطبيق العملي للنصيحة في قلبها المعاصر، الذي يحتاج إلى كثير من الضوابط والإرشادات، بما يناسب قاعدة الأصول والثوابت الشرعية التي تهدف في مجملها إلى الصلاح الشامل والإصلاح العام.

1. مشروعية مناصحة الحكام وآثارها.

1.1 المقصود بالنصيحة والحكام والولادة.

1.1.1 النصيحة لغة:

الخُلوص من الشوائب، فيقال: عَسَلْ ناصح أو نُصِوْحُ، إذا لم يَشْبُهْ شَيْءٌ، وكلُّ شَيْءٍ خَلَصَ، فقد نَصَحَ، ونَصَحَ القولَ إذا أَخْلَصَهُ لَهُ، فالنُّصْحُ نقيض الغشِّ⁽¹⁾.

ما يُقصد بها التمام شيتين بحيث لا يكون تَمَّ تنافرٌ بينهما، فالنُّصْحُ مصدرٌ قولك: نَصَحْتُ الثوبَ إذا خِظْتَهُ ومنه يُقال للإبرة: المَنْصَحَة، وللخياط: النَّاصِح، ويُقال للأرض المُنْصِلَة بالغيث أو المُنْصِل نباتها بعضه ببعض: أرضٌ منصوحة⁽²⁾.

2.1.1 النصيحة اصطلاحًا:

قال الإمام الخطابي: "النصيحة كلمة يعبر بها عن جملة هي إرادة الخير للمنصوح له"⁽³⁾.

وقال ابن الصلاح: "النصيحة كلمة جامعة تتضمن قيام الناصح للمنصوح له بوجوه الخير إرادة وفعلاً"⁽⁴⁾.

وقال القرطبي: "النصح: إخلاص النية من شوائب الفساد في المعاملة بخلاف الغش"⁽⁵⁾.

وقال الرازي: "النصيحة: أن يُرْعَبه في الطاعة ويُحَدِّره من المعصية، ويسعى في تقرير ذلك الترغيب لأبغ الوجوه"⁽⁶⁾.

وخلاصة القول: إن النصيحة هي إرادة الخير للمنصوح له، وأن يخلص الناصح نيته في قوله وفعله إذا أراد أن ينصح أخاه المسلم، فلا يقصد بذلك أي غرض من أغراض الدنيا، أو الانتصار للنفس، أو الانتقاص للمنصوح، وأن تكون النصيحة بأحسن أسلوب.

¹ ابن منظور، محمد بن مكرم بن علي، أبو الفضل، جمال الدين ابن منظور الأنصاري الرويفي الإفريقي، لسان العرب، ط3، بيروت، دار صادر - (1414هـ)، مادة: ن ص ح.

² الرازي، أحمد بن فارس بن زكرياء القزويني الرازي، أبو الحسين، مقاييس اللغة لابن فارس، المحقق: عبد السلام محمد هارون، د ط، دار الفكر، (1399 هـ - 1979 م)، مادة: ن ص ح.

³ الخطابي، أبو سليمان حمد بن محمد الخطابي. معالم السنن. (حلب: المطبعة العلمية، 1351 هـ - 1932 م)، 4/125.

⁴ ابن رجب الحنبلي، زين الدين أبو الفرج عبد الرحمن بن شهاب الدين البغدادي الدمشقي. جامع العلوم والحكم في شرح خمسين حديثاً من جوامع الكلم. تحقيق: شعيب الأرنؤوط - إبراهيم باجس. (بيروت: مؤسسة الرسالة، 1427 هـ - 1997 م)، 76.

⁵ القرطبي، أبو عبد الله محمد بن أحمد الأنصاري القرطبي. الجامع لأحكام القرآن. تحقيق: أحمد البردوني وإبراهيم أطفيش. (القاهرة: دار الكتب المصرية، 1384 هـ - 1964 م)، 7/149.

⁶ الرازي، أبو عبد الله محمد بن عمر بن الحسن بن الحسين التبيي الرازي. مفاتيح الغيب. (بيروت: دار إحياء التراث العربي، 1420 هـ)، 7/151.

جاء في الأحكام السلطانية: «الإمامة موضوعة لخلافة النبوة في حراسة الدين وسياسة الدنيا، وعقدتها لمن يقوم بها في الأمة واجب بالإجماع»⁽⁷⁾.

يقول الشيخ رشيد رضا: «الخلافة، والإمامة العظمى، وإمارة المؤمنين، ثلاث كلمات معناها واحد، وهو رئاسة الحكومة الإسلامية الجامعة لمصالح الدين والدنيا»⁽⁸⁾.
وللحاكمية والولاية معنيان: خاصٌ وعمُّ.

- المعنى الخاص: هي رئاسة عامّة، وزعامة تامّة، تتعلّق بالخاصّة والعامّة، في مهمات الدين والدنيا⁽⁹⁾؛ والمراد بالإمام والحاكم هو: كلّ قائم بأمر الناس⁽¹⁰⁾.

وهي بهذا المعنى: تُطلق على حاكم البلاد؛ من ملك أو سلطان أو رئيس...

- المعنى العام: هم كلّ من له ولاية على المسلمين؛ من السلطان الأعظم إلى الأمير إلى جميع من لهم ولاية صغيرة أو كبيرة⁽¹¹⁾.

والمقصود هنا كلا المعنيين؛ فنصح الحكّام يدخل ضمنها الولاية العامة والخاصّة، وهي إخلاص النية من الغشّ للمنصوح له، فمناصحة الحكّام في الفقه الإسلامي تعني توجيه النصيحة إلى الحاكم بما يحقق مصالح الأمة ويراعي أحكام الشريعة الإسلامية، ويهدف إلى تصحيح الأخطاء أو الانحرافات في الحكم والسياسات العامة، والنصيحة تعتبر جزءاً من مسؤوليّة العلماء والدعاة والمصلحين، وهي تدخل ضمن مفهوم الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، الذي يعد من أسس استقامة المجتمع الإسلامي.

2.1 مشروعية مناصحة الحكّام:

تضافرت النصوص في بيان وجوب وعظ الحكّام وتذكيرهم ونصيحتهم في القرآن الكريم والسنة النبوية المشرفة، فمن ذلك: - حديث: «الدين النصيحة...» الذي مر معنا، قال ابن عبد البر رحمه الله: «ففي

⁷ الماوردي، أبو الحسن علي بن محمد بن محمد بن حبيب البصري البغدادي. *الأحكام السلطانية*. (القاهرة: دار الحديث، د.ت.)، 15. قلت: والإمامة والخلافة مصطلحان مترادفان، وإن كان مصطلح الخلافة أسبق، ومصطلح الإمامة أكثر ما يتردّد عند الشيعة، والإمامية منهم خاصة، لكنّ المعنى يكاد يكون واحداً، وهو: رئاسة عامّة في أمر الدين والدنيا، كما قال التفتازاني في متن مقاصد الطالبين، أو: هي خلافة الرسول ﷺ في إقامة الدّين وحفظ حوزة الملمّة، يجب اتباعه على كافّة الأمة، كما قال عضد الدين الإيجي في شرح المواقف، أو: هي خلافة عن النبي ﷺ كما قال الشيخ رشيد رضا في كتابه الخلافة.

⁸ رضا، محمد رشيد. *الخلافة*. (مصر: الزهراء للإعلام العربي، د.ت.)، 17.

⁹ الجويني، أبو المعالي عبد الملك بن عبد الله بن يوسف بن محمد الجويني. *غياث الأمم في التياث الظلم*. تحقيق: عبد العظيم الديب. (السعودية: مكتبة إمام الحرمين، 1401هـ)، 22.

¹⁰ ابن حجر، أحمد بن علي بن حجر العسقلاني. *فتح الباري بشرح البخاري*. رقم كتبه وأبوابه وأحاديثه: محمد فؤاد عبد الباقي. قام بإخراجه وتصحيح تجاربه: محب الدين الخطيب. (مصر: المكتبة السلفية، 1390 - 1380هـ)، 116/6.

¹¹ السعدي، أبو عبد الله عبد الرحمن بن ناصر بن عبد الله بن ناصر بن حمد آل سعدي. *الرياض الناضرة والحدائق النيرة الزاهرة*. (القاهرة: دار المناهج، 1426هـ-2005م)، 149.

- هذا الحديث أنّ من الدين النصح لأئمة المسلمين، وهذا أوجب ما يكون؛ فكل من وَاكَلَهُمْ وَجَالَسَهُمْ، وكل من أمكنه نصح السلطان لِرِمِّه ذلك إذا رجا أن يسمع منه»⁽¹²⁾.
- وعن ابن مسعود رضي الله عنه، أنّ النبي ﷺ قال: «ثلاث لا يُعَلُّ عليهن قلب مسلم: إخلاص العمل لله، ومناصحة أئمة المسلمين، ولزوم جماعتهم، فإن الدعوة تحيط من ورائهم»⁽¹³⁾.
- وعن أبي هريرة رضي الله عنه، أنّ رسول الله ﷺ قال: «إن الله يرضى لكم ثلاثاً ويسخط لكم ثلاثاً؛ يرضى لكم: أن تعبدوه ولا تشركوا به شيئاً، وأن تعصموا بحبل الله جميعاً ولا تفرقوا، وأن تتأصّبوا من ولاة الله أمركم. ويسخط لكم: قيل وقال، وإضاعة المال، وكثرة السؤال»⁽¹⁴⁾.
- قال ابن عبد البر رحمه الله: «ففيه إيجاب النصيحة على العامة لولاة الأمر؛ وهم الأئمة والخلفاء، وكذلك سائر الأمراء»⁽¹⁵⁾.
- وعن عمر بن الخطاب رضي الله عنه أنه قال: «أيتها الرعية إنّ لنا عليكم حقّاً: النصيحة بالغيب، والمعونة على الخير»⁽¹⁶⁾.
- وقال أنس رضي الله عنه: «السلطان ظلُّ الله في الأرض؛ فمن غشه ضلّ، ومن نصحه اهتدى»⁽¹⁷⁾.

- 12 ابن عبد البر، أبو عمر بن عبد البر النمري القرطبي. التمهيد لما في الموطأ من المعاني والأسانيد في حديث رسول الله ﷺ. حققه وعلق عليه: بشار عواد معروف وآخرون. (لندن: مؤسسة الفرقان للتراث الإسلامي، 1439هـ-2017م)، 21/285.
- 13 أحمد، أبو عبد الله أحمد بن محمد بن حنبل بن هلال بن أسد الشيباني. مسند الإمام أحمد بن حنبل. تحقيق: شعيب الأرنؤوط - عادل مرشد، وآخرون. (بيروت: مؤسسة الرسالة، 1421 هـ - 2001 م)، برقم: (22211)؛ ومن حديث هشام بن حكيم بن حزام رضي الله عنهما، 49-48/24، برقم: (15333) برقم: (22211)؛ الترمذي، محمد بن عيسى بن سؤدة بن موسى بن الضحاك، سنن الترمذي. تحقيق: أحمد محمد شاكر و محمد فؤاد عبد الباقي وإبراهيم عطوة عوض المدرس في الأزهر الشريف. (مصر: شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي، 1395 هـ - 1975 م)، باب ما جاء في الحسن على تبليغ السماع، 34/5 برقم: (2758)؛ وابن ماجه، أبو عبد الله محمد بن يزيد القزويني. سنن ابن ماجه. تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي (د.م.). دار إحياء الكتب العربية - فيصل عيسى البابي الحلبي، د.ت.). 1015/2، برقم: (3056)؛ والحاكم، محمد بن عبد الله أبو عبد الله الحاكم النيسابوري. المستدرک علی الصحیحین. تحقيق: مصطفى عبد القادر عطا. (بيروت: دار الكتب العلمية، 1411 - 1990)، 162/1. وقال: صحيح على شرط الشيخين.
- 14 ومالك بن أنس. الموطأ. صححه ورقمه وخرج أحاديثه وعلق عليه: محمد فؤاد عبد الباقي. (بيروت: دار إحياء التراث العربي، 1406 هـ - 1985 م)، برقم: (20)، 990/2؛ أحمد برقم: (8799)، 400/14؛ وابن حبان، أبو حاتم محمد بن حبان بن أحمد التميمي البستي. صحيح ابن حبان: المسند الصحيح على التقاسيم والأنواع من غير وجود قطع في سندها ولا ثبوت جرح في ناقلها. تحقيق: محمد علي سونمز. خالص آي دمير. (بيروت: دار ابن حزم، 1433 هـ - 2012 م)، برقم: (4778)، 478/5.
- 15 ابن عبد البر، التمهيد، 284/21.
- 16 ابن زيد، أبو السري هناد بن السري بن مصعب بن أبي بكر بن شبر بن صعفوق بن عمرو بن زرارة بن عدس بن زيد التميمي الدارمي الكوفي. الزهد. تحقيق: عبد الرحمن عبد الجبار الفريوائي. (الكويت: دار الخلفاء للكتاب الإسلامي، 1406هـ)، 502/2.
- 17 البيهقي، أبو بكر أحمد بن الحسين البيهقي. شعب الإيمان. تحقيق: أبو هاجر محمد السعيد بن بسويوني زغلول. (بيروت: دار الكتب العلمية، 1421هـ-2000م)، 18/6.

والنصح الوارد في هذه النصوص، يشمل وعظ الحَكَّام وتذكيرهم وكذا «حُبُّ صلاحهم ورشدهم وعدلهم، واجتماع الأمة عليهم، وكراهية افتراق الأمة عليهم، والتدين بطاعتهم في طاعة الله، والبغض لمن أراد الخروج عليهم»⁽¹⁸⁾.

3.1 آثار مناصحة الحكام والولاة:

في ظل الظروف الحالية، تُعد مناصحة الحكام وسيلة ضرورية للإصلاح السياسي والاجتماعي في الدول الإسلامية لاسيما في الوقت المعاصر، وقد تبرز أهميتها في النقاط التالية:

- أ- التوجيه نحو العدالة: الحث على تحقيق العدالة الاجتماعية وتجنب الظلم والاستبداد.
- ب- تصحيح السياسات: توجيه الحاكم نحو الالتزام بأحكام الشريعة الإسلامية في السياسات الاقتصادية والتعليمية وغيرها.
- ت- منع الفتن والانقسام: توفير قنوات شرعية وآمنة للنصح تسهم في تقليل الغضب الشعبي والانقسامات الداخلية.
- ث- مواجهة الانحراف التي تحدته القرارات الخاطئة للحاكم: مثل منع انتشار الفساد السياسي والإداري من خلال تصحيح أخطاء الحكام.

ومما لا شك فيه أن صلاح ولاة الأمر واستقامتهم أثرٌ عظيم على صلاح شأن البلاد والعباد؛ ولهذا كثر احتفاء السلف رحمهم الله بوعظ الأمراء؛ حتى قال خالد بن صفوان⁽¹⁹⁾ رحمه الله: «إني عاهدت الله عهداً ألا أخلو بمليك إلا ذكَّرتُه بالله»⁽²⁰⁾.

كما اهتم علماء السلف رحمهم الله بجمع مواعظ العلماء للأمراء، وإفرادها بالتأليف والتصنيف، فألَّف في هذا الشأن كتبٌ كثيرة⁽²¹⁾.

ومما يوضِّح ويجلي عظم أهمية مناصحة الأمراء ووعظهم؛ ما يلي:

- صلاح السلطان:

¹⁸ المروزي، محمد بن نصر الشافعي. تعظيم قدر الصلاة. تحقيق: عبد الرحمن بن عبد الجبار الفريوائي. (المدينة المنورة: مكتبة الدار، 1406هـ)، 693/2.

¹⁹ خالد بن صفوان بن الأهمم أبو صفوان البصري، العلامة البليغ فصيح زمانه، قال الذهبي: «وفد على عمر بن عبد العزيز، ولم أظفر له بوفاة إلا أنه كان في أيام التابعين». الذهبي، سير أعلام النبلاء، 226/6.

²⁰ الحميدي، أبو عبد الله محمد بن أبي نصر. الذهب المسبوك في وعظ الملوك. تحقيق: أبو عبد الرحمن بن عقيل الظاهري - الدكتور عبد الحلیم عويس. (الرياض: عالم الكتب، 1402هـ-1982م)، 185.

²¹ ومن أمثلة ما ألف في مواعظ الملوك: الغزالي أبو حامد محمد بن محمد بن محمد. التبر المسبوك في نصيحة الملوك. تصحيح: أحمد شمس الدين. (بيروت: دار الكتب العلمية، 1409هـ - 1988م)؛ بن الجوزي، أبو الفرج. الشفاء في مواعظ الملوك والخلفاء. تحقيق: فؤاد عبد المنعم أحمد. (دم. دار الدعوة 1405هـ - 1985م)؛ الماوردي أبو الحسن علي بن محمد بن حبيب. نصيحة الملوك. تحقيق: خضر محمد خضر. (مصر: مكتبة الفلاح 1403هـ - 1983م)؛ التبريزي أبو الخير بدل بن أبي المعمر بن إسماعيل. النصيحة للراعي والرعية. تحقيق: أبو الزهراء عبید الله الأثري. (مصر: طنطا ١٤١١ هـ - ١٩٩١ م)؛ الحموي، علي بن عطية الهبتي. النصائح المهمة للملوك والأئمة. تحقيق: نشوه العلواني. (دمشق: دار المكتبي للطباعة والنشر والتوزيع، 2000م).

وبصلاح السلطان يصلح الرعيّة، ويستقيم أمر البلاد والعباد، ويعمّ الخير، وينتشر الأمن، ويَسلم للناس دينهم، وتصلح لهم دنياهم.

ولذلك حَضَّ الشارع على نصيحة السلطان، وتوجيهه إلى الخير والرشاد.

قال عمر بن الخطاب رضي الله عنه: «إِنَّ الناس لم يزالوا بخير ما استقامت لهم ولاتهم وهداتهم»⁽²²⁾.

وقال ابن مسعود رضي الله عنه: «لن تزالوا بخير ما صلحت أئمتكم»⁽²³⁾.

- صلاح المجتمع واجتماع الأمة:

وذلك لأنَّ كلاً سيأخذ حقه من ثوابٍ للمحسن وعقابٍ للمسيء، فيزداد المحسن إحساناً، وينزجر المسيء عن إساءته، ويعتبر به غيره، فيُقَطع دابرُ الشرِّ، وينتشر الخير والصلاح.

قال الحسن البصري رحمه الله في الأمراء: «هم يَلُون من أمورنا خمساً: الجمعة، والجماعة، والعيد، والثغور، والحدود، والله ما يستقيم الدين إلا بهم؛ وإن جاروا أو ظلموا، والله لما يصلح الله بهم أكثر مما يفسدون؛ مع أنّ -والله- إن طاعتهم لَغِيظ، وإن فرقتهم لكفر»⁽²⁴⁾.

وقال المناوي رحمه الله: «إِنَّ وجود السلطان في الأرض حكمة عظيمة، ونعمة على العباد جزيلة؛ لأنَّ الله جَبَل الخلق -إلا الأنبياء والمرسلين- على حَبِّ الانتصاب، وعدم الإنصاف، فلولا السلطان في الأرض لأكل الناس بعضهم بعضاً، كما أنه لولا الراعي لَأَتَت السباع على الماشية»⁽²⁵⁾.

ومع ذلك تبقى تحديات المناصحة للحكام في العصر الحديث كثيرة ومتعددة ومن أهم هذه التحديات:

- رفض الحكام للنصيحة: بعض الحكام يرفضون الاستماع للنصيحة، بل قد يرون فيها تهديداً لسלטتهم.
- استغلال المناصحة سياسياً: قد تُستخدم النصيحة كوسيلة للتشهير أو الضغط لتحقيق مصالح سياسية.
- ضعف الثقة بين الشعوب والحكام: ما يجعل النصيحة غير فعالة في بعض الأحيان.
- غياب المؤسسات الفاعلة: في كثير من الدول الإسلامية، تغيب المؤسسات التي يمكن أن تكون وسيطاً بين الشعوب والحكام.

وسوف يتم تناول الضوابط الشرعية لمناصحة الحاكم حتى يتم التغلب على هذه التحديات في المبحث التالي.

²² البيهقي، شعب الإيمان، 42/6.

²³ البيهقي، شعب الإيمان، 41/6.

²⁴ ابن رجب الحنبلي، زين الدين أبو الفرج عبد الرحمن بن شهاب الدين البغدادي الدمشقي. جامع العلوم والحكم في شرح خمسين حديثاً من جوامع الكلم. تحقيق: شعيب الأرنؤوط - إبراهيم باجس. (بيروت: مؤسسة الرسالة، 1427هـ-1997م)، 217/2.

²⁵ المناوي، محمد بن إبراهيم السلمي. طاعة السلطان وإغاثة اللفهان. تحقيق: أسعد محمد الطيب. (الرياض: دار ابن حزم، 1420هـ)، 41.

2. الضوابط الشرعية لمناصحة الحكّام ومجالاتها:

1.2 الضوابط الشرعية لمناصحة الحكام:

لا شك أن العلاقة بين الحاكم والمحكومين من القضايا التي لا تزال تحمل أهمية كبيرة في واقعنا المعاصر، وفي نفس الوقت خطورة بالغة تقترب حيناً وتتسع أحياناً، ويمكن لفقه النصيحة في الإسلام أن تعالج هذه العلاقة وفقاً لمنهج الوسطية التي حثت عليها الشريعة الإسلامية، خصوصاً الصراعات المتجددة بين الحكومات والشعوب في العالم الإسلامي المعاصر نتيجة غياب مفهوم التناصح والتفاهم، أدت تلك الصراعات في كثير من الأحيان لإثارة الفتن والتحريض على القتل، فالنصيحة تعتبر صمام الأمان لمنع الفتن التي تعصف بالمجتمعات، وفيما يأتي عرض للشروط والضوابط والآداب التي يجب أن تُراعى عند القيام بنصيحة ولاة الأمور والحكام خاصة.

قيّد أهل العلم نصيحة الحكّام بضوابط وشروط لا بد من اعتبارها؛ واستقوّا هذه الضوابط من نصوص الكتاب والسنة، ومن أقوال السلف رحمهم الله.

ولا بد للداعية من مراعاة هذه الضوابط حتى تكون نصيحته مفيدة، ومؤتية ثمارها، وما يُرجى منها؛ إذ الإخلال بهذه الضوابط قد يؤدي إلى فتنة وبلاء، وسفك للدماء، وأمور لا تُحمد عُقباها؛ وفيما يلي ذكر لأهم هذه الضوابط:

- الإخلاص في النصيحة:

ينبغي للناصح إذا دخل على السلطان أن يقصد بنصيحته وجه الله تعالى، وصلاح السلطان في نفسه، وفي سياسته وملكه، وألاً يقصد شيئاً من حُطام الدنيا، أو بلوغ مكانة وحظوة عند السلطان، أو نيل محمدة وثناء بين الناس.

قال ابن النحاس رحمه الله: «الداخل على الأمراء والسلطين لقصده الإنكار والموعظة يجب أن يكون قصده في ذلك خالصاً لله تعالى؛ فإنه قد يقدم على ذلك وإنما قصده أن يكون كلامه سبباً لتعرفه بالسلطان، وطلب المنزلة عنده، أو يكون قصده طلب المحمدة من الناس، وإطلاق الألسنة بالثناء عليه، والشكر لصنيعه، وتعمير قلوبهم بتوقيره عندهم وتعظيمه، وأن يقال عنه: إنّه أغلظ للسلطان وأقدم عليه بالكلام ولم يُبال، فيصير معظماً عند الناس، ويخشاه أبناء جنسه، إلى غير ذلك من المقاصد التي لا تنحصر؛ لتنوع الأغراض، وهذه مزلة عظيمة يجب التفتن لها والتنبه عليها، وتحقيق القصد قبل الوقوع فيها»⁽²⁶⁾.

ويقول الإمام الغزالي رحمه الله -بعد أن ذكر جملة من مناحات السلف رحمهم الله للأمراء والسلطين- : «فhekذا كان دخول أهل العلم على السلطين؛ أعني علماء الآخرة، فأما علماء الدنيا؛ فيدخلون ليتقربوا إلى قلوبهم، فيدلونهم على الرخص، ويستنبطون لهم بدقائق الحيل طرق السعة فيما يوافق أغراضهم، وإن تكلموا بمثل ما ذكرناه في معرض الوعظ لم يكن قصدهم الإصلاح، بل اكتساب الجاه والقبول عندهم، وفي هذا غروران يغتر بهم الحمقى.

²⁶ ابن النحاس، محيي الدين أبو زكريا أحمد بن إبراهيم الدمشقي. تنبيه الغافلين عن أعمال الجاهلين وتحذير السالكين من أعمال الهالكين. تحقيق: عماد الدين عباس سعيد. (بيروت: دار الكتب العلمية، 1407هـ - 1987م)، 74.

أحدهما: أن يظهر أن قصدي في الدخول عليهم إصلاحهم بالوعظ، وربما يُلبَّسون على أنفسهم بذلك؛ وإنما الباعث لهم شهوة خفية للشهرة، وتحصيل المعرفة عندهم.

وعلاوة الصدق في طلب الإصلاح؛ أنه لو تولى ذلك الوعظ غيره ممن هو من أقرانه في العلم، ووقع موقع القبول، وظهر به أثر الإصلاح؛ فينبغي أن يفرح به، ويشكر الله تعالى على كفايته هذه المهمة؛ كمن وجب عليه أن يعالج مريضاً ضائعاً، فقام بمعالجته غيره؛ فإنه يعظم به فرحه، فإن كان يصادف في قلبه ترجيحاً لكلامه على كلام غيره فهو مغرور.

الثاني: أن يزعم أنني أقصد الشفاعة لمسلم في دفع ظلامه، وهذا أيضاً مظنة الغرور ومعياره ما تقدم ذكره»⁽²⁷⁾.

- الإسرار بالنصيحة:

ينبغي أن تكون النصيحة سرّاً بين الناصح والحاكم؛ من غير جهرٍ بها؛ فإنّ الجهر بأخطاء الحكّام بين الناس، ونشره في المجالس والمحافل، وذكره على المنابر من أعظم مسببات القلاقل والفتن، وهي شرارة الخوارج، وزناد نيرانها، ثم إنّ الجهر بالنصيحة ممّا يوغر الصدور، ويثير الأحقاد والأضغان، ويكون سبباً في ردّ الحق، وعدم تقبّله، ومن التحديات المعاصرة لهذا الضابط اتساع نطاق وسائل الإعلام وتأثيرها السلبي أحياناً في تحويل النصيحة إلى تحريض.

قال ابن القيم رحمه الله: «ومن دقيق الفطنة أنك لا ترد على المطاع خطأه بين المألف فتحمله رتبته على نصرة الخطأ، وذلك خطأ ثان؛ ولكنك تَلَطَّف في إعلامه به حيث لا يشعر به غيره»⁽²⁸⁾.

والنصوص في وجوب مسارة الحاكم بالنصيحة كثيرة؛ منها:

- ما جاء في مسند الإمام أحمد: «أَنَّ عِيَاضَ بْنَ عَنَمٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ جَلَدَ صَاحِبَ دَارَا (29) حِينَ فُتِحَتْ؛ فَأَغْلَظَ لَهُ هِشَامُ بْنُ حَكِيمٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ الْقَوْلَ، حَتَّى غَضِبَ عِيَاضُ، ثُمَّ مَكَثَ لِيَالِي، فَأَتَاهُ هِشَامُ بْنُ حَكِيمٍ فَاعْتَذَرَ إِلَيْهِ، ثُمَّ قَالَ هِشَامُ لِعِيَاضَ: أَلَمْ تَسْمَعْ النَّبِيَّ ﷺ يَقُولُ: «إِنَّ مِنْ أَشَدِّ النَّاسِ عَذَابًا أَشَدَّهُمْ عَذَابًا فِي الدُّنْيَا لِلنَّاسِ»؟ فَقَالَ عِيَاضُ بْنُ عَنَمٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: يَا هِشَامُ بْنُ حَكِيمٍ، قَدْ سَمِعْنَا مَا سَمِعْتَ، وَرَأَيْنَا مَا رَأَيْتَ، أَوْلَمْ تَسْمَعْ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ يَقُولُ: «مَنْ أَرَادَ أَنْ يَنْصَحَ لِسُلْطَانٍ بِأَمْرٍ فَلَا يَبْدُ لَهُ عِلَانِيَةٌ، وَلَكِنْ لِيَأْخُذَ بِيَدِهِ فَيَخْلُو بِهِ؛ فَإِنَّ قَبْلَ مِنْهُ فَذَلِكَ، وَإِلَّا كَانَ قَدْ أَدَى الَّذِي عَلَيْهِ لَهُ»؟ وَإِنَّكَ يَا هِشَامُ لَأَنْتَ الْجَرِيءُ إِذْ تَجْتَرِي عَلَى سُلْطَانِ اللَّهِ؛ فَهَلَّا خَشِيتَ أَنْ يَقْتُلَكَ السُّلْطَانُ فَتَكُونَ قَتِيلَ سُلْطَانِ اللَّهِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى!»⁽³⁰⁾.

27 الغزالي، أبو حامد محمد بن محمد الغزالي الطوسي. إحياء علوم الدين. (بيروت: دار المعرفة، دظتر)، 148/2.

28 ابن قيم الجوزية، محمد بن أبي بكر بن أيوب بن سعد شمس الدين. الطرق الحكمية في السياسة الشرعية. (السعودية: مكتبة دار البيان، دت.) 38.

29 دارا: بلدة بين نصيبين وماردين. ينظر: الحموي، شهاب الدين أبو عبد الله ياقوت بن عبد الله الرومي. معجم البلدان. (بيروت: دار صادر، 1995)، 418/2.

30 أخرجه أحمد في مسنده برقم: (15333)، 49-48/24. قال الهيثمي في مجمع الزوائد: «رواه أحمد، ورجاله ثقات، إلا أني لم أجد لشريح من عياض وهشام سماعاً، وإن كان تابعياً». والهيثمي، أبو الحسن نور الدين علي بن أبي بكر بن سليمان الهيثمي. مجمع الزوائد ومنبع الفوائد. تحقيق: حسام الدين القدسي. (القاهرة: مكتبة القدسي، 1414 هـ، 1994 م)، 229/5.

وكان السلف رحمهم الله يكرهون مناصحة الأمراء على رؤوس الأشهاد، ويحبّون أن تكون سرًّا فيما بين الناصح والحاكم؛ ويرون أنّ ذلك من علامات النصح⁽³¹⁾.

قال الشوكاني رحمه الله: «ينبغي لمن ظهر له غلط الإمام في بعض المسائل أن يُنصحه، ولا يظهر الشناعة عليه على رؤوس الأشهاد؛ بل كما ورد في الحديث: أنه يأخذ بيده ويخلو به، ويبذل له النصيحة، ولا يذل سلطان الله»⁽³²⁾.

- قيل لأسامة بن زيد رضي الله عنه: «ألا تدخل على عثمان رضي الله عنه فتكلمه؟ فقال: أترون أني لا أكلمه إلا أسمعكم! والله لقد كلمته فيما بيني وبينه، ما دون أن أفتّيح أمرًا لأحبّ أن أكون أول من فتحه»⁽³³⁾.

يريد بذلك: «ألا أكون أول من يفتح باب الإنكار على الأئمة علانية، فيكون بابًا في القيام على أئمة المسلمين، ففتترق الكلمة وتتشتت الجماعة... ثم عرّفهم أنه لا يُداهن أميرًا أبدًا، بل ينصح له في السرّ جهده»⁽³⁴⁾.

وقال النووي رحمه الله -عند كلامه على حديث أسامة -: «يعني: المجاهرة بالإنكار على الأمراء في الملاء؛ كما جرى لقتلة عثمان رضي الله عنه، وفيه الأدب مع الأمراء، واللطف بهم، ووعظهم سرًّا، وتبليغهم ما يقول الناس فيهم لينكفوا عنه»⁽³⁵⁾.

- وعن سعيد بن جبير قال: «قلت لابن عباس رضي الله عنهما: أمر إمامي بالمعروف؟ قال: إن خشيت أن يقتلك فلا؛ فإن كنت ولا بد فاعلًا ففيما بينك وبينه، ولا تغترب إمامك»⁽³⁶⁾.

قال ابن النحاس رحمه الله: «ويختار الكلام مع السلطان في الخلوّة على الكلام معه على رؤوس الأشهاد، بل يودّ لو كلفه سرًّا ونصحه خفية، من غير ثالث لهما»⁽³⁷⁾.

- الترفّق مع الحاكم في النصيحة: الرفق في النصيحة أكد في كلّ حال، وهو مع السلطان والأمير أشدّ تأكيدًا؛ لأنّ للسلطان مكانته ومنزلته شرعًا وعرفًا، ثم إنّ من شأن الغلظة والفظاظة أن تنقص من أقدارهم، وتنفّوت انتفاعهم بالموعظة.

³¹ ابن رجب الحنبلي، زين الدين عبد الرحمن بن أحمد بن رجب بن الحسن البغدادي الدمشقي. الفرق بين النصيحة والتعبير. علق عليه وخرج أحاديثه: علي حسن علي عبد الحميد. (عمان: دار عمار، 1409 هـ - 1988 م)، 17.

³² الشوكاني، محمد بن علي بن محمد بن عبد الله. السيل الجرار المتدفق على حدائق الأزهار. (الرياض: دار ابن حزم، د.ت). 965.

³³ أخرجه البخاري في صحيحه (121/4) برقم: (3267)؛ ومسلم في صحيحه (224/8) برقم: (2989).

³⁴ ابن بطال، أبو الحسن علي بن خلف بن عبد الملك. شرح صحيح البخاري. تحقيق: أبو تميم ياسر بن إبراهيم. (الرياض: مكتبة الرشد، 1423 هـ - 2003 م)، 49/10.

³⁵ النووي، أبو زكريا محيي الدين يحيى بن شرف. المنهاج شرح صحيح مسلم بن الحجاج. (بيروت: دار إحياء التراث العربي، 1392 هـ)، 118/18.

³⁶ البيهقي، شعب الإيمان، 96/6.

³⁷ ابن النحاس، تنبيه الغافلين، 50.

قال سهل بن عبد الله التستري رحمه الله: «لا يزال الناس بخير ما عظموا السلطان والعلماء، فإذا عظموا هذين أصلح الله دنياهم وأخراهم، وإذا استخفوا بهذين أفسدوا دنياهم وأخراهم»⁽³⁸⁾.

وقال ابن الجوزي رحمه الله: «فإن وعظ سلطناً تلطف معه غاية ما يمكن، ولم يواجهه بالخطاب، فإنّ الملوك إذا وُجِّهوا بالخطاب رأوا ذلك نقصاً»⁽³⁹⁾.

فالأصل في مناصحة الإمام أن يكون برفق وتلطف؛ لأنّ ذلك أحفظ لمكانته، وأدعى لقبول النصيحة والموعظة، بخلاف التغليظ، وتخشين القول، فإنّه يوجب النفرة، ويحرك الفتنة، التي يتعدى شررها إلى الغير.

قال ابن الجوزي رحمه الله: «الجائز من الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر مع السلاطين التعريف والوعظ؛ فأما تخشين القول نحو: يا ظالم! يا من لا يخاف الله! فإن كان ذلك يحرك فتنة يتعدى شرها إلى الغير لم يجز، وإن لم يخف إلا على نفسه فهو جائز عند جمهور العلماء، قال: والذي أراه المنع من ذلك»⁽⁴⁰⁾.

- أما سبُّ الأمير ولعنه: فقد اتفق السلف رحمهم الله على تحريمه؛ فعن زياد بن كسيب العدوي قال: كنت مع أبي بكر رضي الله عنه تحت منبر ابن عامر؛ وهو يخطب وعليه ثياب رفاق؛ فقال: أبو بلال مرداس بن أدية -أحد الخوارج-: انظروا إلى أميرنا يلبس ثياب الفساق؛ فقال أبو بكر رضي الله عنه: اسكت، سمعت رسول الله ﷺ يقول: «من أهان سلطان الله في الأرض أهانه الله»⁽⁴¹⁾.

- علم الناصح بما يأمر به وينهى عنه: الإنكار على السلطان والأمير إنما يكون للعلماء الذين يجمعون بين فضل العلم وصلاح العمل، ويعلمون المصالح والمفاسد، وما هو الأصلح للرعي والرعية؛ لأنّ ذلك أحرى لقبول النصيحة، وأبعد عن فتنة الناصح، وقال سفیان الثوري رحمه الله: «لا يأمر السلطان بالمعروف إلا رجل عالم بما يأمر به وينهى عنه، رفيق بما يأمر به وينهى عنه، عدل»⁽⁴²⁾.

- ألا يحصل بإنكاره ووعظه منكر أكبر من الذي أنكره: فإن ظنّ الناصح حصول مفسدة أعظم فلا ينبغي له أن يُقدم على وعظ السلطان والإنكار عليه، فدرء المفاسد مقدّم على جلب المصالح عند استوائهما.

38 القرطبي، أبو عبد الله محمد بن أحمد الأنصاري. *الجامع لأحكام القرآن*. تحقيق: أحمد البردوني وإبراهيم أطفيش. (القاهرة: دار الكتب المصرية، 1384هـ - 1965م)، 260/5.

39 ابن الجوزي، جمال الدين أبو الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد. *القصاص والمذكرين*. تحقيق: د. محمد لطفي الصباغ. (بيروت: المكتب الإسلامي 1409هـ - 1988م)، 368.

40 ابن مفلح، محمد بن مفلح بن محمد بن مفرج. *الأدب الشرعية والمنح المرعية*، (دم: عالم الكتب، د.ت)، 197/1.

41 أخرجه الترمذي برقم: (2224)، 502/4، وقال: حسن غريب؛ والبزار في مسنده برقم: (3670)، 121/9. قال الهيثمي في مجمع الزوائد (215/5): «رجاله ثقات».

42 البغوي، محيي السنة أبو محمد الحسين بن مسعود بن محمد بن الفراء البغوي. *شرح السنة*. تحقيق: شعيب الأرنؤوط - محمد زهير الشاويش. (بيروت: المكتب الإسلامي 1403هـ - 1983م)، 54/10.

قال ابن القيم رحمه الله: «شَرَعَ لأمته إيجاب إنكار المنكر؛ ليحصل بإنكاره من المعروف ما يحبه الله ورسوله؛ فإذا كان إنكار المنكر يستلزم ما هو أنكر منه، وأبغض إلى الله ورسوله؛ فإنه لا يسوغ إنكاره، وإن كان الله يبغضه ويمقت أهله» (43).

وقال: «ومن تأمل ما جرى في الإسلام في الفتن الكبار والصغار رآها من إضاعة هذا الأصل وعدم الصبر على منكر، فطلب إزالتها، فتوَلَّد منه ما هو أكبر منه؛ فقد كان رسول الله ﷺ يرى بمكة أكبر المنكرات ولا يستطيع تغييرها» (44).

ولذلك كان السلف رحمهم الله يتوقَّفون عن وعظ الحكام والإنكار عليهم إذا خافوا فوات الفائدة، واندلاع الفتنة.

قيل لسفيان الثوري: «ألا تأتي السلطان فتأمره؟ قال: إذا انبثق البحر فمن يُسكِّره!» (45).

نعم ينبغي أن يبدأ نصيح الحكام سرًّا وبرفق؛ أملاً في إصلاحهم، فقد أخرج أحمد عن عياض بن غنم، أن رسول الله ﷺ قال: «من أراد أن ينصح لسلطان بأمر فلا يُبَدِّ له علانية، ولكن ليأخذ بيده، فيخلو به، فإن قَبِل منه فذاك، وإلا كان قد أدى الذي عليه له» (46).

وقد مر حديث أسامة بن زيد رضي الله عنه حين قيل له: «ألا تدخل على عثمان رضي الله عنه فتكلمه؟ فقال: أترون أُنِي لا أكلمه إلا أَسْمَعُكُمْ! والله لقد كلمته فيما بيني وبينه، ما دون أن أفتتح أمرًا لا أحب أن أكون أول من فتحه» (472).

لكن لم يمنع الإسلام من إعلان هذه النصيحة متى كان الخطأ شائعًا، والضرر واقعًا على العامة، وخصوصًا إذا لم يتمكن الناصح من الانفراد بالحكم ونصحه سرًّا، بل أوجب الإسلام إعلان النصيحة والإنكار على الظالم إذا تجاوز حدود الشرع في تأديب المخطئين؛ فعن هشام بن حكيم بن حزام قال: «مرَّ بالشام على أناس، وقد أقيموا في الشمس وضُرب على رؤوسهم الزيت، فقال: ما هذا؟ قيل: يعذبون في الخراج -أي: بسبب تأخرهم في دفعه-، فقال: أما إني سمعت رسول الله ﷺ يقول: «إن الله يعذب الذين يعذبون في الدنيا» (48)، على أن هشامًا لم يكتف بهذا الإنكار، بل ذهب إلى الأمير الذي فعل ذلك،

43 ابن قيم الجوزية، أبو عبد الله محمد بن أبي بكر بن أيوب. *إعلام الموقعين عن رب العالمين*. قدم له وعلق عليه وخرج أحاديثه وآثاره: أبو عبيدة مشهور بن حسن آل سلمان. (المملكة العربية السعودية: دار ابن الجوزي للنشر والتوزيع 1423هـ)، 338/4.

44 ابن قيم الجوزية، *إعلام الموقعين عن رب العالمين*، 338/4.

45 الخلال، أبو بكر أحمد بن محمد بن هارون بن يزيد. *الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر من مسائل الإمام المبجل أبي عبد الله أحمد بن حنبل*. تحقيق: الدكتور يحيى مراد، (بيروت: دار الكتب العلمية 1424هـ - 2003 م)، 20.

46 أحمد بـرقم: (15333)، 49/24. قال الهيثمي في مجمع الزوائد (229/5): «رواه أحمد، ورجاله ثقات».

47 البخاري، أبو عبد الله، محمد بن إسماعيل بن إبراهيم بن المغيرة. *صحيح البخاري*. (مصر: السلطانية، 1311 هـ)، كتاب بدء الخلق، بـرقم: (3267)، 121/4؛ مسلم، ابن الحجاج أبو الحسن القشيري النيسابوري. *المسند الصحيح المختصر بنقل العدل عن العدل إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم*. تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي. (بيروت: دار إحياء التراث، د ط)، كتاب الزهد والرفائق، بـرقم: (2989)، 224/8.

48 مسلم، كتاب البر والصلة والآداب، بـرقم: (2613)، 32/8.

فنصحها، فانتصح، فقد ورد في رواية أخرى للحديث زادها جرير قال: «وأمرهم يومئذ عمير بن سعد على فلسطين، فدخل عليه، فحدثه، فأمر بهم فخلوا»⁽⁴⁹⁾.

هذا كله كان يحصل حين كان الأئمة والحكام مستمسكين بأهداب الدين، وكانت الشريعة مطبقة، والأوطان محروسة، والحديد مرعية، وحقوق الناس مصونة، والفساد في الرؤوس مقصور على القصور، فكيف وقد صار الفساد للأذقان؟!

والهدف من هذه الضوابط الشرعية التي تم ذكرها: -

- بناء جسور التواصل بين العلماء والحكام: لتيسير المناصحة بطريقة فعالة.
- تعزيز وعي الأمة بدور المناصحة: من خلال التعليم والخطاب الديني.
- تشجيع الحاكم على تقبل النصيحة: بالتركيز على الأحاديث النبوية التي تدعو إلى قبول النصيحة بصدر رحب.

2.2 مجالات مناصحة الحكام:

إن مجالات مناصحة الحكام واسعة لدرجة أنها تشمل كل وسائل البر والتقوى من باب قوله تعالى: ﴿وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ سَوَاءً أَلَمْتُمْ وَأَلْعُدُّوَان﴾ [المائدة: 2]، ومناصحة السلاطين على ضربين:

- إما أن تكون نصيحة عامة يحضرها السلطان وغيره من الرعية؛ فللناصح أن يذكر في نصيحته هذه كلامًا عامًا ينتفع به السلطان وغيره؛ كالأمر بالعدل، والتحذير من الظلم، وغيرهما⁽⁵⁰⁾.

- أو يكون النصيح خاصًا يلقيه الناصح بين يدي السلطان، وهذا هو المقصود هنا.

ومن خلال تتبّع مناصحات السلف رحمهم الله للحكام والسلاطين؛ يمكن أن نستشف أبرز محاور وعظ الحكام ومجالاته، وهي على النحو التالي:

المجال الأول: نصيح السلطان إذا تلبّس بمعصية أو أمر بها

من واجب الدعاة والوعاظ ولا سيما العلماء مناصحة السلطان ووعظه إذا رأوه متلبسًا بمعصية، أو مُشيعًا لها، أو أمرًا بها.

ويتأكد نصح الأمراء والحكام خصوصًا لأنهم أكثر خطأ -في الغالب- من العلماء.

قال الشيخ ابن عثيمين رحمه الله: «والأمراء في الغالب أكثر خطأ من العلماء، لأنه لسلطته قد تأخذه العزة بالإنتم، فيريد أن يفرض سلطته على الصواب والخطأ، فالغالب من أئمة المسلمين في السلطة وهم الأمراء أن الخطأ فيهم أكثر من العلماء، إلا ما شاء الله»⁽⁵¹⁾.

فالواجب إذاً مناصحتهم درءًا للمفسدة، وقيامًا بواجب النصيح.

⁴⁹ مسلم، كتاب البر والصلة والآداب، برقم: (2613)، 32/8.

⁵⁰ ابن الجوزي، القصص والمذكرين، 368.

⁵¹ ابن عثيمين، محمد بن صالح بن محمد العثيمين. شرح رياض الصالحين. (الرياض: دار الوطن للنشر، 1426هـ)، 2/395-396.

قال ابن زمنين رحمه الله: «فالسَّمْع والطاعة لولاة الأمر واجب مهمما قَصَرُوا في ذاتهم فلم يبلغوا الواجب عليهم، غير أنهم يُدْعون إلى الحق، ويؤمرون به، ويُدَلُّون عليه، فعليهم ما حُمِّلُوا، وعلى رعاياهم ما حُمِّلُوا من السَّمْع والطاعة لهم»⁽⁵²⁾.

ونصح السلطان في هذه الحال يدرأ مفاسد عظيمة؛ إذ إنَّ العامة إذا رأوا أميرهم مقيمًا على المعاصي كان ذلك مسوِّغًا لهم لاقترافها.

قال الشيخ ابن عثيمين رحمه الله: «وفعل الأمير للمنكر قد يكون أشدَّ من فعل عامة الناس؛ لأنَّ فعل الأمير للمنكر يلزم منه زيادةٌ على إثمه محذوران عظيمان:

الأول: اقتداء الناس به، وتهاونهم بهذا المنكر.

والثاني: أنَّ الأمير إذا فعل المنكر سيقَلَّ في نفسه تغييره على الرعيَّة، أو تغيير مثله، أو مقاربه»⁽⁵³⁾.

ومن الضوابط الواجب مراعاتها في هذا المقام:

- التأكُّد والتثبُّت:

من كونه قد حصل من السلطان أو الأمير ما ينبغي نصحه ووعظه عليه؛ كانتهاك حرمة من حرمت الله، أو أمره بمعصية وإذنه بها؛ فإنَّ الكذب على الحكَّام، وتزوير الأقوال عليهم، وإشاعة القصص الكاذبة كثير جدًّا، ودوافع هذا التزوير تختلف من ملقِّقٍ لآخر؛ كالسعي لإذكاء نار الفتنة، أو رُوم منصب سياسي، وغيرهما من الأسباب.

قال ابن الوردي⁽⁵⁴⁾:

إنَّ نصفَ الناس أعداءٌ لَمَنْ وليَ الأحكام هذا إنَّ عدل

وقال ابن عبد ربه: «ومن شأن الرعيَّة قَلَّة الرضا عن الأئمة، وتحجَّر العذر عليهم، وإلزام اللائمة لهم؛ وربِّ ملومٍ لا ذنب له؛ ولا سبيل إلى السلامة من أسنة العامة؛ إذ كان رضا جمليتها وموافقة جماعتها من المعجز الذي لا يدرك، والممتنع الذي لا يُملِّك، ولكلِّ حصته من العدل، ومنزلته من الحكم، فمن حق الإمام على رعيته أن يقضي عليهم بالأغلب من فعله، والأعم من حكمه»⁽⁵⁵⁾.

ومن شواهد تحرِّي السلف رحمهم الله وتثبُّتهم مما يُنسب للحكَّام والأمراء: أنَّه مشى عبد الله بن مطيع وأصحابه إلى محمد بن الحنفية⁽⁵⁶⁾، فأرادوه على خلع يزيد بن معاوية، فأبى عليهم، فقال ابن مطيع: إنَّ

⁵² ابن أبي زمنين، أبو عبد الله محمد بن عبد الله بن عيسى بن محمد المري. أصول السنَّة. تحقيق: عبد الله بن محمد عبد الرحيم بن حسين البخاري. (السعودية: مكتبة المدينة النبوية 1425هـ)، 276.

⁵³ ابن عثيمين، محمد بن صالح بن محمد العثيمين. شرح العقيدة الواسطية. خرج أحاديثه واعتنى به: سعد بن فواز الصميل. (السعودية: دار ابن الجوزي للنشر والتوزيع 1421هـ)، 338/2.

⁵⁴ مخدوم، مصطفى. العطر الوردي شرح لامية ابن الوردي في الحكم والأخلاق. (الكويت: دار اشبيليا، 1999م)، 131.

⁵⁵ ابن عبد ربه، أبو عمر شهاب الدين أحمد بن محمد بن عبد ربه ابن حبيب ابن حدير بن سالم الأندلسي. العقد الفريد. (بيروت: دار الكتب العلمية 1404هـ)، 8/1.

⁵⁶ محمد بن الإمام علي بن أبي طالب، أبو القاسم، السيد الإمام، كان أعلم الناس بحديث علي بن أبي طالب، وقد غلت فيه الشيعة، توفي سنة 80 هـ. ينظر: الذهبي، شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان. سير أعلام النبلاء. تحقيق: مجموعة من المحققين بإشراف الشيخ شعيب الأرنؤوط. (د.م.: مؤسسة الرسالة، 1405 هـ. 1985م)، 40/4.

يزيد يشرب الخمر، ويترك الصلاة، ويتعدى حكم الكتاب! فقال لهم: ما رأيت منه ما تذكرون، وقد حضرته وأقمت عنده فرأيتته مواظباً على الصلاة، متحريراً للخير، يسأل عن الفقه، مُلَازِمًا للسنة، قالوا: فإن ذلك كان منه تصنُّعًا لك، فقال: وما الذي خاف مني أو رجا حتى يُظهِرَ إليّ الخشوع! أَفَأَظَلَّعَكُم على ما تذكرون من شرب الخمر؟ فلئن كان أطلعكم على ذلك إنكم لشركاؤه، وإن لم يطلعكم فما يحلّ لكم أن تشهدوا بما لم تعلموا، قالوا: إنه عندنا لَحَقٌّ وإن لم يكن رأينا، فقال لهم: أبا الله ذلك على أهل الشهادة، فقال: ﴿إِلَّا مَنْ شَهِدَ بِالْحَقِّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ﴾ [الزخرف: 86]، ولست من أمركم في شيء» (57).

- عدم إفساء سرّه أو التفتيش عن زلّاته:
فإنّ الستر واجب على كلّ مسلم، فكيف بالحاكم الذي يلي أمور المسلمين! فإنّ إشاعة ذلك مما يُذهب هيبة السلطان، ويُسبب الفتن، وإثارة الناس عليه.

كما لا يجوز التفتيش على زلّات الحكّام والأمراء؛ لأنّ إنكار المنكر مُتعلّق بالرؤية.

قال ابن رجب رحمه الله: «قوله ﷺ: «من رأى منكم منكراً» (58) يدلّ على أن الإنكار متعلّق بالرؤية؛ فإن كان مستوراً فلم يره ولكن علم به؛ فالمنصوص عن أحمد في أكثر الروايات أنه لا يتعرّض له، وأنه لا يفتش عما استراب به» (59).

وقال ابن النحاس رحمه الله: «ويشترط أن يكون المنكر ظاهراً بغير تجسّس، فكّل من ستر معاصيه في داره، أو أغلق عليه بابه لا يجوز لأحد أن يتجسس عليه» (60).

المجال الثاني: نصح السلطان إذا تلبّس بدعة أو أمر بها

من أهم الواجبات التي تجب على الوعاظ والعلماء تجاه حكّامهم؛ بذل النصيحة لهم، وتبيين الحق لهم، وتحذيرهم من مخالفة السنّة، وبيان أنّ التمسك بها طريق للنجاة والجنان.

كما يجب إيضاح خطر البدع حتى لا يقع فيها، أو إن كان متلبّساً بها تركها وتاب منها، وكذلك تحذيره من المبتدعة وأصحاب المذاهب المنحرفة، حتى لا يكونوا سبباً لوقوعه ووقوع رعيته في الضلال والابتداع.

قال شيخ الإسلام ابن تيمية رحمه الله -في أثناء حديثه عن حقوق الولاة-: «وأما من كان مبتدعاً بدعة ظاهرة، أو فاجراً فجوراً ظاهراً؛ فهذا إلى أن تنكر عليه بدعته وفجوره أحوج منه إلى أن يطاع فيما يأمر به» (61).

57 ابن كثير، أبو الفداء إسماعيل بن عمر. البداية والنهاية. تحقيق: د. عبد الله بن عبد المحسن الترك. (د.م.: دار هجر للطباعة والنشر والتوزيع والإعلان، 1418هـ-1997م)، 553/11.

58 مسلم، كتاب الإيمان، برقم: (70)، 69/1.

59 ابن رجب، جامع العلوم والحكم، 324.

60 ابن النحاس، تنبيه الغافلين عن أعمال الجاهلين، ص 26.

61 ابن تيمية، أحمد بن عبد الحلیم. مجموع الفتاوى. جمع وترتيب: عبد الرحمن بن محمد بن قاسم رحمه الله. (السعودية: مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف، 1425هـ-2004م)، 517/11.

وقال ابن جماعة رحمه الله في بيانه لحقوق الولاة على رعاياهم: «الحق السادس: تحذيره من عدو يقصده بسوء، وحاسد يرومه بأذى، أو خارجي يخاف عليه منه، ومن كل شيء يخاف عليه منه، على اختلاف أنواع ذلك وأجناسه، فإن ذلك من أكد حقوقه وأوجبها»⁽⁶²⁾.

فلا بد للناصح أن يحث السلطان على الأخذ على أيدي المبتدعة لعظيم ضررهم على دين العباد.

قال ابن عقيل رحمه الله: «كما لا يحسن في سياسة الملك العفو عن سعي على الدولة بالخروج على السلطان، لا يحسن أيضًا أن يعفي عن ابتداع في الأديان؛ لأن فساد الأديان والابتداع كفساد الدول بالخروج على الملك، فالمبتدعون خوارج الشريعة»⁽⁶³⁾.

المجال الثالث: نصح السلطان إذا ظلم الرعية

من واجب العلماء والوعاظ أن ينتصروا للمظلومين؛ وذلك بتنبية الحكام على موقع الظلم إن كان من طرف عمالهم؛ أو ببيان عاقبة الظلم وشناعته إن كان الظلم من طرف الحاكم نفسه، وهذا الأمر من تمام النصيحة لأئمة المسلمين وعامتهم.

وظلم الحاكم لرعيته واردٌ، إلا من عصمه الله تعالى من أئمة العدل.

قال تعالى: ﴿إِنَّ الْمُلُوكَ إِذَا دَخَلُوا قَرْيَةً أَفْسَدُوهَا وَجَعَلُوا أَعِزَّةً أَهْلِهَا أَذِلَّةً وَكَذَّبَ لِكَ يَفْعَلُونَ﴾ [النمل: 34].

3.2 نماذج نصائح الحكام في عصور الحضارة الإسلامية:

- عن عبد الرحمن بن أبي ليلى قال: «كتب أبو الدرداء رضي الله عنه إلى الأمير مسلمة بن مخلد: أما بعد؛ فإن العبد إذا عمل بطاعة الله أحبه الله، فإذا أحبه الله حبَّبه إلى خلقه، وإذا عمل العبد بمعصية الله أبغضه الله، فإذا أبغضه الله بغضه إلى خلقه»⁽⁶⁴⁾.

- دخل سليمان بن عبد الملك المدينة حاجًا؛ فقال: «هل بها رجلٌ أدرك عدَّة من الصحابة؟ قالوا: نعم، أبو حازم، فأرسل إليه، فلما أتاه قال: يا أبا حازم، ما هذا الجفاء؟ قال: وأي جفاء رأيت مني يا أمير المؤمنين؟ قال: وجوه الناس أتوني ولم تأتني! قال: والله ما عرفتني قبل هذا، ولا أنا رأيتك، فأني جفاء رأيت مني؟ فالتفت سليمان إلى الزهري فقال: أصاب الشيخ وأخطأت أنا.

فقال: يا أبا حازم، ما لنا نكره الموت؟ فقال: عمَّرتم الدنيا وخرَّبتم الآخرة، فتكرهون الخروج من العمران إلى الخراب، قال: صدقت.

⁶² ابن جماعة، أبو عبد الله محمد بن إبراهيم بن سعد الله. تحرير الأحكام في تدبير أهل الإسلام. تحقيق: د. فؤاد عبد المنعم أحمد. (قطر: دار الثقافة بتفويض من رئاسة المحاكم الشرعية، 1408هـ-1988م)، 63.

⁶³ ابن عقيل، أبو الوفاء علي بن عقيل بن محمد البغدادي. الفنون، تحقيق: جورج المقدسي، (بيروت، دار المشرق، 1970م)، 109/1.

⁶⁴ ابن زيد، الزهد، 299/1.

فقال: يا أبا حازم، ليت شعري ما لنا عند الله تعالى غداً؟ قال: اعرض عملك على كتاب الله عز وجل، قال: وأين أجد من كتاب الله تعالى؟ قال: قال الله تعالى: ﴿إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ * وَإِنَّ الْفُجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ﴾ [الانفطار: 13-14].

قال سليمان: فأين رحمة الله؟ قال أبو حازم: قريب من المحسنين.

قال سليمان: ليت شعري كيف العرض على الله غداً؟ قال أبو حازم: أما المحسن كالغائب يقدم على أهله، وأما المسيء كالأبق يقدم به على مولاه، فبكي سليمان حتى علا نحيبه واشتد بكأؤه.

فقال: يا أبا حازم، كيف لنا أن نصلح؟ قال: ندعون عنكم الصلّفت، وتمسكوا بالمروءة، وتقسّموا بالسوية، وتعدلوا في القضية.

قال: يا أبا حازم، وكيف المأخذ من ذلك؟ قال: تأخذه بحقه، وتضعه بحقه في أهله.

قال: يا أبا حازم، من أفضل الخلاق؟ قال: أولوا المروءة والنهي، قال: فما أعدل العدل؟ قال: كلمة صدق عند من ترجوه وتخافه» (65).

- وكان هارون الرشيد قد بنى قصرًا، فلما فرغ منه استدعى أبا العتاهية، فقال له: صف لي ما نحن فيه من العيش، فأنشأ يقول:

عش ما بدّا لك سالمًا	في ظل شاهقة القُصور
يُسعى عليك بما اشتهيت	لدى الرّواح وفي البُكُور
فإذا النفوس تَقَعَقَعَت	في ضيق حَشْرَجَة الصُّدُور
فهناك تَعْلَم مُوقِنًا	ما كُنْتَ إِلَّا في غُرُور

فبكي الرشيد، فقال له الوزير: دعاك أمير المؤمنين لتسرّه فأحزنته» (66).

- عن أبي سعيد الخدري رضي الله عنه قال: «كان رسول الله ﷺ يخرج يوم الفطر والأضحى إلى المصلى، فأول شيء يبدأ به الصلاة، ثم ينصرف فيقوم مقابل الناس، والناس جلوس على صفوفهم، فيعظهم، ويوصيهم، ويأمرهم؛ فإن كان يريد أن يقطع بعثًا قطعه، أو يأمر بشيء أمر به، ثم ينصرف.

قال أبو سعيد: فلم يزل الناس على ذلك، حتى خرجت مع مروان -وهو أمير المدينة- في أضحى أو فطر؛ فلما أتينا المصلى إذا منبرٌ بناه كثير بن الصلت، فإذا مروان يريد أن يرتقيه قبل أن يصلي، فجذبت بثوبه، فجبذني، فارتفع فخطب قبل الصلاة، فقلت له: غيرتم والله، فقال: أبا سعيد، قد ذهب ما تعلم، فقلت: ما أعلم والله خير مما لا أعلم، فقال: إنّ الناس لم يكونوا يجلسون لنا بعد الصلاة، فجعلتها قبل الصلاة» (67).

65 الحميدي، الذهب المسبوك، 165.

66 الحميدي، الذهب المسبوك، ص 218.

67 البخاري، كتاب العيدين، برقم: (956)، 17/2.

- وعن حصين بن عبد الرحمن قال: «رأيت بشر بن مروان يوم جمعة يرفع يديه، فقال عمارة بن ربيعة: قَبَّحَ اللهُ هاتين اليدين، لقد رأيت رسول الله ﷺ ما يزيد على أن يقول بيده هكذا، وأشار بإصبعه المسبحة» (68).

ففي هذين النصين إنكار الصحابة على الأمراء ابتداعهم في الدين، وتغييرهم لسنة المصطفى ﷺ، وهذا الإنكار جاء من طريق الوعظ والتذكير.

- وعن الوليد بن أبي السائب، أن رجاء بن حيوة كتب إلى هشام بن عبد الملك: «بلغني يا أمير المؤمنين أنه دخلك شيء من قتل غيلان⁽⁶⁹⁾ وصالح؛ وأقسم لك بالله يا أمير المؤمنين: إن قتلتهما أفضل من قتل ألفين من الروم أو الترك» (70).

وفي هذا التذكير مؤازرة للحاكم على ردع المبتدعة، واستئصال شوكتهم.

- بعث سالم بن عبد الله إلى عمر بن عبد العزيز رحمهما الله كتابًا، جاء فيه:

«ما أعظم الذي ابتليت به يا عمر، فاقطع الذي سبق إليك من أمر هذه الأمة بالعدل، ومن بعثت من عمالك فازجره زجرًا شديدًا شبيهاً بالعقوبة عن أخذ الأموال وسفك الدماء إلا بحقها، المال المال يا عمر، الدم الدم يا عمر؛ فإنه لا عدة لك من هول جهنم من عامل بلغك ظلمه ولم تغيره» (70).

- وعن الأصمعي قال: «وعظ عطاء بن أبي رباح عبد الملك بن مروان يومًا، فقال له: يا أمير المؤمنين، اتق الله في حرم الله وحرم رسوله؛ فتعاهده بالعمارة، واتق الله في أولاد المهاجرين والأنصار؛ فإنك بهم جلست هذا المجلس، واتق الله في أهل الثغور؛ فإنهم حصن المسلمين، وتفقد أمور المسلمين؛ فإنك وحدك المسئول عنهم، واتق الله فيمن على بابك؛ فلا تغفل عنهم، ولا تغلق بابك دونهم، فقال له: أجل أفعل، ثم نهض وقام» (71).

- دخل أعرابي على سليمان بن عبد الملك، فقال: يا أمير المؤمنين، إني مُكِّمك بكلام فاحتمله، وإن كرهته فإن وراءه ما تحب إن قبلته، فقال: يا أعرابي، إنا لنَجُود بسعة الاحتمال على من لا نرجو نصحه ولا نأمن غشه؛ فكيف بمن نأمن غشه ونرجو نصحه!

فقال الأعرابي: يا أمير المؤمنين، إنه قد تَكَنَّفك رجالٌ أسأفوا الاختيار لأنفسهم، وابتاعوا دنياهم بدينهم، ورضاك بسخط ربه؛ خافوك في الله تعالى، ولم يخافوا الله فيك، حرب الآخرة سلم الدنيا، فلا تأتمنهم على ما ائتمنك الله تعالى عليه، فإنهم لم يألوا في الأمانة تضييعًا، وفي الأمة خسفًا وعسفًا⁽⁷²⁾، وأنت مسئول عما اجترحوه، وليسوا بمسئولين عما اجترحت؛ فلا تصلح دنياهم بفساد آخرتك؛ فإن أعظم

68 مسلم، كتاب الجمعة، برقم: (874)، 13/3.

69 غيلان بن مسلم الدمشقي، أبو مروان، كاتب من البلغاء، من القدرية، أفتى الأوزاعي بقتله، فصلب على باب كيسان بدمشق بعد عام 150هـ. ينظر: لسان الميزان لابن حجر، 4/424.

70 أبو نعيم، أحمد بن عبد الله الأصبهاني. حلية الأولياء وطبقات الأصفياء. (مصر: مطبعة السعادة، 1394هـ - 1974م)، 172/5.

70 الحميدي، الذهب المسبوك، 181.

71 الحميدي، الذهب المسبوك، 164.

72 أي: تجويعًا وظلمًا. لسان العرب لابن منظور، 9/246_69.

الناس غُبْنًا مَنْ باع آخرته بدنيا غيره، فقال له سليمان: يا أعرابي، أما إنك قد سللت لسانك وهو أقطع من سيفك، قال: أجل يا أمير المؤمنين، ولكن لك لا عليك»⁽⁷³⁾.

ومما سبق نخلص إلى أنّ نصح الولاة من الأمور الواجبة على العلماء والدعاة -متى رأوا من إمامهم معصية أو بدعة أو ظلماً-؛ لما في ذلك من صلاح للعباد والبلاد، وحسر الفساد وقمع البدع وإحياء شعائر الدين، وغير ذلك من المصالح العظيمة، من خلال وسائل مختلفة إعلامية وغير إعلامية، يقول الزحيلي: "فالإسلام لا يمنع ظاهرة تعدد الوسائل الإعلامية ما دامت تخدم المصلحة العامة، وتجه النقد البناء، وتعالج الظواهر السيئة"⁽⁷⁵⁾.

ولكن ينبغي أن يصحب هذا النصح جملة من الضوابط المبنية على التثبت، والإسرار، ومراعاة قدر الولاة، والترفق بهم، وإخلاص النصح لهم، بحيث لا تؤل النصيحة إلى فتن تعصف بالمجتمع والأمة من كل حذب وصوب، يقول محمد أبو زهرة: "الإسلام يبيح للمجتمع الإسلامي أن يعبروا عن آرائهم في أعمال الحاكمين من غير فتنة، ولا تحريض على فساد"⁽⁷⁶⁾.

الخاتمة

إنّ مسألة نصيحة الحكام والولاة تُعدّ من القضايا الحيوية التي تضمن صلاح الأمة واستقرارها، ولقد بينت الشريعة الإسلامية أهمية اتباع منهج الوسطية في نصح الحكام، فالتوازن بين تقديم النصيحة الواجبة وبين معرفة ضوابطها ومجالاتها وعواقبها هو السبيل الأمثل لتحقيق الإصلاح وتجنب الفتن التي قد تضر بالمجتمع، وخلص البحث إلى

أولاً: النتائج.

- وجوب وعظ الحكام وتذكيرهم ونصيحتهم وأثر ذلك في تحقيق الصلاح العام والنهوض بالأمة.
- صلاح ولاة الأمر واستقامتهم هو ركيزة أساسية في بناء مجتمع قوي ومتماسك، قادر على مواجهة التحديات وتحقيق المساواة والعدالة بين أفراد الأمة.
- كثر احتفاء السلف رحمهم الله بوعظ الأمراء، واهتمامهم بجمع مواعظ العلماء للأمرء، وإفرادها بالتأليف والتصنيف، فألّف في هذا الشأن كتبٌ كثيرة.
- ينبغي للناصح إذا دخل على السلطان أن يقصد بنصيحته وجه الله تعالى، وصلاح السلطان في نفسه، وفي سياسته وملكه، وألاً يقصد شيئاً من حُطام الدنيا، أو بلوغ مكانة وحظوة عند السلطان، أو نيل محمدة وثناء بين الناس، وعلامة الصدق في طلب الإصلاح؛ أنه لو تولى ذلك الوعظ غيره ممن هو من أقرانه في العلم، ووقع موقع القبول، وظهر به أثر الإصلاح؛ فينبغي أن يفرح به، ويشكر الله تعالى على كفايته هذه المهمة.
- ينبغي أن تكون النصيحة سرّاً بين الناصح والحاكم؛ من غير جهرٍ بها؛ فإنّ الجهر بأخطاء الحكّام بين الناس، ونشره في المجالس والمحافل، وذكره على المنابر من أعظم مسببات القلاقل والفتن.
- الأصل في مناصحة الإمام أن يكون برفق وتلطف؛ لأنّ ذلك أحفظ لمكانته، وأدعى لقبول النصيحة والموعظة.

⁷³ الحميدي، الذهب المسبوك، 174.

⁷⁵ وهبة الزحيلي، حق الحرية في العالم، (بيروت، دار الفكر المعاصر، 2005م)، ص 128.

⁷⁶ محمد أبو زهرة، المجتمع الإنساني في ظل الإسلام، (القاهرة، دار الفكر العربي، د ط)، ص 202.

- الإنكار على السلطان والأمير إنما يكون للعلماء الذين يجمعون بين فضل العلم وصلاح العمل، ويعلمون المصالح والمفاسد، وما هو الأصلح للرعي والرعية؛ لأن ذلك أحرى لقبول النصيحة، وأبعد عن فتنة الناصح.
 - من واجب العلماء والوعاظ أن ينتصروا للمظلومين؛ وذلك بتنبه الحكام على موقع الظلم إن كان من طرف عمالهم؛ أو ببيان عاقبة الظلم وشناعته إن كان الظلم من طرف الحاكم نفسه، وهذا الأمر من تمام النصيحة لأئمة المسلمين وعمتهم.
- ثانياً: التوصيات.**

- تنظيم ورش عمل ودورات تدريبية للعلماء والدعاة حول كيفية تقديم النصيحة الشرعية للحكام بطرق مؤثرة وبناءة.
 - إنشاء لجان استشارية من العلماء المتخصصين لتقديم النصائح المباشرة والغير مباشرة للحكام والولاة بطريقة دورية ومنهجية مستدامة.
 - إنشاء مكتبات رقمية تحتوي على كتب ومواعظ العلماء الموجهة للحكام، وترويجها عبر وسائل الإعلام المختلفة.
 - تأسيس منظمات أو لجان للدفاع عن حقوق المظلومين بالتنسيق مع السلطات الحاكمة لتصحيح الأخطاء والظلم عند حدوثه.
 - إعداد دليل علمي شرعي للنصح الصادق وآثاره ومجالاته يصلح للتدريس في الجامعات والمعاهد والمراكز التعليمية
- أخيراً نسأل الله -عز وجل- أن يوفقنا جميعاً لما فيه الخير والصلاح، وأن يهدي حكام المسلمين إلى ما فيه نفع البلاد والعباد. آمين.

المراجع والمصادر:

- الخطابي، أبو سليمان حمد بن محمد. معالم السنن. حلب: المطبعة العلمية، ط1، (1351هـ - 1932م).
- الرازي، أحمد بن فارس بن زكرياء القزويني. مقاييس اللغة. د.ت.: دار الفكر، د.ط.، (1399هـ - 1979م).
- ابن أبي زمنين، أبو عبد الله محمد بن عبد الله بن عيسى بن محمد المري. أصول السنّة. المملكة العربية السعودية: مكتبة الغرباء الأثرية، ط1، (1425هـ).
- ابن الجوزي، جمال الدين أبو الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد. القصاص والمذكرين. بيروت: المكتب الإسلامي، ط2، (1409هـ - 1988م).
- ابن النحاس، محيي الدين أبو زكريا أحمد بن إبراهيم الدمشقي. تنبيه الغافلين عن أعمال الجاهلين وتحذير السالكين من أعمال الهالكين. بيروت: دار الكتب العلمية، ط1، (1407هـ - 1978م).
- ابن بطال، أبو الحسن علي بن خلف بن عبد الملك. شرح صحيح البخاري. السعودية: مكتبة الرشد، ط2، (1423هـ - 2003م).
- ابن تيمية، شيخ الإسلام أحمد بن عبد الحلیم. مجموع الفتاوى. جمع وترتيب: عبد الرحمن بن محمد بن قاسم رحمه الله، ط1، السعودية، مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف (1425هـ - 2004م).

- ابن جماعة، أبو عبد الله محمد بن إبراهيم بن سعد الله بن جماعة. تحرير الأحكام في تدبير أهل الإسلام. الدوحة: دار الثقافة بتفويض من رئاسة المحاكم الشرعية، ط3، (1408هـ-1988م).
- ابن حجر، أحمد بن علي العسقلاني. فتح الباري. مصر: المكتبة السلفية، ط1، (1390 - 1380هـ).
- ابن رجب الحنبلي، زين الدين أبو الفرج عبد الرحمن بن شهاب الدين. جامع العلوم والحكم في شرح خمسين حديثاً من جوامع الكلم. بيروت: مؤسسة الرسالة ط7، (1427هـ-1997م).
- ابن رجب، زين الدين أبو الفرج عبد الرحمن بن شهاب الدين. الفرق بين النصيحة والتعبير. عمان: دار عمار، ط2، (1409هـ - 1988م).
- ابن زيد، أبو السري هناد بن السري بن مصعب بن أبي بكر بن شبر بن صعفوق بن عمرو بن زرارة بن عدس. الزهد. الكويت: دار الخلفاء للكتاب الإسلامي، ط1، (1406هـ).
- ابن عبد البر، أبو عمر بن عبد البر النمري القرطبي. التمهيد لما في الموطأ من المعاني والأسانيد في حديث رسول الله ﷺ. لندن: مؤسسة الفرقان للتراث الإسلامي، ط1، (1439هـ-2017م).
- ابن عبد ربه، أبو عمر شهاب الدين أحمد بن محمد بن عبد ربه ابن حبيب ابن حدير بن سالم. العقد الفريد. بيروت: دار الكتب العلمية، ط1، (1404هـ).
- ابن عثيمين، محمد بن صالح بن محمد. شرح العقيدة الواسطية. المملكة العربية السعودية: دار ابن الجوزي للنشر والتوزيع، ط6، (1421هـ).
- ابن عثيمين، محمد بن صالح بن محمد. شرح رياض الصالحين. الرياض: دار الوطن للنشر، ط1، (1426هـ).
- ابن عقيل، أبو الوفاء علي بن عقيل بن محمد. الفنون. بيروت: دار المشرق، ط1، (1970م).
- ابن قيم الجوزية، أبو عبد الله محمد بن أبي بكر بن أيوب. إعلام الموقعين عن رب العالمين. المملكة العربية السعودية: دار ابن الجوزي للنشر والتوزيع، ط1، (1423هـ).
- ابن قيم الجوزية، أبو عبد الله محمد بن أبي بكر بن أيوب. الطرق الحكمية في السياسة الشرعية. د.م.: مكتبة دار البيان، د.ط.، د.ت.
- ابن كثير، أبو الفداء إسماعيل بن عمر. البداية والنهاية. د.م.: دار هجر للطباعة والنشر والتوزيع والإعلان، د.ط.، (1418هـ-1997م).
- ابن مفلح، محمد بن مفلح بن محمد بن مفرج. الآداب الشرعية والمنح المرعية. د.م.: عالم الكتب، د.ط.، د.ت.
- ابن منظور، محمد بن مكرم بن علي. لسان العرب. بيروت: دار صادر، ط3، (1414هـ).
- أبو نعيم، أحمد بن عبد الله الأصبهاني. حلية الأولياء وطبقات الأصفياء. مصر، مطبعة السعادة، ط1، (1394هـ - 1974م).
- البغوي، محيي السنة أبو محمد الحسين بن مسعود بن محمد بن الفراء. شرح السنة. دمشق، بيروت: المكتب الإسلامي، ط2، (1403هـ - 1983م).
- البيهقي، أبو بكر أحمد بن الحسين. شعب الإيمان. بيروت: دار الكتب العلمية، ط1، (1421هـ-2000م).

الجويني، عبد الملك بن عبد الله بن يوسف بن محمد. غياث الأمم في التياث الظلم. السعودية: مكتبة إمام الحرمين، ط2، (1401هـ).

الحميدي، أبو عبد الله محمد بن أبي نصر. الذهب المسبوك في وعظ الملوك. الرياض: عالم الكتب، ط1، (1402هـ-1982م).

الخلال، أبو بكر أحمد بن محمد بن هارون بن يزيد. الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر من مسائل الإمام المجلل أبي عبد الله أحمد بن حنبل. بيروت: د.م.، ط1، (1424هـ - 2003م).

الرازي، أبو عبد الله محمد بن عمر بن الحسن بن الحسين. مفاتيح الغيب. بيروت: دار إحياء التراث العربي، ط1، (1420هـ).

رضا، محمد رشيد، الخلافة، د.م.: الزهراء للإعلام العربي، د.ط.، د.ت.

السعدي، أبو عبد الله عبد الرحمن بن ناصر بن عبد الله بن ناصر بن حمد. الرياض الناضرة والحدائق النيرة الرّاهرة. القاهرة: دار المناهج، ط1، (1426هـ-2005م).

الشوكاني، محمد بن علي بن محمد بن عبد الله اليمني. السيل الجرار المتدفق على حدائق الأزهار. د.م.: دار ابن حزم، ط1، د.ت.

الغزالي، أبو حامد محمد بن محمد. إحياء علوم الدين. بيروت: دار المعرفة، د.ط.، د.ت.

القرطبي، أبو عبد الله محمد بن أحمد. الجامع لأحكام القرآن. القاهرة: دار الكتب المصري، ط2، (1384هـ - 1964م).

الماوردي، أبو الحسن علي بن محمد بن محمد بن حبيب. الأحكام السلطانية. د.م.: دار الحديث القاهرة، د.ط.، د.ت.

مخدوم، مصطفى. العطر الوردية شرح لامية ابن الوردية في الحكم والأخلاق. د.م.: دار اشبيليا، ط1، (1999م).

محمد أبو زهرة، المجتمع الإنساني في ظل الإسلام، (القاهرة، دار الفكر العربي، د.ط.)، ص 202.

المروزي، محمد بن نصر الشافعي. تعظيم قدر الصلاة. السعودية: مكتبة الدار بالمدينة المنورة، ط1، (1406هـ).

المنائي، محمد بن إبراهيم السلمي. طاعة السلطان وإغاثة لللهفان. د.م.: دار ابن حزم، د.ط.، (1420هـ).

وهبة الزحيلي، حق الحرية في العالم، (بيروت، دار الفكر المعاصر، 2005م)

Kaynakça

- Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed. *Meâlimü's-Sünen*. Halep: el-Matbaa el-İlmiyye, 1.Basım, 1932.
- Razi, Ahmed b. Fâris b. Zekeriya el-Kazvinî. *Makayîsü'l-Lüğâ*. nşr. Abdüselam Muhammed Harun. Dârü'l-Fikr, 1. Basım, 1399/1979.
- İbn Ebî Zemîn, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah b. İsa b. Muhammed. *Usûlü's-Sünne*. el-Medine el-Münevvere: Mektebetü'l-Gurebâ el-Eseriyye, 1. Basım, h.1425
- İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *el-Kassâs ve'l-Müzekkirîn*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslamî, 2. Basım, 1409/1988.
- İbnü'n-Nehhâs, Muhyiddin Ebu Zekeriya Ahmed b. İbrahim. *Tenbîhü'l-Gâfilîn an A'mâli'l-Câhilîn ve Tahzîru's-Sâlikîn min A'mâli'l-Hâlikîn*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1407/1978.
- İbn Battal, Ebu'l-Hasan Ali b. Halef b. Abdümelik. *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. Suudi Arabistan: Mektebetü'r-Rüşd, 2. Basım, 1423/2003.
- İbn Teymiyye, Şeyhü'l-İslâm Ahmed b. Abdülhalîm. *Mecmû'u'l-Fetâvâ*. Suudi Arabistan: Kral Fahd Matbaası, 1. Basım, 1425/2004.
- İbn Cemâa, Ebu Abdullah Muhammed b. İbrahim b. Sa'dullah b. Cemâa. *Tahrîru'l-Ahkâm fî Tedbiri Ehlü'l-İslâm*. Doha: Dârü's-Sekâfe, 3. Basım, 1408/1988.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Fethu'l-Bârî*. Mısır: el-Mektebetü's-Selafiyye, 1. Basım, 1380/1390.
- İbn Receb el-Hanbelî, Zeynüddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Şihabüddin. *Câmiu'l-Ulûm ve'l-Hikem*. Beyrut: Müessesetü'l-Risâle, 7. Basım, 1427/1997.
- İbn Receb el-Hanbelî, Zeynüddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Şihabüddin. *el-Fark beyne'n-Nasiha ve't-Ta'yîr*. Amman: Dâr Ammâr, 2. Basım, 1409/1988.
- İbn Zeyd, Ebu Seri Hannâd b. Seri b. Mus'ab. *ez-Zühd*. Kuveyt: Dârü'l-Hulefâ li'l-Kitâb el-İslamî, 1. Basım, h.1406.
- İbn Abdülber, Ebu Ömer b. Abdülber en-Nemerî. *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta mine'l-Meâni ve'l-Esânid*. Londra: Müessesetü'l-Furkân li't-Turâs el-İslamî, 1. Basım, 1439/2017.
- İbn Abdürebbeh, Ebu Ömer, Şihabuddin Ahmed b. Muhammed b. Abdürebbeh el-Endelüsî. *el-Akdu'l-Ferîd*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, h.1404.

- İbn Useymîn, Muhammed b. Salih b. Muhammed. *Şerhu'l-Akîdetü'l-Vâsıtiyye*. Suudi Arabistan: Dârü İbnü'l-Cevzî, 6. Basım, h.1421.
- İbn Useymîn, Muhammed b. Salih b. Muhammed. *Şerhu Riyâzu's-Sâlihîn*. Riyad: Dârü'l-Vatan li'n-Neşr, 1. Basım, h.1426.
- İbn Akîl, Ebu'l-Vefâ Ali b. Akîl b. Muhammed. *el-Fünûn*. Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1. Basım, 1970.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebu Abdullah Muhammed b. Ebû Bekir b. Eyyûb. *İ'lâmü'l-Muvakkîn an Rabbil-Âlemîn*. Suudi Arabistan: Dârü İbnü'l-Cevzî, 1. Basım, h.1423.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebû Bekir b. Eyyûb b. Sa'd Şemsuddin. *et-Turuku'l-Hükmiyye fî's-Siyâseti's-Şer'iyye*. Mektebetü Dâr el-Beyân.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ, İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Dârü Hacer, 1418/1997.
- İbn Müflih, Muhammed b. Müflih b. Muhammed b. Muferric. *el-Âdâbu's-Şer'iyye ve'l-Minhul Mer'iyye*. Âlemü'l-Kütüb.
- İbn Muflih, Muhammed b. Muflih b. Muhammed b. Muferric. *el-Âdâbu's-Şer'iyye ve'l-Menahu'l-Mer'iyye*. Âlemü'l-Kütüb.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukrim b. Alî. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dârü Sâdır, 3. Basım, h.1414.
- Ebû Nu'aym, Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî. *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*. Mısır: Matbaatü's-Saade, 1. Basım, 1394/1974.
- Beğavî, Muhyî's-Sünne Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed b. el-Ferrâ. *Şerhü's-Sünne*, Dimaşk, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Basım, 1403/1983.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin. *Şu'abu'l-Îmân*. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1421/2000.
- Cüveynî, Abdülmelik b. Abdullah b. Yûsuf b. Muhammed. *Ğıyâsü'l-Ümem fî İltiyâsî'z-Zulem*. Suudi Arabistan: Mektebetü İmâmi'l-Haremeyn, 2. Basım, h.1401.
- Humejdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Nasr. *ez-Zehebü'l-Mesbûk fî Va'zi'l-Mülûk*. Riyad: Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1402/1982.
- Hallâl, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Hârûn b. Yezîd. *el-Emr bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy ani'l-Münker min Mesâ'ili'l-İmâmü'l-Mübeccel Ebî Abdullah Ahmed b. Hanbel*. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1424/ 2003.
- Râzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Hasan b. Hüseyin. *Mefâtihu'l-Ğayb*. Beyrut: Dâr İhyâi't-Turâs el-Arabî, 1. Basım, h.1420.

Rızâ, Muhammed Reşîd. *el-Hilâfe. ez-Zehrâ li'l-İ'lâm el-Arabî*.

Sa'dî, Ebû Abdullah Abdurrahman b. Nâsır b. Abdullah b. Nâsır b. Hamd. *er-Riyâzu'n-Nâdırâ ve'l-Hadâiku'n-Niyra ez-Zâhire*. Kahire: Dârü'l-Menhâc, 1. Basım, 1426/2005.

Şevkânî, Muhammed b. Alî b. Muhammed b. Abdullah el-Yemenî. *es-Seylü'l-Cerrârü'l-Mütedaffiku Alâ Hadâiki'l-Ezhâr*. Dârü İbn Hazm, 1. Basım.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife.

Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî. *el-Camîlâ-Ahkâmi'l-Kur'ân*. Kahire: Dârü'l-Kütüb el-Mısrî, 2. Basım, 1384/1964.

Mâverdî, Ebû'l-Hasan Alî b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*. Kahire: Dârü'l-Hadîs.

Mahdûm, Mustafa. *el-Itrü'l-Verdî Şerhu Lâmiyyeti İbnü'l-Verdî fî'l-Hikemi ve'l-Ahlâk*. Dârü Eşbiliyye, 1. Basım, 1999.

Mervezî, Muhammed b. Nasr eş-Şâfi'î. *Ta'zîmu Kaderi's-Salât*. Suudi Arabistan: Mektebetü'd-Dâr, 1. Basım, h.1406.

Menâvî, Muhammed b. İbrahim es-Sülemî. *Tâatü's-Sultân ve İğâsetü'l-Lehvân*. Dârü İbn Hazm, h.1420.

Muhammed Ebu Zehra, *İnsan Toplumu İslam'ın Gölgesinde*, (Kahire, Dârü'l-Fikr el-Arabi, Baskı yok).

Vehbe Zuhayli, *Dünyada Özgürlük Hakkı*, (Beyrut, Darü'l-Fikr el-Muasır, 2005).

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı/ Contribution of Authors

Araştırma tek bir yazar tarafından yürütülmüştür.
The research was conducted by a single author.

Çıkar Çatışması Beyanı / Conflict of Interest

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.
There is no conflict of interest with any institution or person within the scope of the study.

İntihal Politikası Beyanı / Plagiarism Policy

Bu makale iThenticate yazılımıyla taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism was detected.

Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı / Scientific Research and Publication Ethics Statement

Bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında uyulması belirtilen kurallara uyulmuştur.
In this study, the rules stated in the “Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive” were followed

Balıkesir İlahiyat Dergisi Yazım Kuralları

Balıkesir İlahiyat Dergisi'nde (BAİD) yayımlanan yazılarda hem metin hem de kaynakça yazımında dipnot ve metin içi atıf yönetiminin kullanılabildiği İSNAD 2.0 Atıf Sistemi / The ISNAD 2.0 Citation Style kullanılır. Dolayısıyla İSNAD Atıf Sistemine göre yazılmış yazılar kabul edilir.

Balıkesir İlahiyat Dergisi'nde (BAİD) yayımlanması istenen yazılar, teolojiyi merkeze alan sosyal bilimler alanında, bilime katkısı olan özgün çalışmalar olmalı ve aşağıda belirtilen nitelikleri taşımalıdır:

- Türkçe ve yabancı dildeki başlıklar; yazının içeriğiyle uyumlu olmalı, yazının konusunu kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtmalıdır.

- Türkçe ve yabancı dildeki özetler; yazının amacını, kapsamını ve sonuçlarını yansıtmalıdır.

- Makale, akademik bir çalışma türü olan bildiri, yüksek lisans veya doktora tezinden üretilmiş ise mutlaka makalenin ilk sayfasında belirtilmelidir.

- Makalenin hazırlanmasında bilimsel yöntemlere uyulmalı, çalışmanın konusu, amacı, kapsamı, hazırlanma gerekçesi vb. bilgiler yeterli ölçüde ve belirli bir düzen içinde verilmelidir.

- Yazıda kullanılan kaynaklar, yazım kurallarına uygun olarak düzenlenmeli, değinilen her belge kaynaklar kısmında yer almalı, ancak yazıda değinilmeyen belgelere kaynaklar kısmında yer verilmemelidir.

- Sonuçlar, araştırmanın amaç ve kapsamına uygun olmalı, ana çizgileriyle ve öz olarak verilmeli, metinde sözü edilmeyen veri ya da bulgulara yer verilmemelidir.

Sayfa düzeni: A4 boyutunda kenar boşlukları sol 3; üst, alt ve sağ 2,5 cm şeklinde ayarlanmalıdır.

- Yazı biçimi: Metin kısmı Calibri yazı tipi, 10 punto ve başlıklar bold olarak yazılmalıdır. Ana metin kısmı satır aralığı 1,15, dipnotlar ise satır aralığı tam, değer 10 nk ve metinle aynı yazı tipinde 8 punto ile yazılmalıdır. Ana metin ve dipnotlar Aralık → Önce: 6 nk, Sonra: 0 nk şeklinde olmalıdır. Özetler 9 punto ile yazılmalıdır.

- Makalenin başlığı ilk sayfanın başına kalın 12 punto büyük harflerle sayfa ortalanarak yazılmalıdır.

- Yazar Ad(lar)ı ve Kurum(lar)ı: Başlıktan sonra 2 satır aralığı verilerek sayfanın ortasında yazar ad(lar)ına yer verilmelidir.

- Yazar künyesinden sonra 2 satır aralığı boşluk bırakılarak özet kısmı 9 punto Calibri yazı tipiyle yazılmalıdır. Türkçe ve İngilizce özet, en az 150 ve en fazla 250 kelimededen oluşmalıdır. Özet (Abstract) kısmında; araştırmanın konusu, kapsamı, önemi, amaçları ve sonuçları belirtilmelidir.

- Özet ve Abstract kısımlarının ardından en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan "Anahtar Kelimeler/Keywords" yer almalıdır. İlk kavram mutlaka bilim dalı adı olmalıdır. Daha sonra makale içeriğini tam olarak yansıtan kavramlar eklenmelidir.

- Makale; tablo, şekil, fotoğraf ve kaynaklar dâhil 40 sayfayı geçmemelidir.

N o t:

Dipnot ve metin içi atıf yönetiminin kullanılabildiği İSNAD 2.0 Atıf Sistemi / The ISNAD 2.0 Citation Style'nin kullanımına ilişkin örnekler ve detaylı bilgi için bkz.:

<https://www.isnadsistemi.org/>

Etik Beyanı

Balıkesir İlahiyat Dergisi'nde uygulanan yayın süreçleri, bilginin tarafsız ve saygın bir şekilde gelişimine ve dağıtımına temel teşkil etmektedir. Bu doğrultuda uygulanan süreçler, yazarların ve yazarları destekleyen kurumların çalışmalarının kalitesine doğrudan yansımaktadır. Hakemli çalışmalar bilimsel yöntemi somutlaştıran ve destekleyen çalışmalardır. Bu noktada sürecin bütün paydaşlarının (yazarlar, okuyucular ve araştırmacılar, yayıncı, hakemler ve editörler) etik ilkelere yönelik standartlara uyması önem taşımaktadır. Balıkesir İlahiyat Dergisi yayın etiği kapsamında tüm paydaşların aşağıdaki etik sorumlulukları taşımasını beklenmektedir.

Aşağıda yer alan etik görev ve sorumluluklar, açık erişim olarak Committee on Publication Ethics (COPE) tarafından yayınlanan rehberler ve politikalar dikkate alınarak hazırlanmıştır (Bk. COPE Yönerge Türkçe).

Ayrıca bkz. İlahiyat Alan Dergileri Editörler Çalıştayı I Kararları (20/01/2018)

Ayrıca bkz. İlahiyat Alan Dergileri Editörler Çalıştayı II Kararları (19/01/2019)

Hakemli dergide bir makalenin yayımlanması uyumlu ve saygı duyulan bilgi ağının gelişmesinde gerekli bir temel yapı taşıdır. Bu, yazarların ve onları destekleyen enstitülerinin çalışmalarının kalitesinin doğrudan yansımasıdır. Hakemli makaleler bilimsel metotları destekler ve şekillendirir. Bu yüzden beklenen etik davranışların standartlarında anlaşmaya varmak yayımlama ile ilgili tüm taraflar, yazar, dergi editörü, hakem ve yayımcı kuruluşlar için önemlidir:

1.Yazarlık

a) Kaynakça listesi eksiksiz olmalıdır.

b) İntihal ve sahte veriye yer verilmemelidir

c) Aynı araştırmanın birden fazla dergide yayımlanmasına teşebbüs edilmemeli, bilim araştırma ve yayın etiğine uymalıdır.

Bilim araştırma ve yayın etiğine aykırı eylemler şunlardır:

a) İntihal: Başkalarının fikirlerini, metotlarını, verilerini, uygulamalarını, yazılarını, şekillerini veya eserlerini sahiplerine bilimsel kurallara uygun biçimde atıf yapmadan kısmen veya tamamen kendi eseriymiş gibi sunmak,

b) Sahtecilik: Araştırmaya dayanmayan veriler üretmek, sunulan veya yayınlanan eseri gerçek olmayan verilere dayandırarak düzenlemek veya değiştirmek, bunları rapor etmek veya yayımlamak, yapılmamış bir araştırmayı yapılmış gibi göstermek,

c) Çarpıtma: Araştırma kayıtları ve elde edilen verileri tahrif etmek, araştırmada kullanılmayan yöntem, cihaz ve materyalleri kullanılmış gibi göstermek, araştırma hipotezine uygun olmayan verileri değerlendirmeye almamak, ilgili teori veya varsayımlara uydurmak için veriler ve/veya sonuçlarla oynamak, destek alınan kişi ve kuruluşların çıkarları doğrultusunda araştırma sonuçlarını tahrif etmek veya şekillendirmek,

d) Tekrar yayım: Bir araştırmanın aynı sonuçlarını içeren birden fazla eseri doçentlik sınavı değerlendirmelerinde ve akademik terfilerde ayrı eserler olarak sunmak,

e) Dilimleme: Bir araştırmanın sonuçlarını araştırmanın bütünlüğünü bozacak şekilde, uygun olmayan biçimde parçalara ayırarak ve birbirine atıf yapmadan çok sayıda yayın yaparak doçentlik sınavı değerlendirmelerinde ve akademik terfilerde ayrı eserler olarak sunmak,

f) Haksız yazarlık: Aktif katkısı olmayan kişileri yazarlar arasına dâhil etmek, aktif katkısı olan kişileri yazarlar arasına dâhil etmemek, yazar sıralamasını gerekçesiz ve uygun olmayan bir biçimde değiştirmek, aktif katkısı

olanların isimlerini yayım sırasında veya sonraki baskılarda eserden çıkarmak, aktif katkısı olmadığı halde nüfuzunu kullanarak ismini yazarlar arasına dâhil ettirmek,

g) Diğer etik ihlali türleri: Destek alınarak yürütülen araştırmaların yayınlarında destek veren kişi, kurum veya kuruluşlar ile onların araştırmadaki katkılarını açık bir biçimde belirtmemek, insan ve hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalarda etik kurallara uymamak, yayınlarında hasta haklarına saygı göstermemek, hakem olarak incelemek üzere görevlendirildiği bir eserde yer alan bilgileri yayınlanmadan önce başkalarıyla paylaşmak, bilimsel araştırma için sağlanan veya ayrılan kaynakları, mekânları, imkânları ve cihazları amaç dışı kullanmak, tamamen dayanaksız, yersiz ve kasıtlı etik ihlali suçlamasında bulunmak (YÖK Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi, Madde 8).

2. Yazarın Sorumlulukları

- Tüm yazarlar önemli oranda araştırmaya katkıda bulunmalıdır.
- Makaledeki tüm verilerin gerçek ve özgün olduğu beyanı gerekir.
- Tüm yazarlar geri çekmeyi ve hataların düzeltilmesini sağlamak zorundadır.

3. Hakemlerin Sorumlulukları

- Değerlendirmeler tarafsız olmalıdır.
- Hakemler araştırmayla, yazarlarla ve/veya araştırma fon sağlayıcılar ile çıkar çatışması içerisinde olmamalıdır.
- Hakemler ilgili yayımlanmış ancak atıfta bulunulmamış eserleri belirtmelidirler.
- Kontrol edilmiş makaleler gizli tutulmalıdır.

4. Editöryal Sorumluluklar

- Editörler bir makaleyi kabul etmek ya da reddetmek için tüm sorumluluğa ve yetkiye sahiptir.
- Editörler kabul ettiği ya da reddettiği makaleler ile ilgili çıkar çatışması içerisinde olmamalıdır.
- Sadece alana katkı sağlayacak makaleler kabul edilmelidir.
- Hatalar bulunduğu zaman düzeltmenin yayımlanmasını ya da geri çekilmesini desteklemelidir.
- Hakemlerin ismini saklı tutmalıdır ve intihal/sahte veriye engel olmalıdır.

Hakemlik süreci bilimsel yayımlamanın başarısının merkezinde bulunmaktadır. Hakemlik sürecinin korunması ve iyileştirilmesi taahhüdümüzün bir parçasıdır ve Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi'nin bilim camiasına yayıncılık etiği ile ilgili her durumda özellikle şüpheli, yinelenen yayınlar olması durumunda ya da intihal durumlarında yardım etme zorunluluğu vardır.

Okuyucu Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi'nde yayınlanan bir makalede önemli bir hata ya da yanlışlık fark ettiğinde ya da editöryal içerik ile ilgili herhangi bir şikâyeti (intihal, yinelenen makaleler vb.) olduğu zaman balikesirilahiyatdergisi@balikesir.edu.tr adresine mail atarak şikâyetle bulunabilir. Şikâyetler gelişmemiz için fırsat sağlayacağından şikâyetleri memnuniyetle karşılız, hızlı ve yapıcı bir şekilde geri dönüş yapmayı amaçlarız.

İntihali Ortaya Çıkarma

Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi'nde yayınlanmak üzere gönderilen makaleler, en az iki hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik değerlendirmesine tabi tutulur. Ayrıca intihal tespitinde kullanılan özel bir program aracılığıyla makalelerin daha önce yayımlanmamış olduğu ve intihal içermediği teyit edilir.

Dergi Kurulları ve Görevleri

1- Dergi Sahibi

Derginin ait olduğu birimin rektörü, o derginin “Dergi Sahibi” olarak görevlidir.

2- Yazı İşleri Müdürü

(a) Basın Kanunu ve diğer düzenlemelerden kaynaklanan yükümlülükleri yerine getirir.

(b) Yayın kurulu üyeleri arasında koordinasyonun sağlanmasında dergi editörüne yardımcı olur.

(c) Derginin iktisadi konularının çözümlenmesi ve ilgili işlemleri yürütür.

3- Editör

(a) Editörler, fakülte yönetim kurulu tarafından seçilirler.

(b) Editörler birden fazla olduğunda, bunlar kendi aralarında görev paylaşımı yaparlar.

(c) Editör, derginin yayın politikasını belirler ve bu politika ile ilgili olarak Yayın Kurulu’nun katkılarını alır.

ç) Editör, derginin zamanında, bilimsel ve teknik açıdan eksiksiz basılmasını sağlamakla sorumludur. Dergi sürecinin tüm aşamalarıyla yakından ilgilenir ve bu sürecin hızlı, titiz ve etik anlayışa uygun bir biçimde yürütülmesini sağlar.

d) Editör, dergiye gelen özel sayı önerilerini değerlendirmek, derginin işleyişi ile ilgili sorunları çözmek ve derginin vizyonunu geliştirmek amacıyla yılda en az dört kez olmak üzere belli aralıklarla Yayın Kurulu’nu toplar ve Yayın Kurulu’na başkanlık eder.

e) Editör, dergiye gelen makalelerle ilgili ilk değerlendirmeyi yapar; gelen makaleyi konu ve dergi ilkeleriyle uyumu açısından inceledikten sonra alan editörüne gönderir veya dergi için uygun olmadığına karar vererek reddedebilir.

f) Editör, kabul edilen makaleleri bilimsel geçerlilik, gramer, üslup ve imlâ yönünden inceler veya denetimi altında incelenmesini sağlar.

g) Editör, dergideki gelişmeleri, Yayın Kurulu kararlarını, derginin yayın durumunu özetleyen yıllık faaliyet raporu hazırlar.

ğ) Editör, Yardımcı Editör veya Yardımcı Editörlerini belirler; gerekli durumlarda yardımcıları değiştirebilir. Editörün, herhangi bir nedenle görevinde bulunamadığı hallerde, yerine, tayin edilen Yardımcı Editör vekalet eder.

h) Editör, Yayın Kurulu’nda oy birliği sağlanamayan konularda, Yayın Kurulu’ndaki eğilimleri de göz önünde bulundurarak son kararı verir.

4- Editör Yardımcıları

a) Yardımcı Editör, Editör’ün çizdiği çalışma planı çerçevesinde Editör’ün verdiği işleri yürütmekle görevlidir.

b) Yardımcı Editör, dergi sürecinin hızlı, titiz ve etik anlayışa uygun bir şekilde sorunsuz yürütülmesi ve derginin zamanında ve eksiksiz basılması hususlarında Editör’e yardımcı olmakla sorumludur.

c) Yardımcı Editör, Editör’ün diğer görev ve sorumluluklarını yerine getirmesinde Editör’e yardımcı olur.

ç) Yardımcı Editör’ün görev süresi Editör tarafından belirlenir.

5- Alan Editörleri

- a) Editörden gelen makalelerle ilgili değerlendirmeyi yapar; makaleyi konu, içerik ve dergi ilkeleriyle uyumu açısından inceledikten sonra hakemlik sürecine dâhil eder ve uygun hakemlere gönderebilir veya makalenin alan için uygun olmadığına karar vermesi durumunda red konusunda editöre öneride bulunabilir.
- b) Makalenin hakemlere gönderilmesi ve sonuçlandırılması süreciyle ilgili iş ve işlemleri yürütür.
- c) Hakemlik teklif süreci 7 gün, değerlendirme süreci 15 gündür. Süresi içerisinde geri dönmeyen hakemlere 7 gün ek süre verir. Bu bağlamda raporlarını zamanında iletmeyen hakemlere periyodik hatırlatmalarda bulunur.
- d) Gelen hakem raporlarını editöre iletir.

6-Yayın Kurulu

- a) Yayın Kurulu, derginin bilimsel akışına ve yayınlanmasına ilişkin her türlü değerlendirme ve önerileri görüşür. Bu çerçevede görüş bildirir ve önerilerde bulunur.
- b) Yayın Kurulu, derginin yayın yaptığı alanlarda hakem havuzlarının oluşturulmasını sağlar; hakemlik sürecine alınması uygun görülen makaleler için Editör Kurulu'na hakem önerilerinde bulunur. Dergi işleyişinin aksamaması için konuyla ilgili Editör'ün görevlendirdiği Yayın Kurulu Üyeleri, her bir makale için hakem önerilerini Editör Kurulu'na en geç 10 gün içinde iletmekle sorumludur.
- c) Yayın Kurulu Üyeleri, derginin yayın politikası, işleyişi, yayın ilkeleri ve yazım kurallarının belirlenmesinde görüşte bulunmak ve karar almakla sorumludur.
- ç) Yayın Kurulu toplantıları, toplantı yeter sayısı aranmaksızın Editör'ün başkanlığında yapılır. Bu toplantılara tüm Yayın Kurulu üyeleri katılmakla yükümlüdür. Gerekli görülmesi halinde görüş bildirmeleri için Yayın Kurulu üyeleri dışından kişiler de Yayın Kurulu toplantılarına Editör tarafından davet edilebilirler. Yayın Kurulu'nda, oylama gerektiren hallerde, sadece Yayın Kurulu üyelerinin oy hakkı vardır. Yayın Kurulu toplantılarının bir yıl içinde en az yarısına katılmamış olan veya toplantıya katılmakla beraber görev ve sorumluluklarını aksatan Yayın Kurulu üyeleri, üyeliklerinin sona erdirilmesi doğrultusunda Rektörlüğe bildirilir.
- d) Yayın Kurulu üyeleri, derginin e-posta listesine gönderilen elektronik mesajları okumak ve dergiyle ilgili gelişmeleri takip etmek zorundadır.
- e) Yayın Kurulu üyeleri aralarında görev ünvanı, kadro derecesi vb. farklılıklardan dolayı, yetki ve sorumlulukları açısından ayrıcalık yoktur. Yayın Kurulu en az 6 kişi oluşur.

7. Danışma Kurulu

- a) Danışma Kurulu, hakem havuzunun genişletilmesi, uygun hakemlerin bulunması, derginin ulusal ve uluslararası platformlarda tanıtımı ve diğer bilimsel ve teknik konularla ilgili dergiye danışmanlık yapar.
- b) Danışma Kurulu, derginin bilimsel içeriğinin ve kalitesinin geliştirilmesi için öneriler getirir. Bu doğrultuda dergiye nitelikli makale başvurularının gelmesi için temaslarda bulunur.
- c) Danışma Kurulu üyeleri, kurulun görev kapsamına giren konularda deneyim kazanmış ve/veya derginin kapsadığı bilimsel alanlarda uzmanlaşmış, akademik etiğe bağlı ve dergiyi uluslararası düzeye taşıyabilecek nitelikte kişilerden seçilir. Danışma Kurulu, en az 10 kişiden oluşur. Belli bir görev süresi yoktur. Bu kurulun belirlenmesinde Editör yetkilidir. Editör, Yayın Kurulu üyelerinin önerilerini ve diğer önerileri değerlendirerek Danışma Kurulu'nu belirler.

8. Hakem Kurulu

- (a) İlgili dergiye sunulan makalenin içeriğine göre yayın kurulu tarafından belirlenir.

(b) Hakemler, gönderilen yazıları yöntem, içerik ve özgünlük açısından inceleyerek yayına uygun olup olmadığına karar verir.

9. Dergi Sekreteryası

a) Dergi Sekreterliği, derginin çeşitli kurulları arasında koordinasyonu sağlayarak derginin tüm birimlerinin eşgüdümü çalışmasına yardımcı olan birimdir.

b) Dergi Sekreteri, derginin dosyalama, fotokopi ve diğer sekreterlik işlerini yürütür; dosyalama işlemlerini zamanında, eksiksiz ve denetime açık bir şekilde yapmakla sorumludur.

c) Dergi Sekreteri, dergiye elektronik postayla gelen mesajları takip eder, telefon sorgularını cevaplandırır ve diğer rutin mektuplaşmaları yerine getirir.

ç) Dergi Sekreteri, dergi toplantılarına raportör olarak katılır; görüşülen konular ve alınan kararlarla ilgili toplantı tutanağı hazırlar. Toplantı esnasında tutulan tutanaklar, toplantı sonrası en geç iki hafta içinde tüm Yayın Kurulu Üyeleri'ne yazılı veya elektronik ortamda iletilir.

d) Dergi Sekreteri, Editör Kurulu'nun çizdiği çalışma planı çerçevesinde Editör'ün verdiği işleri yürütmekle görevlidir.

e) Dergi Sekreteri, hakem ve duyuru listelerinin oluşturulması, yıllık faaliyet raporunun hazırlanması (dergiyle ilgili istatistiklerin çıkarılması ve tablolaştırılması), akademik konferanslarda veya oluşturulacak stantlarda dergiyi temsilen görevde bulunmak ve dergi süreciyle ilgili diğer tüm yardımcı görevleri yerine getirmekle sorumludur.

f) Dergi Sekreterilerinin görev süreleri Editör tarafından belirlenir.

Hakemlerin Belirlenmesi

a) Hakemler, Yayın Kurulu Üyeleri'nin önerdiği kişiler arasından Editör Kurulu tarafından belirlenir ve her sene derginin son sayısında hakem gizliliğini sağlamak amacı ile hakem listelerinin en az 30 isimden oluşması durumunda tek liste halinde yayımlanır (Bkz. İlahiyat Alan Dergileri Editörler Çalıştay II Kararları: 19/01/2019).

b) Hakemler, ulusal ve uluslararası yayınları olan ve kendi alanlarında tanınmış, bilimsel geçmişe ve/veya bilgi birikime sahip kişiler olmalıdır.

c) Editör Kurulu, hakemleri belirlerken hakemle makale sahibi arasında ilgi ve çıkar ilişkisi olup olmadığını gözetir. Hakemlere gönderilen makalelerde makale sahiplerinin kimliği gizli tutulur.

ç) Hakemler, Editör Kurulu tarafından oluşturulan puanlama sistemine göre, etik kurallara bağlılık, bilimsel yeterlilik ve hazırlanan raporların niteliği gibi hususlar göz önünde bulundurularak, değerlendirilir ve seçilir.

Dergideki Görevlerin Sona Ermesi

Aşağıdaki koşulların oluşması durumunda dergide görevde bulunan kişilerin görevleri sona erer. Görevli kişinin,

a) Kendi isteğiyle görevden çekilmesi / istifa etmesi,

b) Kendisine verilen görevi eksik, hatalı veya taraflı olarak yapması ve/veya bulunduğu kurulun görev ve sorumluluklarını yerine getirmemesi,

c) Araştırma etiğine aykırı davranışlarda bulunduğu tespit edilmesi, durumlarında görevli kişinin dergideki görevi sona erer.